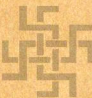
मुहूर्त चिन्तामणि with own gloss प्रमिताक्षरा by दैवज्ञ राम पण्डित - Published by हरिप्रसाद भगीरथजी. Loose leaves edn., Mumbai, nd.

50

1037

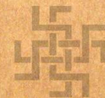

॥ अथ सप्रमिताक्षरमुहूर्तचिंतामणिप्रारंभः ॥

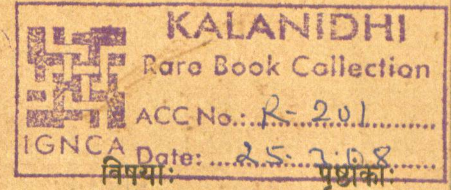

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

अथ मुहूर्तचिंतामण्यनुक्रमणिकाप्रारंभः।

अथ गोचरप्रकरणम् ४

संस्कारप्रकरणम् ५

विवाहप्रकरणम् ६

वधूप्रवेशप्रकरणम् ७

द्विरागमनप्रकरणम् ८

अग्न्याधानप्रकरणम् ९

राजाभिषेकप्रकरणम् १०

यात्राप्रकरणम् ११

वास्तुप्रकरणम् १२

इति श्रीमुहूर्तचिंतामण्यनुक्रमणिका समाप्ता ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ कैलासे पूर्णराकाहिमकररुचिरे वीक्ष्य बिंबं स्वकीयं ॥ भूयोभूयोऽपि धावन्प्रतिभटकरटिस्पर्धया चंडशुंडः ॥ मा धाव त्वं त्वदंघ्रिप्रहतिभिरभितो धूयतेऽसौ धरित्रीत्यंबावाग्भिर्निरुद्धाः कपटकरटिनः केलयो नः पुनंतु ॥ १ ॥ मुहूर्तचिंतामणिसंज्ञकस्य स्वयंकृतस्य प्रमिताक्षराख्याम् ॥ रामोविधत्ते विवृतिं प्रणम्य विष्णवर्करुद्रान् पितरौ गुरूंश्च ॥२॥ प्रारिप्सितस्य ग्रंथस्य निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थं शिष्टाचारानुमितश्रुतिबोधितकर्तव्यताकं स्वाभीष्टगणेशदेवताशीर्वादरूपं मंगलमिद्रवज्रयोपनिबध्नाति गौरीश्रव इति ॥ द्विपस्य गजस्यास्यं मुखं यस्येति द्विपास्यो गणेशो विघ्नं हरतु नाशयतु। युष्माकमिति शेषः। कीदृशो गणेशः । गौरीश्रवःकेतकपत्रभंगं हस्तेनाकृष्य मुखाग्रे ददत् । गौरी पार्वती तस्याः श्रवसोः कर्णयोः स्थितं

गौरीश्रवःकेतकपत्रभंगमाकृष्य हस्तेन ददन्मुखाग्रे ॥ विघ्नं मुहूर्ताकलितद्वितीयदंतप्ररोहो हरतु द्विपास्यः ॥ १ ॥ क्रियाकलापप्रतिपत्तिहेतुं संक्षिप्तसारार्थविलासगर्भम् ॥ अनंतदैवज्ञसुतः स रामो मुहूर्तचिंतामणिमातनोति ॥ २ ॥

केतक्याः पुष्पं केतकं तस्य पत्रं पर्णं तस्य भंगं खंडं हस्तेन शुंडादंडेनाकृष्य हठाद्गृहीत्वा स्वमुखाग्रे स्वमुखौष्ठे ददाति स्थापयतीति ददत् । अनेन गणेशस्य बाललीला सूचिता। बालोऽपि मातृसमीपवर्ति यत्किंचित्स्वेष्टं वस्तु बलात्कारेण गृहीत्वा मुखे निक्षिपतीति।अतएव मुहूर्ताकलितद्वितीयदंतप्ररोहः । मुहूर्तं क्षणमात्रमाकलितोऽनुसृतो द्वितीयदंतप्ररोहो द्वितीयदंतोद्गमो येन सः। अनेन केतकपत्रस्य मुखस्थापनसमये यावन्निगरणं न करोति तावद्गणेशोऽपि द्विदंतएवालोकि।लोकैरित्यभूतोपमेयम् ॥ १ ॥ अथ ज्योतिषग्रंथमारभमाणो विषयप्रयोजनसंबंधाधिकारिणः सूचयन्कर्तव्यमुपजातिकया प्रतिजानीते क्रियाकलापेति।।अनंताख्यज्योतिर्वित्पुत्रः स प्रसिद्धो रामो मुहूर्तचिंतामणिं मुहूर्तानां दिनशुद्धिविशेषाणामथवा दिनस्य रात्रेर्वा पंचदशो विभागस्तत्र लक्षणया

तदुपलक्षितः कालो मुहूर्तशब्देनोच्यते । तस्य चिंता शुद्ध्यशुद्धिरूपो विचारस्तस्य मणिरिव मुहूर्तचिंतामणिः । यथा मणिर्हीरकादिः समस्तकांतीनामाधारस्तथायमपि ग्रंथोनिखिलमुहूर्तानामाधार इत्यन्वर्थनामानं मुहूर्तचिंतामणिं ज्योतिषग्रंथमातनोति । निषेधविध्यादिसन्निवेशविशेषेण निरूपयतीत्यर्थः । ननु जीर्णग्रंथैरेव मुहूर्तविचारे सिद्धे किमनेनेत्यत आह । कीदृशं मुहूर्तचिंतामणिं । क्रियाकलापप्रतिपत्तिहेतुम्। क्रिया जातकर्मादिकास्तासां कलापः समूहस्तस्यामुकस्मिन् शुभदिने कार्यमेतदस्मिन्नशुभदिने न कार्यमित्येवंरूपा द्रुततरं प्रतिपत्तिःसम्यग्ज्ञानं तस्य हेतुंकारणम्। अयमर्थः । अन्यग्रंथेषु तिथ्यादिप्रकरणेषु तिथ्यादिशुद्धिरुक्ता तज्ज्ञानं तत्प्रकरणानां पुनः पुनरालोडनेन सिद्ध्येदिति गौरवम्।अत्रत्वेकस्मिन्नेव पद्ये यो यो मुहूर्तो विचार्यते तस्य तस्य तत्रैव निर्वाह इति लाघवम्।नन्वन्येष्वपि ग्रंथेष्वेवंविधमुहूर्तनिरूपणाद्व्यर्थोऽयं श्रम इत्यत आह।पुनः कीदृशं मुहूर्तचिंतामणिं संक्षिप्तसारार्थविलासगर्भम्। संक्षिप्तश्चासौ सारार्थविलासगर्भश्च तं सारार्थो निष्कृष्टार्थस्तस्य विलासः प्रकाशः स गर्भे यस्यासौ अत्र शब्दलाघवेन निष्कृष्टार्थस्य निरूपणात् यथा गुरुमुखं विनैवार्थज्ञानं सद्यो मनसि जागर्ति तथा नान्यग्रंथेषु।तत्र शब्दकाठिन्याद्गुरुमुखादपि झटित्यर्थज्ञानं न भवतीत्येतदर्थमस्यारंभ इति।ननु संबंधादिचतुष्टयकथनं विना कथं श्रोतृप्रवृत्तिः।उक्तं च"सिद्धिः श्रोतृप्रवृत्तीनां संबंधकथनाद्यतः।तस्मात्सर्वेषु शास्त्रेष संबंधः पूर्वमुच्यते ॥ किमेवात्राभिधेयं स्यादिति पृष्टस्तु केनचित् । यावत्प्रयोजनं नोक्तं तावत्तत्केन गृह्यते" इति ॥ उच्यते । मुहूर्तचिंतामणिमित्यनेन पदेनैव सर्वं सूचितम् । तथाच नारदः।"अस्य शास्त्रस्य संबंधो वेदांगमिति धातृतः" इति। यद्वा।अत्राभिधेयपदार्थानां मुहूर्तानां ग्रंथस्य च प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः संबंधः।प्रयोजनं तु शुभाशुभनिरूपणं विवाहादिकालनिर्णयश्च।यदाह नारदः।"प्रयोजनं च जगतः शुभाशुभनिरूपणम्" इति।कश्यपोऽपि।"ग्रहणग्रहसंक्रांतियज्ञाध्ययनकर्मणाम्।प्रयोजनंव्रतोद्वाहक्रियाणां

कालनिर्णयः" इति । तज्जिज्ञासुरधिकारी । स च द्विज एव नान्यः । उक्तं च नारदेन "सिद्धांतसंहिताहोरारूपस्कंधत्रयात्मकम्। वेदस्य निर्मलं चक्षुर्ज्योतिः शास्त्रमकल्मषम् ॥ विनैतदखिलं श्रौतस्मार्तकर्म न सिद्ध्यति। "तस्माज्जगद्धितायेदं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा॥ अतएव द्विजैरेतदध्येतव्यं प्रयत्नतः।" अत्रैवकारस्य पाठक्रमेण योजने प्रयोजनं विनैव ज्योतिःशास्त्राध्ययनस्यावश्यकत्वं प्रतीयते। द्विजैरेवेति व्याख्याने द्विजव्यतिरिक्तैः शूद्रैर्नाध्येतव्यमिति च प्रतीयते । व्याख्यानद्वयमपि युक्तमेव। ननु कथं श्रौतस्मार्तकर्मोपयोगि ज्योतिषमिति चेदुच्यते। "अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत। वसंते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत। दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेत" इत्यादिश्रुतयः संति। तत्र वर्षादिज्ञानं वसंताद्यृतुज्ञानं दर्शपूर्णमासयोर्ज्ञानं च ज्योतिषं विना सर्वथा न निर्वहतीत्यवश्यमध्येतव्यं ज्योतिःशास्त्रम्। उक्तंच वेदांगज्योतिषे। "वेदा हि यज्ञार्थमभिप्रवृत्ताः कालानुपूर्वा विहिताश्च यज्ञाः। तस्मादिदं कालविधानशास्त्रं यो ज्योतिषं वेद स वेद यज्ञान् ॥ यथा शिखा मयूराणां नागानां मणयो यथा। तद्वद्वेदांगशास्त्राणां ज्योतिषं मूर्धनि स्थितम् ॥" तस्मात्कर्मोपयोगिकतयाऽवश्यमध्येतव्यं ज्योतिःशास्त्रम् । तच्च सुपरीक्षितशिष्याय देयम्। तदुक्तं श्रुतौ। "विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम। गोपाय मा शेवधिष्टेऽहमस्मि । असूयकायानृजवेऽयताय न मा ब्रूया वीर्यवती तथा स्याम्। "
अन्यच्च। "नैतद्देयं दुर्विनीताय जातु ज्ञानं गुप्तं तद्धि सम्यक्फलाय। अस्थाने हि स्थाप्यमानैव वाचां देवी कोपान्निर्दहेत्तं चिराय ॥ विनयावनताय दीयमानं प्रभवेत्कल्पलतेव सत्फलाय। उपकृत्यनुचिंतकानि शास्त्राण्युपकारस्य पदं हि साधुरेव" इति। शूद्रपाठे च महान्दोषः। गर्गः। "स्नेहाल्लोभाच्च मोहाच्च यो विप्रोऽज्ञानतोऽपि वा। शूद्राणामुपदेशं तु दद्यात्स नरकं व्रजेत्" इति। ज्योतिःशास्त्राध्ययने फलमाह मांडव्यः । "एवंविधस्य श्रुतिनेत्रशास्त्रस्वरूपभर्तुः खलु दर्शनं वै । निहंत्यशेषं कलुषं जनानां षडब्दजं धर्मसुखास्पदं स्यात् ॥" अत्र ज्ञानविशेषेण ज्योतिर्विदः पूज्यतातारतम्यं जीर्णैरभ्यधायि ।" दशदिनकृतपापं हंति

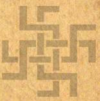
सिद्धांतवेत्ता त्रिदिनजनितदोषं तंत्रविज्ञः स एव।करणभगणवेत्ता हंत्यहोरात्रदोषं जनयति घनमंहस्तत्र नक्षत्रसूची॥"नक्षत्रसूचिलक्षणं वराहसंहितायाम्।
"अविदित्वैव यः शास्त्रं दैवज्ञत्वं प्रपद्यते। स पंक्तिदूषकः पापो ज्ञेयो नक्षत्रसूचकः॥ तिथ्युत्पत्तिं न जानंति ग्रहाणां नैव साधनम्। परवाक्येन वर्तंते ते वै नक्षत्रसूचकाः॥" नक्षत्रं सूचयतीति नक्षत्रसूची "नक्षत्रसूचकोद्दिष्टमुपवासं करोति यः। स व्रजत्यंधतामिस्रं सार्धमृक्षविडंबिना॥ नक्षत्रसूचकं पापं भिषजं शुल्कजीविनम्। तादृक्पौराणिकादींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत्॥" ऋक्षविडंबिना नक्षत्रसूचकेन सहांधतामिस्रं नरकं व्रजति अतश्चायथाशास्त्रमादेशक एव नक्षत्रसूचको न तु संपूर्णशास्त्रपरिज्ञाता। 'दैवज्ञत्वं प्रपद्यते' इत्युक्तत्वात्। पूर्वकर्मार्जितसदसत्कर्मविपाको दैवं तज्जानातीति दैवज्ञस्तस्य भावो दैवज्ञत्वम्। गुरुः। "दैवज्ञैः शास्त्रतत्त्वज्ञैर्मुहूर्तोऽन्विष्यते यदि। सन्मुहूर्तः समन्वेष्यो नान्यैर्नक्षत्रसूचकैः" इति। अतएव कश्यपो वेदपारगसाहित्येनैव नक्षत्रसूचकस्य श्राद्धभोजनमाह। "अरिर्विश्रंभहंता च व्यंगो नक्षत्रसूचकः। काणः कुब्जश्च मंदश्च श्वित्री मूर्खश्च कुष्ठवान्॥ सर्वे श्राद्धे नियोक्तव्या मिश्रिता वेदपारगैः" इति।वसिष्ठः'त्रिस्कंधपारंगम एव पूज्यः श्राद्धे सदा भूसुरवृंदमध्ये।नक्षत्रसूची खलु पापरूपो हेयः सदा सर्वसुधर्मकृत्ये।" वराहोऽपि।"नासांवत्सरिके देशे वस्तव्यं भूतिमिच्छता। चक्षुर्भूतो हि यत्रैष पापं तत्र न विद्यते॥ मुहूर्ततिथिनक्षत्रमृतवश्चायनानि च।सर्वाण्येवाकुलानि स्युर्न स्यात्सांवत्सरो यदि"॥ अतोगणकानां यदपांक्तेयत्वमभ्यधायि धर्मशास्त्रे तच्च सूचकाभिप्रायेण ज्ञेयम्। महाप्रयोजनं त्वेतच्छास्त्रस्य सम्यग्ज्ञानाद्ब्रह्मसायुज्यमिति।तथाच गर्गः। "ज्योतिश्चक्रे तु लोकस्य सर्वस्योक्तं शुभाशुभम्। ज्योतिर्ज्ञानं तु यो वेद स याति परमां गतिम्"॥सूर्यसिद्धांते।"दिव्यं चक्षुर्ग्रहाणां तु दर्शितं ज्ञानमुत्तमम्।विज्ञायार्कादिलोकेषु स्थानं प्राप्नोति शाश्वतम्॥वराहः।"न सांवत्सरपाठी च नरके परि-

पच्यते।ब्रह्मलोकप्रतिष्ठां च लभते दैवचिंतकः" इति।तस्माज्जोतिःशास्त्रमवश्यमध्येतव्यमिति स्थितम्।तत्राप्यार्षवाक्यानां पाठमात्रेणापि फलमस्ति स्मृत्या-
दिपठनवदिति । अथ मुहूर्तप्रयोजनमाह सत्याचार्यः।"शुभक्षणक्रियारंभजनितापूर्वसंभवाः।संपदः सर्वलोकानां ज्योतिस्तत्र प्रयोजनम्" इति।तेन शुभमुहूर्ता-
रब्धं कार्यं सिध्येदशुभमुहूर्तारब्धं तु न सिद्ध्येदिति । नन्वेतन्न युज्यते । "येन तु यत्प्राप्तव्यं तस्य विपाकं सुरेशसचिवोऽपि । यः साक्षान्नियतिज्ञः सोऽपि न
शक्तोऽन्यथा कर्तुम्" इति शौनकोक्तेः । प्राचीनसदसत्कर्मरूपदैवस्यावश्यंभावित्वादिति चेन्न । विवाहादिषु विहितकालस्य पुरुषप्रयत्नसाध्यत्वादुभययो-
गे सत्येव कार्यसिद्धिर्न केवलदैवेनेति । तदुक्तं केशवार्किणा । "फलेद्यदि प्राक्तनमेव तर्त्किं कृष्याद्युपायेषु परः प्रयत्नः । श्रुतिः स्मृतिश्चापि नृणां
निषेधविध्यात्मके कर्मणि किं निषण्णा" इति । यदि तु दैवमेव फलेत्तदा सर्वो जनः कृष्याद्युपायेषु कथं प्रवर्तेतेति । किंच श्रुतिस्मृत्यादयोऽपि निषेध-
विध्यात्मका निरर्थकाः स्युः । "न वृक्षमारोहेन्न कूपमवरोहेन्न बाहुभ्यां नदीं तरेन्न प्राणसंशयमभ्यापद्येत" इत्यादीनामाश्वलायनादिवचनानां चिकित्सा-
शास्त्रस्येव वैयर्थ्यप्रसंगः स्यादित्यर्थः । याज्ञवल्क्योऽपि। "दैवे पुरुषकारेऽपि कर्मसिद्धिर्व्यवस्थिता।तत्र दैवमभिव्यक्तं पौरुषं पौर्वदैहिकम्" इति ।कर्मसिद्धिः
फलावाप्तिरिष्टानिष्टलक्षणा सा च केवलदैवे न व्यवस्थिता अपि तु पुरुषकारेऽपि । पुरुषकारः प्रयत्नः पुरुषकाराभावे दैवमेव नास्तीत्याह । तत्र दैवमिति।
पूर्वदेहार्जितपौरुषमेव दैवमित्युच्यते।तच्चाल्पपुरुषप्रयत्नानंतरं महाफलोदयेनाऽभिव्यक्तं भवति।अतएव वसंतराजः।"पूर्वजन्मजनितं पुराविदः कर्म दैवमिति
संप्रचक्षते।उद्यमेन समुपार्जितं तदा वांछितं फलति नैव केवलम्" इति।दैवप्रयत्नयोरन्यतरेण सिद्धिर्न भवतीत्यत्र दृष्टांतमाह याज्ञवल्क्यः।'यथा ह्येकेन चक्रेण
रथस्य न गतिर्भवेत्।तद्वत्पुरुषकारेण विना दैवं न सिद्ध्यति॥' केशवार्कोऽपि।'प्राक्कर्म बीजं सलिलानलोर्विसंस्कारवत्कर्म विधीयमानम्।शोषाय पोषाय

च यस्य तस्य तस्मात्सदाचारवतां न हानिः" इति ॥ यत्प्राक्कर्म जन्मांतरोपार्जितं कर्म दैवरूपं तस्य विधीयमानमधुना क्रियमाणं कर्म शोषाय पोषाय च भवति बीजं सलिलानलोर्वीसंस्कारवत्।यथा सद्बीजं शुभसलिलादिसंस्कारैः संस्कृतं सदुदेति वर्धते च तद्वत्प्राक्कर्माप्यैहिकेन सत्प्रयत्नेन वर्धतेऽन्यथा क्षीयते इत्यर्थः। तस्माज्ज्योतिःशास्त्रविहितकाले विवाहादिकुर्वतां शांतिचिकित्सादिसदाचारवतां पुरुषाणां सदा न हानिः स्यात्।अन्यच्च।दैवं हि पुरुषनिष्ठं तद्देशकालवशत एव विपच्यते। दुष्टमपि दुष्टांतरसाहित्येनैतदुष्टकारि भवति।यथा दुर्जनोरं ध्रान्वेषणेन।अतएव वसंतराजः।"सर्पवह्निविषकंटकादिकं येन दैवशरणोऽपि मानवः । दूरतस्त्यजति पौरुषं तदा तेन न स्फुरति दैवतोऽधिकम् ॥ पौरुषेण हृदयेप्सितां गतिं प्राप्नुवंति पुरुषाः सुमेधसः । यांति देवशरणालयं यथा पादपो ज्वलति दावपावके" इति ॥ शकुननिमित्तादिभिः सूचितमशुभं दैवफलं शुभेन प्रयत्नेन वंच्यत एव । तथा च वसंतराजः । "तन्निरूप्य शकुनेन दुःखदं वंचयंति नियतं समुद्यतम् । पौरुषेण पुरुषाः सुमेधसः संश्रयंति पुनरात्मनो हितम्" इति । तद्दैवफलं दुःखं समुद्यतं शकुनेन निरूप्य ज्ञातारः पुरुषाः पौरुषेण वंचयंतीत्यर्थः । यथा येन ग्रहेण यावती दशांतर्दशा वा दत्ता तस्याः फलपरिपाकस्तावंतं कालमभिव्याप्य भवेदेवेति स्थिते दशाप्रवेशकालीनचंद्राद्यच्छुभाशुभफलनिरूपणं यथा तस्य दशाफलस्यान्यथात्वमल्पत्वमाधिक्यं वा रुंधयति तद्वदेतदपि बोद्धव्यम् । नन्वनंतरोक्तसर्पविषवैद्यादिदृष्टांतेन पौरुषमेव फलसाधनं कथं न स्यात्।तथा च बृहद्यात्रायां वराहः।"तथा परमुपेक्ष्यैव दैवं धैर्यावलंबिनः । प्रत्यक्षतः क्रियासिद्धौ केवलं जगुरुद्यमम् ॥ उत्थानहीनो राजा हि बुद्धिमानपि सर्वदा । प्रधर्षणीयः शत्रूणां भुजंग इव निर्विषः ॥ विधानगणनाजडः पुरुषकारमुक्तादरो मनोरथपरिश्रमैर्न परिचुंबति श्रीमुखम् । पराक्रमविनिश्चितैकसुनयो हि सद्यः कृतं हरिर्मदसुवासितं पिबति कुंजरासृङ्मधु" इत्यादि । उच्यते । समानभूमिषु

समानसलिलादिप्रयत्नेऽपि फलवैचित्र्यदर्शनात् कारणांतरं कल्प्ये तदेव दैवमिति । अत उभयोर्योगे सत्येव फलसिद्धिरिति । एतदपि तत्रैव ।
"कृषिवृष्टिसमायोगाद्दृश्यंते फलसिद्धयः । अस्मिन्नर्थे शृणु श्लोकान्द्वैपायनमुखोद्गतान् ॥" कृषिः पौरुषं वृष्टिर्दैवं कर्षकः पौरुषेण कृषिं करोति
तां दैवं वृष्ट्या साधयति । अथ कृषिं करोति चेत्तदा वृष्ट्या विना न किंचित्फलमाप्नोति । यदि पुनः कर्षको बीजं वपति दैवं च वर्षति तदा फलमधि-
कमुत्पद्यते । एवं दैवपुरुषकारयोः समयोर्यत्फलसिद्धयो दृश्यंते । अत्रार्थे श्रीव्यासमुखोद्गता इमे श्लोकाः । "न विना मानुषं दैवाद्दैवं वा मानुषाद्विना ।
नैको निर्वर्तयत्यर्थमेकारा(णि)रिवानलम्' इति । केचित् 'बुद्धिः कर्मानुसारिणी' इतिमन्यमानाः प्रयत्नोऽपि दैवरूप इति कृत्वा दैवमेव फलसिद्धेः कारणमिति
वदंति तन्न । अनवस्थादोषप्रसंगात् । तथाहि । प्राक्कर्मार्जितपौरुषमेव किल दैवशब्देनोच्यते । अत्रत्यः प्रयत्नः प्राचीनपौरुषलक्षणेन दैवेन जन्यते ।
तदपि तत्प्राचीनपौरुषजन्यमित्यनवस्थाऽतः प्रयत्नोऽपि दैवप्रेरित इत्यनुपपन्नम् । ननु बीजांकुरन्यायेनानवस्थादोषो न भवतीतिचेन्न । नहि बीजां-
कुरन्यायेन दैवमेव मूलमिति निश्चीयते नापि प्रयत्नः । अतः सत्युभययोगे फलसिद्धिरिति तत्त्वम् । एवं चेत्तर्हि पूर्वोक्तानां शौनकादिवाक्यानां
"येन तु यत्प्राप्तव्यं तस्य विपाकं सुरेशसचिवोऽपि । यः साक्षान्नियतिज्ञः सोऽपि न शक्तोऽन्यथा कर्तुम्" इत्यादिकानां का गतिः । उच्यते । दैवं तु दृढक-
र्मजमदृढकर्मजं चेति द्विविधम् । तत्र दृढकर्मजस्यावश्यंभावित्वात् ग्रहशांत्यादिरूपापूर्वप्रयत्नादपि तन्निवारयितुं न शक्यते । दृढमूलत्वात् प्रबलवाताघा-
तेऽपि दृढमूलपादपवत् । अदृढकर्मजं तु दैवं प्रयत्नेन निवर्त्यमतिशिथिलमूलपादपवत् । तथाच जातके । "ये धर्मकर्मनिरता विजितेंद्रिया ये ये पथ्यभोज-
नजुषो द्विजदेवभक्ताः । लोके नरा दधति ये कुलशीललीलां तेषामिदं कथितमायुरुदारधीभिः" इति । प्रयत्नाभावे तु विपच्यंते । तथा च तत्रैव । "पापिष्ठा

ये दुराचारा देवब्राह्मणनिंदकाः।अपथ्यभोजिनस्तेषामकाले मरणं ध्रुवम्” इति।वैद्यकेऽपि। “पूर्वजन्मकृतं पापं व्याधिरूपेण बाधते” इति । सर्वव्याधीनां साधारण्येन कर्मजत्वेऽपि साध्यासाध्यत्वेन द्वैविध्यम् । तत्रापि।“कृच्छ्रोपायः सुखोपायो द्विविधः साध्य उच्यते । असाध्यो द्विविधो ज्ञेयो साध्यो यश्चाप्रतिक्रियः ॥ साध्या याप्यत्वमायांति याप्याश्चासाध्यतां तथा । घ्नंति प्राणानसाध्यास्तु नराणामक्रियावताम्’इत्यादिनाऽचिकित्स्यव्याधेर्दृढकर्ममूलत्वमन्येषामदृढकर्ममूलत्वं निश्चीयते । ततो दैवस्येदृशं द्वैविध्यमस्ति । अतः शौनकवाक्यानामयमर्थः । येन त्विति । येन पुरुषेण यत्प्राप्तव्यमवश्यंभोक्तव्यं दृढकर्मोपार्जितमिति यावत् । तदन्यथा कर्तुं बृहस्पतिरपि न शक्तः।अर्थादन्यददृढकर्मोपार्जितमन्यथा कर्तुं शक्त इत्यर्थः । अतो निमित्तशकुना-

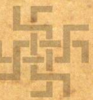
तिथीशा वह्निकौ गौरी गणेशोऽहिर्गुहो रविः ॥ शिवो दुर्गांतको विश्वे हरिः कामः शिवः शशी ॥ ३ ॥

दिभिर्दुष्टफले ज्ञाते बौधायनादिविहितेन तच्छांतिदानादिरूपधर्मेण प्रयत्नेन तन्निवर्तते शुभं वर्धते।अतएव तेनैवोक्तम्।“सुपरीक्षितं विलग्नं धर्मार्थसुखाय दंपत्योः । अपरीक्षितं विलग्नं नहि देयं पंडितेन दैवविदा । अयशोंऽम्बुनिधौ मज्जति शास्त्रमविज्ञाय यो दद्यात्”इति।बृहस्पतिरपींद्रं प्रत्याह। “स्वभावादेव कालोऽयं शुभाशुभसमन्वितः । अनादिनिधनः सर्वो न निर्दोषो न निर्गुणः॥तस्मान्निर्दोषकालार्थे मुहूर्तमधिगच्छताम् । कालः शुभो गुणैर्युक्तो बलवद्भिः शुभप्रदः ॥ दोषैर्युक्तोऽपि चाप्राप्यैर्बहुभिर्व्यत्ययं द्वयोः”इति।अतः शुभमुहूर्तबलेन पूर्वकर्मार्जितमशुभमपि दैवफलं निवार्यते इत्यनवद्यम् ॥ २ ॥ अथ तिथीशाननुष्टुभाह—तिथीशा इति ॥ एते तिथीशास्तिथीनां स्वामिनः।वह्निश्च कश्च वह्निकौ।को ब्रह्मा।शेषं स्पष्टम्।प्रयोजनं तु तत्तद्देवतापूजाप्रतिष्ठादि।

अथ मुहूर्तविचारस्य प्रतिज्ञातत्वात्संवत्सरप्रकरणं नोक्तं तदन्यत एवावधार्यम् ॥ ३ ॥ अथ तिथीनां संज्ञां सफलामाह-- ॥ नंदेति ॥ प्रतिपदादि पंच तिथयो नंदाभद्राजयारिक्तापूर्णासंज्ञाः स्वस्वनामसदृशफलदाः स्युरिति । एवंप्रकारेण सर्वाः षष्ठ्याद्यो ज्ञेयाः । ताः शुक्लपक्षे अशुभमध्यशुभफलदाः स्युः । असिते कृष्णपक्षे शुभमध्याधमफलदाः स्युः । ता एव नंदादितिथयः शुक्रबुधमंगलशनिगुरुवारेषु सिद्धिकराः स्युः । यथा नंदा शुक्रवारे एवं भद्रा बुधवारे जया भौमे रिक्ता शनौ पूर्णा गुराविति ॥ ४ ॥ ॥ अथ सूर्यादिवारेषु यथासंख्यं निषिद्धतिथीर्दग्धनक्षत्राणि च शालिन्याह— नंदेति ॥ अर्कादिति ल्यब्लोपे पंचमी । अर्कमारभ्य नंदादिका तिथिरधमा स्यात् । यथा सूर्यवारे नंदाधमा । एवं सोमे भद्रा । भौमे नंदा । बुधे

नंदा च भद्रा च जया च रिक्ता पूर्णेति तिथ्योऽशुभमत्यशस्ताः ॥सितेऽसिते शस्तसमाधमाः स्युः सितज्ञभौमार्किगुरौ च सिद्धाः॥४॥
नंदा भद्रा नंदिकाख्या जया च रिक्ता भद्रा पूर्णसंज्ञाऽधमार्कात् ॥ याम्यं त्वाष्ट्रं वैश्वदेवं धनिष्ठार्यम्णं ज्येष्ठांत्यं रवेर्दग्धभं स्यात् ॥ ५॥

जया । गुरौ रिक्ता । शुक्रे भद्रा । शनौ पूर्णेति। इदमाधुनिकानां प्राच्यानां मतम् । वस्तुतस्तु ते शुभा अमृतयोगाः । तथा च वसिष्ठः । "नंदा भौमार्कयोर्भद्रा शुक्रेंद्वोश्च जया बुधे । शुभयोगा गुरौ रिक्ता पूर्णा मंदेऽमृताह्वया"॥गुरुरपि । "आदित्यभौमयोर्नंदा भद्रा शुक्रशशांकयोः । जया ज्ञे च गुरौ रिक्ता पूर्णार्कौ चामृता शुभा"इति।नारदवाक्ये"शनौ पूर्णा च मृत्युदा" इति कल्पितः पाठः । वसिष्ठादिवचनविसंवादात् । बहुषु पुस्तकेषु शनौ पूर्णाऽमृताशुभेति पाठाच्च । पूर्णसंज्ञाऽमृतार्कादिति पाठः साधुः । तथा रविवारादिषु याम्यं भरणी तदादीनि नक्षत्राणि यथाक्रमेण दग्धनक्षत्राणि स्युः ।

यथा रविवारे भरणी दग्धा सोमे चित्रा भौमे उत्तराषाढा बुधे धनिष्ठा गुरावुत्तराफाल्गुनी शुक्रे ज्येष्ठा शनौ रेवती । नारदः । "आदित्यभौमयोर्नंदा भद्रा शुक्रशशांकयोः। जया सौम्ये गुरौ रिक्ता शनौ पूर्णाऽमृता शुभा" इति नारदः। "यमर्क्षमर्कवारेऽब्जे चित्रा भौमे तु विश्वभम् । बुधे श्रविष्ठार्यम्णर्क्षं गुरौ ज्येष्ठा भृगोर्दिने । रेवती शनिवारे तु दग्धयोगा भवंत्यमी" एतान्येव नक्षत्राणि रव्यादीनां जन्मभानीत्युक्तानि तान्यपि निषिद्धान्येव । लल्लः। "याम्यं त्वाष्ट्रोत्तराषाढे धनिष्ठोत्तरफाल्गुनी । ज्येष्ठा च रेवती चैव जन्मर्क्षं भानुतः क्रमात् ॥ क्रमात्सनेंद्रदिक्सूर्यनवाष्टौ पौर्णमास्यमा ७,१४,१०, १२,९,८,१५,३० । सूर्यादिजन्मतिथयः संत्याज्याः शुभकर्मणि।। जन्मर्क्षे जन्मतिथिषु शुभकर्म विवर्जयेत् । बलाच्चेत्कुरुते कर्म न तत्फलमवा-

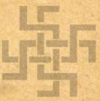
षष्ठ्यादितिथयो मंदाद्विलोमं प्रतिपद्बुधे ॥ सप्तम्यर्केऽधमाः षष्ठ्याद्यामाश्च रदधावने ॥ ६ ॥ षष्ठ्यष्टमीभूतविधुक्षयेषु नो सेवेत ना तैलपले क्षुरं रतम् ॥ नाभ्यंजनं विश्वदशद्विके तिथौ धात्रीफलैः स्नानममाद्रिगोष्वसत् ॥ ७ ॥

प्नुयात्" इति ॥ ५ ॥ अथ क्रकचादिर्निंद्ययोगाननुष्टुबाह-- षष्ठ्यादीति ॥ क्रमेण षष्ठ्यादितिथयः मंदाच्छनैश्चराद्विलोमं विपरीतगणनयाऽधमाः स्युः । यथा शनौ षष्ठी अधमा शुक्रे सप्तमी गुरावष्टमी बुधे नवमी भौमे दशमी सोमे एकादशी रवौ द्वादशी एते योगाः क्रकचाख्या ज्ञेयाः। तथा प्रतिपद्बुधवासरे सप्तमी रविवारे संवर्तयोगा अधमा स्यात् । अथ षष्ठी आद्या प्रतिपत् अमा अमावास्या रदधावने दंतानां काष्ठादिभिर्मलनिराकरणेऽधमा निषिद्धाः स्युः । कश्चिन्नवमीरविवारयोरपि निषेधः । काशीखंडे । "प्रतिपद्दशमी षष्ठी नवम्यां रविवासरे । दंतानां काष्ठसंयोगो दहेदासप्तमं कुलम्" इति ॥ ६ ॥ अथ कृत्यविशेषेषु निषिद्धतिथीरिंद्रवंशाछंदसाह-- षष्ठीति ॥ षष्ठ्यष्टम्यौ प्रसिद्धे भूतश्चतुर्दशी विधुक्षयोऽमावास्या एतासु

तिथिषु ना पुरुषः तैलं पलं मांसं क्षुरं क्षौरं रतं मैथुनं नो सेवेत । यथा षष्ठ्यां तैलम् । अष्टम्यां मांसम् । चतुर्दश्यां क्षौरम् ।अमावास्यायां मैथुनम् । न सेवेतेत्यर्थः । विधुक्षयः पर्वोपलक्षकः । वसिष्ठः । " स्त्रीसेवनं पर्वसु पक्षमध्ये पलं च षष्ठीषु च सर्वतैलम् । नृणां विनाशाय चतुर्दशीषु क्षुरक्रिया स्यादसकृत्तदाशु ।" नारदः । "व्यतीपाते च संक्रातावेकादश्यां च पर्वसु। अर्कभौमदिने विष्ट्यां नाभ्यंगं न च वैधृतौ" इति । पर्वाणि वसिष्ठ आह। " चतुर्दश्यष्टमी कृष्णा अमावास्या च पौर्णिमा । पुण्यानि पंच पर्वाणि संक्रांतिर्दिनपस्य च" इति । अत्र तिथिस्तात्कालिकी ग्राह्या । उक्तं च । " स्नाने चाभ्यंजने चैव दंतधावनमैथुने । तिथिस्तात्कालिकी ग्राह्या तथा मरणजन्मनोः" इति।अथ विश्वे त्रयोदशी दश दशमी द्विका द्वितीया एतासु

सूर्येशपंचाग्निरसाष्टनंदा वेदांगसप्ताश्विगजांकशैलाः ॥ सूर्यांगसप्तोरगगोदिगीशा दग्धा विषाख्याश्च हुताशनाश्च ॥ ८ ॥

तिथिषु अभ्यंजनमभ्यंगं मलापहारार्थं न सेवेत ।अयं निषेधो ब्राह्मणव्यतिरिक्तस्य । तथा च भट्टभास्करो निर्णयामृते "त्रयोदश्यां द्वितीयायां सप्तम्यां च विशेषतः । शूद्रविट्क्षत्रियाः स्नानं नाचरेयुः कदाचन" इति ।अत्र धात्रीफलैरामलकैः स्नानममाद्रिगोषु अमासप्तमीनवमीषु असत् निषिद्धमित्यर्थः। अत्र वसिष्ठादिमते त्रयोदश्यादितिथिष्वामलकस्नानस्यैव निषेधो नाभ्यंगस्य । वसिष्ठः । "कामदुर्गांतकरविनष्टेंद्वर्कदिनेषु च । सकृदामलकस्नानं संपत्पुत्रविनाशनम् ॥ " भट्टभास्करस्तु नवम्यादिष्वेवामलकस्नानं निषेधति । "सप्तम्यचंद्रानवमीषु देहश्रीसंततीरामलकैर्नरस्य । स्नानं निहंत्यन्यदिने तु धत्ते तिलैः श्रियं पुण्यकरं सदैव" इति ॥ ७ ॥ ॥ अथ सूर्यादिवारेषु दग्धादियोगचतुष्टयमिंद्रवज्रोपजातिकाभ्यामाह—

सूर्येशेति॥सूर्यादीति च ॥ सूर्येशपंचाग्निरसाष्टनंदाः तिथयः सूर्यादिवारे दग्धसंज्ञा भवंति । यथा । द्वादशी रविवारे दग्धा सोमे एकादशी भौमे पंचमी बुधे तृतीया गुरौ षष्ठी शुक्रेऽष्टमी शनौ नवमी।उक्तं च नारदेन। "एकादशी चेंदुवारे द्वादशी चार्कवासरे । षष्ठी बृहस्पतेर्वारे तृतीया बुधवासरे । अष्टमी शुक्रवारे च नवमी शनिवासरे । पंचमी भौमवारे च दग्धयोगाः प्रकीर्तिताः" ॥ अथ विषयोगाः ॥ वेदेति ॥ चतुर्थ्यादितिथयोऽर्कादिवारेषु विषाख्या भवंति । यथा । रवौ चतुर्थी विषाख्या । चंद्रे षष्ठी भौमे सप्तमी बुधे द्वितीया । बुधे भद्रारूपः सिद्धियोगस्तु सप्तमीद्वादश्योश्चरितार्थः । एवं नवमीशन्यादावपि । गुरावष्टमी शुक्रे नवमी शनौ सप्तमी । तथा च गुरुः । " षष्ठी शशांके नवमी च शुक्रे बुधे द्वितीया तपने चतुर्थी । जीवेऽष्टमी

सूर्यादिवारे तिथयो भवंति मघा विशाखा शिवमूलवह्निः ॥ ब्राह्मं करोऽर्काद्यमघंटकाश्च शुभे विवर्ज्या गमने त्ववश्यम् ॥ ९ ॥

सौरिकुजेऽह्नि सप्तमी योगा विषाख्याः कुलनाशनाः स्युः ॥ " अथ हुताशनाख्याः ॥ सूर्यागेति ॥ द्वादश्यादितिथयः सूर्यादिवारेषु हुताशनाख्याः स्युः । यथा रवौ द्वादशी सोमे षष्ठी भौमे सप्तमी बुधेऽष्टमी गुरौ नवमी शुक्रे दशमी शनावेकादशी। वसिष्ठः। "सप्तषष्ठ्यादितिथयः सोमवारादिभिर्युताः । अग्निजिह्वाः सप्त योगा मंगलेष्वतिगर्हिताः ॥ " अथ यमघंटाः । मघाविशाखादिनक्षत्राणि रविवारादिषु यमघंटसंज्ञानि स्युः । यथा । अर्कवारे मघा यमघंट एवं सोमवारे विशाखा इत्यादि । गर्गः । " मघा विशाखा आर्द्रा च मूलमृक्षं च कृत्तिका । रोहिणी हस्त इत्युक्ता यमघंटाः क्रमाद्रवेः " एते दग्धादियोगाः शुभे विवाहादिकार्ये वर्ज्याः । गमने तु यात्रायामवश्यं वर्ज्याः । " दिवा मृत्युप्रदाः पापदोषास्त्वेते न रात्रिषु । शुभकार्ये प्रसूतौ च सर्वदा परि-

वर्जयेत्" इति । आवश्यककृत्ये दीपिकायाम् । "यमघंटे त्यजेदष्टौ मृत्यौ द्वादश नाडिका । अन्येषां पापयोगानां मध्याह्नात्परतः शुभम्" इति ॥ ८ ॥ ९ ॥
॥ अथ चैत्रादिमासे शून्यतिथीः शार्दूलविक्रीडितेनार्धानुष्टुभाह– ॥ भाद्र इति । शक्रा इति च ॥ भाद्रपदादिश्लोकोक्तमासेषु चंद्रदृशौ प्रतिपाद्द्वितीये इत्यादिक्रमोक्ततिथय उभयपक्षगाः शुक्लकृष्णपक्षगताः शून्यसंज्ञका बुधैः कीर्तिताः कथिताः । यथा । भाद्रपदे प्रतिपद्द्वितीये उभयपक्षे शून्ये । एवं नभसि श्रावणे उभयपक्षे तृतीयाद्वितीये शून्ये इत्यादि । अनुक्तमासानामूर्जाषाढतपस्यशुक्रतपसां कार्तिकाषाढज्येष्ठफाल्गुनमाघानां कृष्णपक्षे क्रमेण शरांगाब्धयः शक्राः पंच एतास्तिथयः शून्याः । यथा । कार्तिककृष्णे पंचमी शून्या एवमाषाढकृष्णे षष्ठी फाल्गुनकृष्णे चतुर्थी ज्येष्ठकृष्णे चतुर्दशी

भाद्रे चंद्रदृशौ नभस्यनलनेत्रे माधवे द्वादशी पौषे वेदशरा इषे दश शिवा मार्गेऽद्रिनागा मधौ ॥ गोष्टौ चोभयपक्षगाश्च तिथयः
शून्या बुधैः कीर्तिता ऊर्जाषाढतपस्यशुक्रतपसां कृष्णे शरांगाब्धयः ॥ १० ॥ शक्राः पंच सिते शक्राद्यग्निविश्वरसाः क्रमात् ॥

माघकृष्णे पंचमी । अथैषामेव कार्तिकादिमासानां शुक्लपक्षे शक्राद्यग्निविश्वरसाः क्रमाच्छून्याः । यथा । कार्तिकशुक्ले चतुर्दशी शून्या । आषाढशुक्ले सप्तमी फाल्गुनशुक्ले तृतीया ज्येष्ठशुक्ले त्रयोदशी माघशुक्ले षष्ठी चेति । वसिष्ठः । "अष्टमी नवमी चैत्रे पक्षयोरुभयोरपि । माधवे द्वादशी त्याज्या पक्षयोरुभयोरपि ॥ ज्येष्ठे त्रयोदशी निंद्या सिते कृष्णे चतुर्दशी । आषाढे कृष्णपक्षस्य षष्ठीशुक्ले तु सप्तमी॥ द्वितीया च तृतीया च श्रावणे सितकृष्णयोः । प्रथमा च द्वितीया च नभस्ये मासि निंदिते ॥ दशम्येकादशी निंद्या मासीषे शुक्लकृष्णयोः । ऊर्जे चतुर्दशी शुक्ला कृष्णपक्षे तु पंचमी ॥ सप्तमी चाष्टमी

सौम्ये पक्षयोरुभयोरपि । पौषे पक्षद्वये चैव चतुर्थी पंचमी तथा ॥ माघे तु पंचमी षष्ठी शुक्ले कृष्णे यथाक्रमम् । तृतीया च चतुर्थी च फाल्गुने सितकृष्णयोः ॥ तिथयो मासशून्याख्या वंशवित्तविनाशनाः । आसु श्राद्धं प्रकुर्वीत नैव मंगलमाचरेत् " इति ॥ १० ॥ अथ नक्षत्रसंबंधिदोषान् सार्धानुष्टुब्द्वयेनाह—तथेति । अनुराधेति । स्वातीति च ॥ शुभे कृत्ये द्वादश्यां सार्पमाश्लेषा निंद्या । आदिमे प्रतिपदि वैश्वमुत्तराषाढा । राक्षसं मूलम् । लल्लः । " द्वितीयया चानुराधा त्र्युत्तराश्च तृतीयया । पंचम्या च मघा युक्ता चित्रा स्वात्योस्त्रयोदशी ॥ प्रतिपद्युत्तराषाढा नवम्यां कृत्तिका यदि । सप्तम्यां

तथा निंद्यं शुभे सार्पं द्वादश्यां वैश्वमादिमे ॥ ११ ॥ अनुराधा द्वितीयायां पंचम्यां पित्र्यभं तथा ॥ त्र्युत्तराश्च तृतीयायामेकादश्यां च रोहिणी ॥ १२ ॥ स्वातीचित्रे त्रयोदश्यां सप्तम्यां हस्तराक्षसे ॥ नवम्यां कृत्तिकाष्टम्यां पूभा षष्ठ्यां च रोहिणी ॥१३ ॥ कदास्त्रभे त्वाष्ट्रवायू विश्वेज्यौ भगवासवौ ॥ वैश्वश्रुती पाशिपौष्णे अजपादाग्निपित्र्यभे ॥१४॥ चित्राद्वीशे शिवाश्व्यर्काः श्रुतिमूले यमेंद्रभे ॥चैत्रादिमासे शून्याख्यास्तारा वित्तविनाशदाः ॥ १५ ॥

हस्तमूले च षष्ठ्यां ब्राह्मं भवेद्यदि॥ पूर्वाभाद्रपदाष्टम्यामेकादश्यां च रोहिणी।द्वादश्यां च यदाश्लेषा त्रयोदश्यां मघा यदि " इत्यादि । " एषु कार्ये कृते चेत्स्यात्षण्मासान्मरणं ध्रुवम् " इति ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ अथ चैत्रादिमासेषु शून्यनक्षत्राण्यनुष्टुब्द्वयेनाह—कदास्रेति । चित्रेति च ॥ कदास्रभे रोहिण्यश्विन्यौ चैत्रे शून्ये नक्षत्रे । एषु शुभकार्यं न कार्यम् । यतो वित्तविनाशदाः धननाशकरा इत्यर्थः । एवं वैशाखे त्वाष्ट्रवायू चित्रास्वात्यौ शून्यभे ।

पाशी वरुणस्तद्वं शततारा। अजपात्पूर्वाभाद्रपदा। वशिष्ठः। "अश्विनी रोहिणी चैत्रे शून्यभे परिकीर्तिते। चित्रा स्वाती च वैशाखे ज्येष्ठे विश्वेज्यतारके॥ भगवासवमाषाढे श्रावणे हरिविश्वभे। नभस्ये वारुणांत्यर्क्षमजपादाश्वयुज्यपि॥ कार्तिके पितृवह्नर्चर्क्षे सौम्ये चित्राद्विदैवते। पौषे दस्रकरार्द्राः स्युर्माघे मूलं च विष्णुभम्॥ तपस्ये शक्रभरणी शून्यभान्याहुरग्रजाः। एषु यत्तु कृतं कर्म धनैः सह विनश्यति"॥ १४॥ १५॥ अथ चैत्रादिमासेषु शून्यराशीननुष्टुबाह– घट इति॥ वसिष्ठः॥ "घटमत्स्यवृषा युग्ममेषकन्याः सवृश्चिकाः। तुला चापकुलीराख्या मृगसिंहाश्च राशयः।

घटो झषो गौर्मिथुनं मेषकन्यालितौलिनः॥ धनुः कर्कौ मृगः सिंहश्चैत्रादौ शून्यराशयः॥ १६॥ पक्षादितस्त्वोजतिथौ घटैणौ
मृगेंद्रनक्रौ मिथुनांगने च॥ चापेंदुभे कर्कहरी हयांत्यौ गोंऽत्यौ च नेष्टे तिथिशून्यलग्ने॥१७॥

चैत्रादौ मासशून्याख्या वंशवित्तविनाशनाः" इति॥ १६॥ अथ विषमतिथिषु दग्धलग्नानींद्रवज्रयाह--पक्षादित इति॥ शुक्लपक्षकृष्णपक्षादितः प्रतिपदमारभ्य ओजतिथौ विषमतिथौ प्रतिपत्तिथौ घटैणौ तुलामकरौ तृतीयायां मृगेंद्रनक्रौ सिंहमकरौ पंचम्यां मिथुनकन्ये सप्तम्यां चापेंदुभे धनुःकर्कौ नवम्यां कर्कहरी कर्कसिंहौ एकादश्यां हयांत्यौ धनुर्मीनौ त्रयोदश्यां गोंऽत्यौ वृषमीनौ एते तिथिशून्यलग्ने तस्यां तस्यां तिथौ नेष्टे निषिद्धे। वसिष्ठः। "मृगसिंहौ तृतीयायां प्रथमायां तुलामृगौ। पंचम्यां बुधराशी द्वौ सप्तम्यां चापचंद्रभे॥ नवम्यां सिंहकीटाख्यावेकादश्यां गुरोर्गृहे। वृषमीनौ त्रयोदश्यां दग्धसंज्ञास्त्वमी ग्रहाः। दग्धसद्मनि यत्कर्म कृतं सर्वं प्रणश्यति"॥ १७॥ अथैषां दुष्टयोगानां शुभकृत्यावश्यकत्वे सति परिहारमाह–

तिथयो मासशून्या इति द्वाभ्याम् ॥ पंग्वंधकाणलग्नानि विवाहप्रकरणे वक्ष्यंते । नारदः । " चंद्रे चैव त्रिकोणे च शुभे ह्युपचयेऽपि वा । एकोऽपि बलवांश्चापि शून्यतिथ्युडुनाशकः " इति ॥ १८ ॥ १९ ॥ अथ हस्तार्कादिसिद्धियोगानां तिथिविशेषेणातिनिंद्यत्वमनुष्टुब्द्वयेनाह--वर्जयेदिति । बुधानुराधामिति च ॥ श्रीपतिः " हस्ते रवौ शशधरे च मृगोत्तमांगं भौमेऽश्विनी बुधदिने च तथानुराधा । पुष्यो गुरौ भृगुसुतेऽपि च पौष्णधिष्ण्यं

तिथयो मासशून्याश्च शून्यलग्नानि यान्यपि ॥ मध्यदेशे विवर्ज्यानि न दूष्याणीतरेषु तु ॥ १८ ॥ पंग्वंधकाणलग्नानि मासशून्याश्च राशयः ॥ गौडमालवयोस्त्याज्या अन्यदेशे न गर्हिताः ॥ १९ ॥ वर्जयेत्सर्वकार्येषु हस्तार्के पंचमीतिथौ ॥ भौमाश्विनीं च सप्तम्यां षष्ठ्यां चंद्रैंदवं तथा ॥ २० ॥ बुधानुराधामष्टम्यां दशम्यां भृगुरेवतीम् ॥ नवम्यां गुरुपुष्यं चैकादश्यां शनिरोहिणीम् ॥ २१ ॥ गृहप्रवेशे यात्रायां विवाहे च यथाक्रमम् ॥ भौमाश्विनी शनौ ब्राह्मं गुरौ पुष्यं विवर्जयेत् ॥ २२ ॥

रोहिण्यथार्कतनयेऽमृतसिद्धियोगाः ॥ " एते पंचम्यादितिथिषु चेद्भवंति तदा वर्ज्याः । यथा । पंचम्यां हस्तार्कौ वर्ज्यः । एवमग्रेऽपि सप्तमीषष्ठ्यादौ । उक्तं च । " अर्के हस्तः पंचमी च सोमे षष्ठी च चंद्रभम् । अश्विनी सप्तमी भौमे बुधे मैत्रं तथाष्टमी ॥ गुरौ पुष्यं च नवमी दशमी रेवती भृगौ । एकादशी शनौ ब्राह्मं वर्जयेत्सर्वदा बुधैः " इति ॥ २० ॥ २१ ॥ अन्यदप्याह--गृहप्रवेश इति ॥ ननु भौमाश्विन्यादीनां गृहप्रवेशादौ स्वत एव वा नक्षत्रदोषादप्राप्तेः किमर्थमिदं वचनम् । उच्यते । " यदि विष्टिर्व्यतीपातो दिनं वाप्यशुभं भवेत् । हन्यतेऽमृतयोगेन भास्करेण तमो यथा " इति वचनात् ।

कार्यमात्रे प्राशस्त्यप्राप्तेरावश्यकत्वे प्रवेशादिसंभावना स्यात्तदर्थमपवादवचनं युक्तमेव ॥ २२ ॥ अथानंदादियोगान् शालिन्युपजातिकाभ्यामाह—आनंद इति। उत्पात इति च॥ २३॥ २४॥ अथैषां गणनोपायमनुष्टुबाह—दास्रादिति॥ अथ नक्षत्राणां साभिजितां गणना कार्या। यतोऽष्टाविंशतिर्योगाः। यथार्कदिने दिननक्षत्रं श्रवणस्तदश्विनीतः साभिजिद्गणनया त्रयोविंशतिसंख्यमस्ति। तथा सत्यानंदादियोगेषु त्रयोविंशतिसंख्यो गदयोगो जातः। एवमिंदुवारे मृगशीर्षाद्गणनयाऽऽनंदादयो ज्ञेयाः॥ २५॥ अथैतेषु कियतां दुष्टयोगानामावश्यककृत्ये परिहारं शालिन्याह--ध्वांक्ष इति ॥ ध्वांक्षवज्रमुद्गरयोगेषु आद्या

आनंदाख्यः कालदंडश्च धूम्रो धाता सौम्यो ध्वांक्षकेतू क्रमेण ॥ श्रीवत्साख्यो वज्रकं मुद्गरश्च छत्रं मित्रं मानसं पद्मलुंबौ ॥ २३ ॥
उत्पातमृत्यू किल काणसिद्धी शुभोऽमृताख्यो मुसलं गदश्च ॥ मातंगरक्षश्चरसुस्थिराख्यः प्रवर्धमानाः फलदाः स्वनाम्ना ॥ २४ ॥
दास्रादर्के मृगादिंदौ सार्पाद्भौमे कराद्बुधे ॥ मैत्राद्गुरौ भृगौ वैश्वाद्गण्या मंदे च वारुणात् ॥ २५ ॥ ध्वांक्षे वज्रे मुद्गरे चेषुनाड्यो वर्ज्या वेदाः पद्मलुंबे गदेऽश्वाः॥ धूम्रे काणे मौसले भूर्द्वयं द्वे रक्षोमृत्यूत्पातकालाश्च सर्वे ॥ २६ ॥

इषुनाड्यः पंच घटिका वर्ज्याः। पद्मलुंबयोर्वेदाश्चतस्रः। एवं गदेऽश्वाः सप्त धूम्रे भूरेकैव काणे घटिकाद्वयं मुसले द्वे घटिके। राक्षसमृत्यूत्पातकालाः सर्वे षष्टिघटिकात्मका वर्ज्याः। कालः कालदंडः। अत्रानुक्तेऽपि चरे योगे घटिकात्रयं वर्ज्यम्। उक्तं च ज्योतिःसागरे। " ध्वांक्षेंद्रायुधमुद्गरेषु घटिकास्त्याज्यास्तु पंचादितः पद्मालुंबकयोश्चतस्र उदिता धूम्रे सदैका पुनः। द्वे काणे मुसलाह्वयेऽपि च गदे सप्तैव तिस्रश्चरे मृत्यूत्पातकरक्षसां दिनगतास्ताः

कालदंडे तथा" ॥२६॥ अथ दोषापवादभूतान्नव योगाननुष्टुबाह—सूर्यभादिति ॥ सूर्यो यत्र तन्नक्षत्रमारभ्य चंद्रर्क्षे दिननक्षत्रे चतुर्नवषड्दशत्रयोदश-विंशतिसंख्याके सति रवियोगाः स्युस्ते च दोषसमूहानां नाशकराः । उक्तं च । "सूर्याच्चतुर्थे दशमे च षष्ठे विश्वर्क्षके विंशतिमे नवर्क्षे । भवंति षड्भानुसदृक्षयोगाः कुयोगविध्वंसकराः शुभेषु" ॥२७॥ अथ सूर्यादिवारेषु नक्षत्रविशेषैः सिद्धियोगानिंद्रवज्रोपजातिकाभ्यामाह—सूर्य इति । जीव इति च ॥ रविवारे हस्तमूलत्र्युत्तरापुष्याश्विनीनक्षत्राणि पूर्वैराचार्यैः सर्वार्थसिद्ध्यै कथितानि । एवं चंद्रे श्रवणादीनि । एते सिद्धियोगा दास्रादर्के मृगार्दिंदावित्यादि-

सूर्यभाद्वेदगोतर्कदिग्विश्वनखसंमिते ॥ चंद्रर्क्षे रवियोगाः स्युर्दोषसंघविनाशकाः ॥ २७ ॥ सूर्येऽर्कमूलोत्तरपुष्यदास्रं चंद्रे श्रुति-ब्राह्मशशीज्यमैत्रम् ॥ भौमेऽश्व्यहिर्बुध्न्यकृशानुसार्पं ज्ञे ब्राह्ममैत्रार्ककृशानुचांद्रम् ॥ २८ ॥ जीवेंऽत्यमैत्राश्व्यदितीज्यधिष्ण्यं शुक्रेंऽत्यमैत्राश्व्यदितिश्रवोभम् । शनौ श्रुतिब्राह्मसमीरभानि सर्वार्थसिद्ध्यै कथितानि पूर्वैः ॥ २९ ॥ द्वीशात्तोयाद्वासवात्पौष्णभाच्च ब्राह्मात्पुष्यादर्यमर्क्षाच्चतुर्भैः ॥ स्यादुत्पातो मृत्युकाणौ च सिद्धिर्वारेऽर्काद्ये तत्फलं नामतुल्यम् ॥ ३० ॥

प्रकारेणानंदादिसमीचीनयोगसंबंधिनक्षत्ररुपनिबद्धाः । भीमपराक्रमेण कुयोगा अप्युक्ताः । "ज्येष्ठावह्निमघाविशाखवसवो मैत्रं यमाख्यं रवौ सोमे शैवविशाखपुष्यपवनाश्वित्रा त्वषाढाद्वयम् । भौमे विश्वजलेशमित्रवसवः प्राग्भाद्रसार्पौ शिवः शूलीरेवतिपूर्वयोनिभरणीवस्वश्विमूला बुधे ॥ जीवे मूलमघार्द्रयाम्यवरुणाः पूषा शशी रोहिणी शुक्रे स्वातिभुजंगदैवतमघापुष्योत्तरा रोहिणी । सौरावर्यममूलहस्तवरुणाषाढाद्वयंरेवतीचित्राविष्णुमघाश्वसर्वसमयेत्याज्याअयोगाबुधैः" इति ॥२८॥२९॥ अथावश्यकवर्ज्यत्वेन झटित्युपस्थित्यर्थमुत्पातमृत्युकाणसिद्धियोगान् शालिन्याह—द्वीशादिति ॥ विशाखादिचतुर्नक्षत्रै-

रुत्पातमृत्युकाणसिद्धियोगा रविवारे स्युः।यथा रवौ विशाखा उत्पातः।अनुराधा मृत्युः।ज्येष्ठा काणः।मूलं सिद्धिरिति।एवं सोमवारादौ पूर्वाषाढादितो ज्ञेयम्। तत्फलं नामसदृशम्। उत्पातमृत्युकाणा निषिद्धाः । सिद्धिः शुभ इत्यर्थः।नारदः।"विशाखादिचतुर्वर्गमर्कवारादिषु क्रमात् ।उत्पातमृत्युकाणाख्ययोगाश्चा-मृतसंयुताः" इति ॥ ३० ॥ अथ देशविशेषेण कुयोगानां परिहारमनुष्टुभाह–॥कुयोगा इति॥तिथिवारोत्थाः कुयोगाः क्रकचादयः।तिथिभोत्था अनुराधा द्वितीयायामित्यादयः । भवारजा याम्यं त्वाष्ट्रं वैश्वदेवमित्यादयः । तथा त्रितयजास्तिथिवारनक्षत्रजाः। "वर्जयेत्सर्वकार्येषु हस्तार्के पंचमीतिथौ" इत्येव-मादयस्ते सर्वे हूणवंगखशदेशेष्वेव वर्ज्याः। अन्यदेशे न निषिद्धा इत्यर्थः।नारदः। "तिथिवारोद्भवा नेष्टा योगा वारर्क्षसंभवाः।हूणवंगखशेष्योऽन्यदेशेष्वेते

कुयोगास्तिथिवारोत्थास्तिथिभोत्था भवारजाः ॥ हूणवंगखशेष्वेव वर्ज्यास्त्रितयजास्तथा ॥ ३१ ॥ सर्वस्मिन्विधुपापयुक्तनुलवावर्धे निशाह्नोर्घटीत्र्यंशं वै कुनवांशकं ग्रहणतः पूर्वं दिनानां त्रयम् ॥ उत्पातग्रहतोऽद्र्यहांश्च शुभदोत्पातैश्च दुष्टं दिनं षण्मासं ग्रहभिन्नभं त्यज शुभे यौद्धं तथोत्पातभम् ॥ ३२ ॥

शुभप्रदाः" इति ॥ ३१ ॥ अथ समस्तशुभकृत्ये वर्ज्यान् शार्दूलविक्रीडितेनाह– सर्वस्मिन्निति ॥ सर्वस्मिन्शुभे कार्ये एतानि वै निश्चयेन त्यज । परि-हरेत्यर्थः । विधुना पापेन वा पापैः क्षीणेंद्वर्कमहीसुतार्कतनयैर्वा युजौ युक्तौ तनुलवौ लग्ननवांशौ त्याज्यौ।"पूर्णः क्षीणोऽपि वा चंद्रो लग्ने सर्वत्र गर्हितः" इति कश्यपोक्तेः । "पापेंदू लग्नगौ वांशगतौ वर्ज्यौ शुभे सदा" इति च निशाह्नोरर्धे रात्र्यर्धे दिनार्धे च घटीत्र्यंशं विंशतिपलानि दश पूर्वं दश पश्चा-च्च परिहर । उक्तं च । "मूर्तः कालो निवसति महानिशायां च दिनदले यस्मात् । दश पूर्वं दश परतस्तस्माद्वर्ज्यानि च पलानि" । कुनवांशकं पाप-

ग्रहनवांशकं परिहर । अथ ग्रहणतः पूर्वं दिनानां त्रयं परिहर । उत्पातग्रहतः उत्पाता दिव्यभौमांतरिक्षास्ते यस्मिन् दिने भवंति ततोऽग्रहांश्च सप्त दिनानि वर्ज्यानि । ग्रहो ग्रहणं तस्मादपि सप्त दिनानि वर्ज्यानि ।उक्तं च । "चंद्रसूर्योपरागेषु त्र्यहं पूर्वं शुभे त्यजेत् । सप्ताहमशुभं पश्चात्स्मृतं ग्रहणसूतकम् ॥ त्रिविधोत्पाततश्चोर्ध्वं सिंहिकासूनुदर्शने । सप्तरात्रं न कुर्वंति यात्रोद्वाहादि मंगलम्" इति ॥ अंगिरा अपि । "सर्वग्रासे तु सप्ताहमर्धग्रासे दिनत्रयम् । त्रिव्येकांगुलतो ग्रासे दिनमेकं विवर्जयेत् ॥" वसिष्ठः ।"सर्वग्रासे दिनान्यष्टौ सर्वकार्ये विवर्जयेत् । षट् दिनानि त्रिभागोने अर्धग्रासे चतुर्दिनम् ॥ चतुर्थांशे त्रिरात्रं स्याद्ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः ।" अत्र कार्यस्यावश्यकत्वे परिहारो ज्योतिर्निबंधे । "पंच दिनानि वसिष्ठस्त्रिदिनं गर्गश्च कौशिकस्त्वेकम् । यवनाचार्यस्य मतं पंच मुहूर्तानि दूषयति राहुः" इति ।अयं च निषेधो नित्यनैमित्तिकादिकृत्यातिरिक्तविषयः । गुरुः । "नित्ये नैमित्तिके काम्ये जपहोमक्रियासु च । उपाकर्मणि चोत्सर्गे ग्रहवेधो न विद्यते" इति । शुभदोत्पातैश्च दुष्टं दिनमिति । शुभदोत्पाता वराहसंहितायाम् । "चंडाशनिमहीकंपसंध्यानिर्घातनिःस्वनाः । परिवेषरजोधूमरक्तार्कास्तमनोदयाः ॥ दुर्भेध्यान्नरसस्नेहमधुपुष्पफलोद्गमाः । गोपक्षिमदवृद्धिश्च शुभाय मधुमाधवे ॥" इत्यादय ऋतुपरत्वेनोक्ताः । एते यद्दिने भवंति तद्दिनमेव त्यज । अथ ग्रहभिन्नभं ग्रहैर्भौमादिभिर्भिन्नं भेदितं तथा योद्धं ग्रहयोर्युद्धं यस्मिन् दिननक्षत्रे जातं तथोत्पातभं यस्मिन्नक्षत्रे दिव्यांतरिक्षभौमास्त्रिविधोत्पाताः संभूताः । एतानि ग्रहभिन्नयौद्धोत्पातनक्षत्राणि षण्मासं त्यज । "भेदस्ताराखेटयोर्यत्र वा स्यात्" इति विवाहवृंदावने नारदः । "ग्रहणोत्पातभं त्याज्यं मंगलेषु ऋतुत्रयम्" इति । ननु नक्षत्रसंधौ जायमाने ग्रहणे किं नक्षत्रं दूषयेदित्यत्राह । शार्ङ्गधरः । "यस्मिन् विधुं राहुरिनं च धिष्ण्ये गृह्णाति तस्याज्यमृतुत्रयं स्यात् । पाणिग्रहे पुंमरणं विधत्ते द्वयो

र्भयोश्चेद्द्वयमेव जह्यात्॥ " अन्यच्च । " पक्षांतरेण ग्रहणद्वयं स्याद्यदा तदा तद्ग्रहणोपगं भम्।पक्षाद्विशुद्धं भवति द्वितीयं पाणिग्रहे शुद्ध्यतिभोगषट्कात्" इति ॥ ३२ ॥ अथ ग्रहणनक्षत्रे ग्रासभेदेन निंद्यान्मासान् दिवसांश्चेंद्रवज्रयाह--नेष्टमिति ॥ ग्रहर्क्षं ग्रहणनक्षत्रं क्रमात्संपूर्णार्धचतुर्थांशग्रासे सति षट्त्र्येकमासान्नेष्टम् । गुरुः । " सर्वग्रासे तु षण्मासांस्त्रीन्मासांस्तु दले ग्रहे । आपादग्रहणे धिष्ण्ये मासमेकं विवर्जयेत् । " अथ क्रमाद्ग्रस्तेऽस्तगे वाऽभ्युदितेऽर्धखंडे पूर्वं परस्तादुभयोस्त्रिघस्रा नेष्टाः । ग्रस्तास्ते पूर्वं त्रिदिनं नेष्टम् । ग्रस्तोदये पश्चात्त्रिदिनं नेष्टम् । अर्धखंडे ग्रस्तास्तग्रस्तोदययोरभावेऽपि अर्धग्रासे उभयोः प्राक्पश्चाच्च त्रित्रिघस्रा नेष्टाः । गुरुः । " ग्रस्तास्ते त्रिदिनं पूर्वं पश्चाद्ग्रस्तोदये तथा । खंडग्रासे त्रित्रिदिनं निःशेषे सप्त सप्त च " इति ।

नेष्टं ग्रहर्क्षं सकलार्धपादग्रासे क्रमात्तर्कगुणेंदुमासान् ॥ पूर्वं परस्तादुभयोस्त्रिघस्रा ग्रस्तेऽस्तगे वाभ्युदितेऽर्धखंडे ॥ ३३ ॥ जन्मर्क्षमासतिथयो व्यतिपातभद्रावैधृत्यमापितृदिनानि तिथिक्षयर्धी॥न्यूनाधिमासकुलिकप्रहरार्धपातविष्कंभवज्रघटिकात्रयमेव वर्ज्यम्॥३४॥

कश्यपः । " ग्रस्तोदये परो दोषो ग्रस्तास्तेऽर्वाक् शशीनयोः । द्युनिशार्धे तूभयं तत्खंडाखंडव्यवस्थयोः " इति ॥ ३३ ॥ अथ सामान्यतोऽवश्यवर्ज्यानि पंचांगदूषणादीनि वसंततिलकानुष्टुब्भ्यामाह--जन्मर्क्षेति । परिघार्धमिति च ॥ जन्मनक्षत्रजन्ममासजन्मतिथयः शुभकर्मसु वर्ज्याः । अयं निषेध आद्यगर्भस्यैव । नारदः । "न जन्ममासे जन्मर्क्षे न जन्मदिवसेऽपि वा । आद्यगर्भसुतस्याथ दुहितुर्वा करग्रहः" इति । जन्ममासलक्षणं जगन्मोहने वृद्धगर्गः । " आरभ्य जन्मदिवसं यावत्त्रिंशद्दिनं भवेत् । जन्ममासः स विज्ञेयो गर्हितः सर्वकर्मसु । " वस्तुतस्तु यत्र शुक्लादिचांद्रमासे चैत्रादौ

जन्माभूत् स चांद्रो मासो जन्ममासतया त्याज्यः । “ इंद्राग्नी यत्र हूयेते मासादिः संप्रकीर्तितः । अग्नीषोमौ स्मृतौ मध्ये समाप्तौ पितृसोमकौ ” इति हारीतोक्तमासलक्षणात् । व्यतीपातादयश्च वर्ज्याः । पितृदिनं मातापित्रोर्मरणदिनं श्राद्धदिनमित्यर्थः । तिथिक्षयर्धी तिथिक्षयस्तिथिवृद्धिश्च । तल्लक्षणमाह वसिष्ठः । “स्युस्तिस्रस्तिथयो वारे एकस्मिन्नवमा तिथिः । तिथिर्वारत्रये चैका त्रिद्युस्पृग्द्वेऽपि निंदिते । ” न्यूनमासोऽधिमासश्च वर्ज्यः । संक्रमद्वयसहितः क्षयमासः । अधिकमासोऽसंक्रांतः । कुलिकार्धप्रहरौ वक्ष्यमाणौ । पातो महापातः । विष्कंभयोगवज्रयोगयोराद्यं घटिकात्रयमेव वर्ज्यम् । एवकारेण कैश्चिद्वज्रयोगे नव घटिका वर्ज्या इति यदुक्तं तत् । यथा । “ विष्कंभाद्यघटीत्रयं च नवकं व्याघातवज्रोद्भवम्” इति वृत्तशते । यथा । “व्याघाते

परिघार्धं पंच शूले षट् च गंडातिगंडयोः ॥ व्याघाते नव नाड्यश्च वर्ज्याः सर्वेषु कर्मसु ॥ ३५ ॥ वेदांगाष्टनवार्केंद्रपक्षरंध्रतिथौ त्यजेत् ॥ वस्वंकमनुतत्त्वाशाशरा नाडीः पराः शुभाः ॥ ३६ ॥

वज्रेऽकेऽकाः ” इति गणेशज्योतिर्विदुक्तिरपि निरस्ता । “ विष्कंभवज्रयोस्तिस्रः षट् च गंडातिगंडयोः । व्याघाते नव शूले तु पंच नाड्यो विगर्हिताः ” इति कश्यपोक्तेः । परिघस्याद्यार्धं वर्ज्यम् । शूलस्याद्याः पंच गंडातिगंडयोराद्याः षट् षट् घटिकाः । व्याघाते चादिमा नव घटिका वर्ज्याः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ अथ पक्षरंध्रतिथीरावश्यकत्वे तन्निष्ठवर्ज्यघटीश्चानुष्टुबाह– वेदांगेति ॥ चतुर्थी षष्ठी अष्टमी नवमी द्वादशी चतुर्दशी एताः पक्षरंध्रतिथयो ज्ञेयाः । आसु शुभकृत्यस्यावश्यकत्वे सति आदिमाः क्रमाद्वस्वंकमनुतत्त्वाशाशरा नाडीस्त्यजेत् । यथा । चतुर्थ्यामादिमा अष्ट घटिकाः षष्ठ्यां नव अष्टम्यां

चतुर्दश नवम्यां पंचविंशतिः द्वादश्यां दश चतुर्दश्यां पंच घटिकास्त्याज्या इत्यर्थः । परा उर्वरिताः शुभा ज्ञेयाः । वसिष्ठः । " चतुर्दशी चतुर्थी च अष्टमी नवमी तथा । षष्ठी च द्वादशी चैव पक्षच्छिद्राह्वया इमाः । क्रमादेतासु तिथिषु वर्जनीयाश्च नाडिकाः । भूताष्टमनुतत्त्वांकदशशेषास्तु शोभनाः । दोषनाडीषु यत्कर्म कृतं सर्वं विनश्यति " इत्यादि । कश्यपेन सर्वसाधारण्येन दशैव वर्जिताः ॥ ३६ ॥ अथ कुलिककालवेलायमघंटकंटकदोषानष्टुबाह— कुलिक इति ॥ वर्तमानवारान्मंदे शनैश्चरे गणिते सति योऽको भवति तस्मिन् द्विगुणे योऽकस्तत्संख्यालक्षणो मुहूर्तः कुलिको भवति । एवं बुधे जीवे भौमे वर्तमानवाराद्गणिते योऽको भवति स द्विघ्नः । क्रमात् कालवेलायमघंटकंटकसंज्ञा दुष्टमुहूर्ताः स्युः । यथा रवितः शनिः सप्तसंख्याकस्त-

कुलिकः कालवेला च यमघंटश्च कंटकः ॥ वाराद्विघ्ने क्रमान्मंदे बुधे जीवे कुजे क्षणाः ॥ ३७ ॥

स्मिन् द्विगुणे चतुर्दश जाताः । तेन रवौ चतुर्दशो मुहूर्तः कुलिकः । एवं बुधे संख्या चत्वारः तद्विगुणोऽष्टमो मुहूर्तः कालवेला।जीवे पंच द्विघ्ने दशमो यमघंटः।भौमे तृतीये द्विघ्ने षष्ठो मुहूर्तःकंटकसंज्ञ इत्यर्थः।एवं सोमवारादावपि।अथ शुभकृत्यावश्यकत्वे सति देशभेदेन कुलिकादिदोषपरिहारमाह । गर्गः। " विंध्यस्योत्तरकूले तु यावदातुहिनाचलम्। यमघंटकदोषोऽस्ति नान्यदेशेषु विद्यते ॥ मत्स्यांगमागधांध्रेषु यमघंटस्तु दोषकृत् । काश्मीरे कुलिकं दुष्टमर्धयामस्तु सर्वतः " इति । केचिन्मते । "स्यात्कालवेला रवितः शराक्षितर्कानलांगांबुधयो ५, २, ६, ३, ६, ४ गजेंदू ८, १, ॥ दिने निशायामृतुवेदनेत्रनगेषुरामा ६, ४, २, ७, ५, ३ विधुदंतिनौ १, ८ च ॥ गजेंदू इत्यर्धप्रहरद्वयं शनौ। यात्रायां मरणं काले वैधव्यं पाणिपीडने । व्रते ब्रह्मव-

धः प्रोक्तः शुभकर्म ततस्त्यजेत् ॥ " गौडाः। " सूर्ये वेदशरौ ४, ५ चंद्रे हयपक्षौ ७, २ कुजेऽक्षिभूः २, १ ॥ ज्ञे बाणाग्नी ५,३ गुरौ दंतिहयौ ८, ७ शुक्रे त्रिवेदकौ ३,४ ॥ मंदे तर्कगजौ ६, ८ ज्ञेयौ यामार्धावशुभौ सदा " इति ॥ ३७ ॥ अथ सूर्यादिवारेषु शिष्याणां सद्य एव दोषज्ञानार्थं दुर्मुहूर्तादिनामकान् मुहूर्तान् शार्दूलविक्रीडितवसंततिलकाभ्यामाह— ॥ सूर्य इति । दिग्भास्करा इति च ॥ रविवारे षष्ठसप्ताष्टमदशमचतुर्दशमुहूर्ता निंद्याः । एवं सर्वत्र । अयमर्थो मूले न्यासतः स्पष्ट एव । एषु मुहूर्तेषु कश्चिद्दुर्मुहूर्तः कश्चित् कुलिकः कंटकः कालवेलाख्योऽर्धयामाख्यो यमघंटाख्यः स्यात् ।

सूर्ये षट्स्वरनागदिङ्मनुमिताश्चन्द्रेऽब्धिषट्कुंजरांकार्का विश्वपुरंदराः क्षितिसुते द्व्यब्ध्यभितका दिशः । सौम्ये द्व्यब्धिगजांकदिङ्मनुमिता जीवे द्विषड्भास्कराः शक्राख्यास्तिथयः कलाश्च भृगुजे वेदेषु तर्कग्रहाः ॥ ३८ ॥ दिग्भास्करा मनुमिताश्च शनौ शशिद्विनागा दिशो भवदिवाकरसंमिताश्च॥दुष्टक्षणः कुलिककंटककालवेलाः स्युश्चार्ध यामयमघंटगताः कलांशाः ॥ ॥ ३९ ॥ विपाशेरावतीतीरे शुतुद्र्याश्च त्रिपुष्करे ॥ विवाहादिशुभे नेष्टं होलिकाप्राग्दिनाष्टकम् ॥ ४० ॥ मृत्युक्रकचदग्धादीनिंदौ शस्ते शुभान् जगुः ॥ केचिद्यामोत्तरं चान्ये यात्रायामेव निंदितान् ॥ ४१ ॥

तत्प्रमाणं कलांशः दिनमानस्य षोडशांशः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ अथ विवाहादिशुभकृत्ये होलिकाष्टकनिषेधं देशपरत्वेनाह-- ॥ विपाशेति ॥ विपाशा इरावती शतद्रूः । एताः पश्चिमदेशप्रसिद्धा नद्यस्तासां तीरे उभयतटवर्तिदेशे त्रिपुष्करे देशे च होलिका फाल्गुनशुक्लपौर्णिमा ततः प्राक्दिनाष्टकं विवाहादिशुभकृत्ये नेष्टं निषिद्धम् । अर्थादन्यदेशे न निषिद्धम् ॥ ४० ॥ अथ मृत्युयोगादिदुष्टयोगपरिहारमनुष्टुबाह--

॥ मृत्युक्रकचेति ॥ मृत्युयोगा दास्रादर्के इत्यादिनाऽऽनंदादिषूक्ताः । क्रकचाः षष्ठ्यादितिथयो मंदाद्विलोममित्युक्ताः । दग्धादियोगाः सूर्येशपंचाशीत्यादिनोक्ताः । चंद्रे शस्ते कर्तुर्गोचरेण समीचीने सति एतान् योगान् शुभान् शुभफलदान् जगुरूचुः । राजमार्तंडः । "क्रकचा मृत्युयोगाख्या दिनं दग्धं तथैव च। चंद्रे शुभे क्षयं यांति वृक्षा वज्रहता इव ॥" अथ केचिदाचार्याः यामोत्तरं प्रहरोत्तरं मृत्युक्रकचदग्धादीन् शुभान् जगुः । स एवाह ।"उत्पाते यमघंटे च काणे च क्रकचे तथा। तिथौ दग्धे च काले च भाग्यामात्परतः शुभम्" इति । अथान्य आचार्या मृत्युक्रकचदग्धादीन् यात्रायामेव निंदितान् जगुः। विवाहादौ तु न दोषः। लल्लः।"वारर्क्षतिथियोगेषु यात्रामेव विवर्जयेत् । विवाहादीनि कुर्वीत गर्गादीनामिदं वचः ॥"

अयोगे सुयोगोऽपि चेत्स्यात्तदानीमयोगं निहत्यैष सिद्धिं तनोति॥परे लग्नशुद्ध्या कुयोगादिनाशं दिनार्धोत्तरं विष्टिपूर्वं च शस्तम्॥४२॥

निंद्येष्विति शेषः। अन्यच्च।"अयोगेषु च सर्वेषु वर्जयेद्घटिकाद्वयम् । उत्पातमृत्युकाणानां पंच षट् सप्त नाडिकाः"॥ ४१ ॥पुनरप्यपवादं भुजंगप्रयातेनाह– अयोग इति ॥ अयोगे क्रकचादौ सति चेत्सुयोगः सिद्धियोगोऽपि स्यात् । तदा एष सिद्धियोगः अयोगफलं निहत्य सिद्धिं तनोति निष्पादयति । मार्तंडः । "अयोगः सिद्धियोगश्च द्वावेतौ भवतो यदि । अयोगो हन्यते तत्र सिद्धियोगः प्रवर्तते ॥" परे आचार्याः लग्नशुद्ध्या कुयोगादिनाशमाहुः । यदाह स एव । "यत्र लग्नं विना किंचित्क्रियते शुभसंज्ञकम् । तत्र तेषामयोगानां प्रभावाज्जायते फलम् ॥" अथावश्यककृत्ये कालांतराभावे परिहारमाह। विष्टिपूर्वमिति । विष्टिर्भद्रा सा पूर्वादिर्यस्य विष्ट्यादिकं मध्याह्नानंतरं शस्तमाहुः । उक्तं च । "विष्टिरंगारकश्चैव व्यतीपातः सवैधृतिः। प्रत्यरिर्ज-

न्मनक्षत्रं मध्याह्नात्परतः शुभम्" इति ॥ ४२ ॥ अथ भद्रां शालिन्याह— शुक्ल इति ॥ शुक्ले शुक्लपक्षेऽष्टम्यां पूर्णिमायां च पूर्वार्धे भद्रा स्यात् । एकादश्यां चतुर्थ्यां चोत्तरार्धे भद्रा। कृष्णे पक्षे तृतीयायां दशम्यां च अंत्यार्धे उत्तरार्धे । सप्तम्यां शंभुतिथौ चतुर्दश्यां च पूर्वार्धे पूर्वभागे भद्रा स्यात् । भद्रास्वरूपं रत्नमालायाम् । "उद्धद्धोद्भटतरा" इत्यादि ॥ ४३ ॥ अथ चतुर्थ्यादितिथिषु भद्राया मुखपुच्छविभागं शार्दूलविक्रीडितेनाह— पंचद्व्यद्रीति ॥ चतुर्थ्यादितिथीनां पंचादिप्रहरेषु आदिघट्यः शराः पंचसंख्या विष्टेर्भद्राया आस्यं मुखम् । यथा । चतुर्थ्याः पंचमप्रहरे आदिभूताः

> शुक्ले पूर्वार्धेऽष्टमीपंचदश्योर्भद्रैकादश्यां चतुर्थ्यां परार्धे ॥ कृष्णेंऽत्यार्धे स्यात्तृतीयादशम्योः पूर्वे भागे सप्तमीशंभुतिथ्योः ॥ ४३ ॥
> पंचद्व्यद्रिकृताष्टरामरसभूयामादिघट्यः शरा विष्टेरास्यमसद्गजेंदुरसरामाद्र्यश्विबाणाब्धिषु ॥ यामेष्वंत्यघटीत्रयं शुभकरं पुच्छं तथा वासरे विष्टिस्तिथ्यपरार्धजा शुभकरी रात्रौ च पूर्वार्धजा ॥ ४४ ॥

पंच घट्यो भद्रामुखम् । एवमष्टम्यां द्वितीयप्रहरे । एकादश्यां सप्तमप्रहरे । पूर्णिमायां चतुर्थप्रहरे । तृतीयायामष्टमे । सप्तम्यां तृतीये । दशम्यां षष्ठे । चतुर्दश्यां प्रथमे प्रहरे भद्रामुखं स्यात् । तदसत् अशुभमित्यर्थः । अथ पुनश्चतुर्थ्यादितिथीनां क्रमेण गजेंद्वित्यादिप्रहरेषु अंत्यं अंते भवं घटीत्रयं पुच्छसंज्ञं तच्छुभकरम् । यथा । चतुर्थ्या अष्टमप्रहरस्यांत्यघटीत्रयं भद्रापुच्छम्।एवमष्टम्यादिषु प्रथमादिप्रहरस्यांत्यघटीत्रयं पुच्छं ज्ञेयम् । तत्र भद्राकर्माणि। वसिष्ठः ।"वधबंधविषाग्न्यस्त्रच्छेदनोच्चाटनादि यत् । तुरंगमहिषोष्ट्रादि कर्म विष्ट्यां तु सिद्ध्यति ॥" अंगविभागः कश्यपसंहितायाम् । "मुखे पंच

गले त्वेका वक्षस्येकादश स्मृताः। नाभौ चतस्रः षट् कट्यां तिस्रः पुच्छे तु नाडिकाः ॥ कार्यहानिर्मुखे मृत्युर्गले वक्षसि निःस्वता । कट्यामुन्मत्तता नाभौ च्युतिः पुच्छे ध्रुवो जयः ॥" अथ विष्टिपरिहारमाह। तथेति ॥ तिथ्यपरार्धजा तिथ्युत्तरार्धभूता विष्टिर्वासरे दिवसे यदि स्यात्तदा शुभकरी। तथा तेनैव प्रकारेण तिथिपूर्वार्धोत्था रात्रौ शुभकरी। लल्लः। "दिवापरार्धजा विष्टिः पूर्वार्धोत्था यदा निशि। तदा विष्टिः शुभायेति कमलासनभाषितम्॥" नारदस्तु निषेधमाह। "करणानि बवादीनि शुभसंज्ञानि षट् क्रमात्। क्रमायाताक्रमायाता विष्टिर्नेष्टा तु मंगले" इति॥ ४४॥ अथ भद्रानिवासं तत्फलं चानुष्टुभाह—कुंभकर्केति ॥ अब्जे चंद्रे कुंभद्वये कुंभमीनस्थे कर्कद्वये कर्कसिंहराशिस्थिते मनुष्यलोके भद्रा तिष्ठति। अथ मेषात्रये मेषवृषमिथुनस्थिते

कुंभकर्कद्वये मर्त्ये स्वर्गेऽब्जेऽजात्त्रयेऽलिगे॥ स्त्रीधनुर्जूकनक्रेऽधो भद्रा तत्रैव तत्फलम् ॥ ४५ ॥ वाप्यारामतडागकूपभवनारंभप्रतिष्ठे व्रतारंभोत्सर्गवधूप्रवेशनमहादानानि सोमाष्टके ॥ गोदानाग्रयणप्रपाप्रथमकोपाकर्मवेदव्रतं नीलोद्वाहमथातिपन्नशिशुसंस्कारान्सुरस्थापनम् ॥ ४६ ॥

अलिगे वृश्चिकस्थे चंद्रे च स्वर्गलोके भद्रा तिष्ठति। कन्यातुलाधनुर्मकरराशिषु चंद्रे अधः पाताललोके भद्रा तिष्ठति। तत्रैव मर्त्यस्वर्गपातालेषु फलं स्वोक्तं शुभाशुभं भद्रा ददातीत्यपवादद्वारा प्रयोजनमुक्तं भवति। उक्तं च। "मेषोक्षकौर्प्यमिथुने घटसिंहमीनकर्केषु चापमृगतौलिसुतासु चंद्रे। स्वर्मर्त्यनागनगरीः क्रमशः प्रयाति विष्टिः फलान्यपि ददाति हि तत्र देशे ॥" उक्तं च भूपालवल्लभे। "कर्ककुंभद्वये भूस्था कौर्प्येऽजत्रितये युगा। कन्याचापद्वये चंद्रे भद्रा पातालवासिनी" ॥४५॥ अथ कालशुद्धौ निषेध्यवस्तूनि शार्दूलविक्रीडितेनाह—वाप्यारामेति॥ वापी दीर्घिका। आराम उपवनम्। तडागः

पुष्करिणी । कूपः प्रसिद्धः । भवनं गृहम् । एतेषामारंभप्रतिष्ठे । आरंभो निर्माणं । प्रतिष्ठा उत्सर्गः । तत्र गृहप्रतिष्ठा गृहप्रवेशो ज्ञेयः । व्रतानामनंतव्रतादीनामारंभो ग्रहणं । उत्सर्ग उद्यापनम् । महादानानि तुलापुरुषादीनि । सोमः सोमयागः । अष्टका अष्टकाश्राद्धं । गोदानं केशांतसंज्ञं कर्म । आग्रयणं नवान्नेष्टिः । प्रपा जलशाला । प्रथमकोपाकर्म प्रथमारभ्यमाणं श्रावणीकर्म । वेदव्रतं महानाम्न्यादित्रयं महानाम्नीव्रतमुपनिषद्व्रतं वेदव्रतं च । नीलोद्वाहः काम्यवृषोत्सर्गः । अतिपन्नशिशुसंस्काराः अतिपन्ना अतिक्रांता जातकर्मादयः शिशूनां संस्काराः । देवस्थापनम् ॥ ४६ ॥ अथान्यानि शार्दूलविक्रीडितेनाह—

दीक्षामौंजिविवाहमुंडनमपूर्वं देवतीर्थेक्षणं संन्यासाग्निपरिग्रहौ नृपतिसंदर्शाभिषेकौ गमम् ॥ चातुर्मास्यसमावृती श्रवणयोर्वेधे परीक्षां त्यजेद्वृद्धत्वास्तशिशुत्व इज्यसितयोर्न्यूनाधिमासे तथा ॥ ४७ ॥

दीक्षामौंजीति ॥ दीक्षा मंत्रग्रहणादिका । मौंजीविवाहौ प्रसिद्धौ । मुंडनं चौलम् । अपूर्वं देवेक्षणं तीर्थेक्षणं च । संन्यासः प्रसिद्धः । अग्निपरिग्रहोऽग्निहोत्रम् । अपूर्वं राजदर्शनं राजाभिषेकश्च । गमं गमनमपूर्वमेव । चातुर्मास्यं चातुर्मास्ययागः । समावृतिर्मौंजीविसर्गः । श्रवणयोर्वेधः कर्णवेधः । परीक्षा तप्तमाषादिरूपा दिव्यमिति यावत् । एतानि कर्माणि बुधो न कुर्यात् । कदा । इज्यसितयोर्बृहस्पतिशुक्रयोर्वृद्धत्वे अस्ते च शिशुत्वे बाल्ये च । तथा न्यूनाधिकमासे क्षयमासे अधिकमासे च न कुर्यात् । अत्र मूलवचनानि । शातातपः । “ अस्तं गते गुरौ शुक्रे बाले वृद्धे मलिम्लुचे ।

उद्यापनमुपारंभं व्रतानां नैव कारयेत् ॥ " ऋक्षोच्चयः । " वापीकूपतडागयागगमनं क्षौरं प्रतिष्ठा व्रतं विद्यामंदिरकर्णवेधनमहादानं वनं सेवनम् । तीर्थस्नानविवाहदेवभवनं मंत्रादिदेवेक्षणं दूरेणैव जिजीविषुः परिहरेदस्तं गते भार्गवे ॥ उपनयनं गोदानं परिणयनगृहप्रवेशगमनानि । अस्तमितेषु न कुर्यात्सुरगुरुभृगुपुत्रचंद्रेषु ॥" अस्तमयादिफलमाह बादरायणः । "गुरोरस्ते पतिं हन्याच्छुक्रास्ते चैव कन्यकाम् । चंद्रे नष्टे उभौ हन्यात्तस्मादस्तं विवर्जयेत् ॥ बालभावे स्त्रियं हन्याद्वृद्धभावे नरं तथा । तस्माद्बाल्ये च वार्द्धक्ये च विवाहं नैव कारयेत् ॥ " अथाधिमासे वर्ज्यानि गृह्यपरिशिष्टे । "सोमयागादिकर्माणि नित्यान्यपि मलिम्लुचे । तथैवाग्रयणाधानचातुर्मास्यादिकान्यपि ॥ महालयाष्टकाश्राद्धोपाकर्माद्यपि कर्म यत् । स्पष्टमासविशेषाख्यविहितं वर्जयेन्मले ॥ " गर्गबृहस्पती । " अग्न्याधानं प्रतिष्ठां च यज्ञदानव्रतानि च । वेदव्रतवृषोत्सर्गचूडाकरणमेखलाः ॥ मांगल्यमभिषेकं च मलमासे विवर्जयेत् । " मरीचिः " गृहप्रवेशगोदानस्थानाश्रयमहोत्सवम् । न कुर्यान्मलमासे तु संसर्पेंऽहस्पतौ तथा ॥ " वसिष्ठः । " वापीकूपतडागादि प्रतिष्ठा यज्ञकर्म च । न कुर्यान्मलमासे तु संसर्पेंऽहस्पतौ तथा ॥ " यदा क्षयमासो भवति तदा क्षयमासस्य पूर्वोत्तरावधिमासौ भवतः । तत्र पूर्वः संसर्पो द्वितीयोंऽहस्पतिः । एतानि गुरुशुक्रयोरस्तादावपि वर्ज्यानीत्याहुः । गार्ग्यः । " बाले वा यदि वा वृद्धे शुक्रे वास्तंगते गुरौ । मलमास इवैतानि वर्जयेद्देवदर्शनम् ॥ " अत्र देवदर्शनमपूर्वं विवक्षितम् । तदाह गर्गः । " अपूर्वदेवतां दृष्ट्वा शुचः स्युर्नष्टभार्गवे । मलमासेऽप्यनावृत्ततीर्थयात्रां विवर्जयेत् ॥ " अनावृत्ता अपूर्वतीर्थयात्रा । अत्र नियतकालानि सीमंतनामकरणादीनि गुर्वादेरस्तादिसत्त्वेऽपि स्वस्वकाल एव कार्याणि । गुरुः । "मासप्रयुक्तकार्येषु मूढत्वं गुरुशुक्रयोः।न दोषकृन्मले मासे गुर्वादित्यादिकं तथा ॥" अन्यत्रापि । "सीमंतजातकादीनि प्राशनांतानि यानि वै । न दोषो मलमासस्य

मौढ्यस्य गुरुशुक्रयोः" इति॥वसिष्ठः।"अतीतकालान्यखिलानि तानि कार्याणि सौम्यायनगे दिनेशे।सिते गुरौ चाप्यथ दृश्यमाने तदुक्तपंचांगदिनेऽप्यखंडे" अत एवातिपन्नशिशुसंस्कारानित्युक्तम् ॥४७॥अथ सिंहमकरस्थगुर्वादिष्वतिदेशमाह-अस्ते वर्ज्यमिति॥यदस्ते गुर्वादेरस्ते वर्ज्यं निषिद्धमुक्तं तत् सिंहस्थे गुरौ मकरस्थे च गुरौ वर्ज्यं निषिद्धम्।देवीपुराणे।"सिंहसंस्थे गुरौ यत्नात्सर्वारंभान्विवर्जयेत्। प्रारब्धं न च सिध्येत महाभयकरं भवेत् ॥ पुत्रभ्रातृकलत्राणि हन्याच्छीघ्रं न संशयः। कारको व्रजते नाशं संतानं म्रियतेऽचिरात् ॥ देवारामतडागानि प्रपोद्यानगृहाणि च । विवाहयज्ञोपनयचूडादि च न सिध्यति ॥ यथा सिंहस्थितो जीवस्तथैव मकरस्थितः ।" अयमपि निषेधो नियतकालानां न भवति । उक्तं च शार्ङ्गीये । "सीमंतजात-

अस्ते वर्ज्यं सिंहनक्रस्थजीवे वर्ज्यं केचिद्वक्रगे चातिचारे॥ गुर्वादित्ये विश्वघस्रेऽपि पक्षे प्रोचुस्तद्वद्दंतरत्नादिभूषाम् ॥४८॥

कादीनि प्राशनांतानि यानि वै । कर्तव्यानि न दोषोऽस्ति पंचाननगते गुरौ॥" उपलक्षणमेतत् । संग्रहे वसिष्ठः । "नीचराशिगतो जीवः प्रशस्तः सर्वकर्मसु । नीचे नीचांशकस्त्याज्यो यस्मादंशेषु नीचता॥" विशेषो मांडव्येनोक्तोदेवीपुराणे । "मकरस्थो यदा जीवो वर्जयेत्पंचमांशकम् । शेषेष्वपि च भागेषु विवाहः शोभनोमतः ॥" तोडरानंदः । "अतिचारे सप्तदिनं वक्रे द्वादशमेव च । नीचस्थितेऽपि वागीशे मासमेकं विवर्जयेत् ॥" ज्योतिर्निबंधे । "हरिनीचारिभागेऽपि व्रतोद्वाहादि मंगलम् । न निषिद्धं यदि स्वोच्चे स्वभे वा संस्थितो गुरुः ॥ मघां त्यक्त्वा यदा गच्छेत्फाल्गुनीं च बृहस्पतिः । पुत्रिणी धनिनी कन्या सौभाग्यं सुखमश्नुते ॥" इति । क्वचिदपूर्वतीर्थयात्रायां मौढ्यादिदोषो नास्ति । "गोदावर्यां गयायां च श्रीशैले

ग्रहणद्वये । सुरासुराणां गुर्वोश्च मौढ्यदोषो न विद्यते ॥ ” वायुपुराणे त्रिस्थलीसेतौ । “ गयायां सर्वकालेषु पिंडं दद्याद्विधानतः । अधिमासे जन्मदिने ह्यस्ते च गुरुशुक्रयोः । न त्यक्तव्यं गयाश्राद्धं सिंहस्थे च बृहस्पतौ ॥ अधिमासे सिंहगुरावस्ते च गुरुशुक्रयोः । तीर्थयात्रा न कर्तव्या गयां गोदावरीं विना ”इति॥ अथ गुर्वाद्यस्ते यद्वर्ज्यं तद्वक्रगे गुरावतिचारगेऽपि गुरौ वर्ज्यम् । वात्स्यः । “ यात्रोद्वाहौ प्रतिष्ठां च गृहचूडाव्रतादिकम् । वर्जयेद्यत्नतश्चैव जीवे वक्रातिचारगे ॥ ” अस्यापवादो राजमार्तंडे । “ वक्रातिचारगे जीवे वर्जयेत्तदनंतरम् । व्रतोद्वाहादि चूडायामष्टाविंशति वासरान् ॥ ” दीपिकायाम् ।“त्रिकोणजायाधनलाभराशौ वक्रातिचारेण गुरुः प्रयातः । यदा तदा प्राह शुभं विलग्नं विवाहपाणिग्रहणं वसिष्ठः ॥ ” अथ केचिद्गुरुसहिते आदित्ये एकराशिगतौ गुरुसूर्याविति यावत् ।गुर्वादित्येऽपि सर्वं शुभकर्म वर्ज्यम् । शौनकः “एकराशिगतौ सूर्यजीवौ स्यातां यदा पुनः । व्रतबंधविवाहादि शुभं कर्माखिलं त्यजेत् ॥ ” अथ केचिद्विश्वघस्रेऽपि पक्षे यस्मिन्पक्षे तिथिद्वयनाशः स त्रयोदशदिनः पक्षः सोऽतिनिंद्यः । उक्तं च । “पक्षस्य मध्ये द्वितिथी पतेतां तदा भवेद्रौरवकालयोगः । पक्षे विनष्टे सकलं विनष्टमित्याहुराचार्यवराः समस्ताः ॥” तथा ।“त्रयोदशदिने पक्षे तदा संहरते जगत् । अपि वर्षसहस्रेण कालयोगः प्रकीर्तितः” इति ॥ तस्मिन् पक्षे शुभकर्म वर्ज्यमित्याहुः । चंडेश्वरः । “त्रयोदशदिने पक्षे विवाहादि न कारयेत् । गर्गादिमुनयः प्राहुः कृते मृत्युस्तदा भवेत् ॥ उपनयनं परिणयनं वेश्मारंभादिपुण्यकर्माणि । यात्रां द्विक्षयपक्षे कुर्यान्न जिजीविषुः पुरुषः ॥ ” अथ तद्वत्तेन प्रकारेण दंतरत्नादिभूषां दंताहस्तिदंतास्तत्संबंधिनीं भूषां रत्नसंबंधिनीं भूषां च आदिशब्दात् सुवर्णमणिसंबंधिनीं च भूषां वर्ज्यां प्रोचुः।पूर्वस्मिन्निषेधकाले इत्यर्थः।राजमार्तंडः।“यात्रां चूडां विवाहं श्रुतिविवरविधिं शंखसप्तप्रवेशप्रासादोद्यानहर्म्यं सुरनरभवनारंभविद्याविधाने । मौंजी-

वंधं प्रतिष्ठां मणिकनकरदाधारणं कुर्वते ये मृत्युः सिंहस्थितेज्ये गुरुदिनकरयोरेकराशिस्थयोश्च" इति ॥ सिंहस्थगुरोरुपलक्षणत्वाद्गुर्वस्तादावपि प्रथम-कर्तव्यसुवर्णादिधारणनिषेध इत्यर्थः ॥ ४८ ॥ अथ सिंहस्थगुरोः प्रकारत्रयेण परिहारमिंद्रवज्रयाह–सिंहे गुराविति ॥ अत्र प्रथममंशभेदेन परिहारः। सिंहस्थे गुरौ सत्यपि सिंहांशे सत्र्यंशत्रयोदशांशे १३, २० भ्योऽनंतरं सत्र्यंशमंशत्रयम् ३, २० पंचमो नवांशः सिंहांशस्तत्र गुरौ सति विवाहो नेष्टः। "सिंहराशौ तु सिंहांशे यदा भवति वाक्पतिः। सर्वदेशेष्वयं त्याज्यो दंपत्योर्निधनप्रदः" इति राजमार्तंडोक्तेः। अतोऽवशिष्टांशेषु विवाहादिशुभं भवतीत्यर्थः। "सिंहेऽपि भगदैवत्ये गुरौ पुत्रवती भवेत्। अत्यंतसुभगा साध्वी धनधान्यसमृद्धिदा" इत्यादि तत्रैवोक्तेः। अथ देशभेदेन द्वितीयपरिहार

सिंहे गुरौ सिंहलवे विवाहो नेष्टोऽथ गोदोत्तरतश्च यावत् ॥ भागीरथीयाम्यतटं हि दोषो नान्यत्र देशे तपनेऽपि मेषे ॥ ४९ ॥

उच्यते। अथ गोदोत्तरतः गोदावरी नदी तस्या उत्तरतीरमारभ्य भागीरथीयाम्यतटं दक्षिणकूलं मर्यादीकृत्य गोदावरीगंगांतरालवर्ती यो देशस्तत्र सिंहस्थगुरुर्वर्ज्यो नान्यदेशे। लल्लः। "गोदावर्युत्तरतो यावद्भागीरथीतटं याम्यम्। तत्र विवाहो नेष्टः सिंहस्थे देवपतिपूज्ये ॥" अर्थाद्गोदावरीदक्षिणतटो भागीरथ्युत्तरदेशे च सिंहस्थगुरुदोषो नास्ति। वसिष्ठः। "भागीरथ्युत्तरे कूले गौतम्या दक्षिणे तथा। विवाहो व्रतबंधो वा सिंहस्थेज्ये न दुष्यति" इति। अत्र विवाहव्रतबंधावेव न निषिद्धौ। आभ्यामन्यानि शुभकर्माणि निषिद्धान्येव। अपवादस्य संकोचाश्रयत्वादुपलक्षणायोगात्। अथ तृतीयः परिहारः। तपने सूर्ये मेषराशौ विद्यमाने सति वा सिंहस्थगुरोर्दोषो नास्ति। ज्योतिर्निबंधे। "मंगलानीह कुर्वीत सिंहस्थो वाक्पतिर्यदा। भानौ मेषगते सम्यगि-

त्याहुः शौनकादयः" इति ॥ ४९ ॥ सिंहराशिगतगुरुनिषेधवाक्यानां प्रतिप्रसववाक्यानां च निर्गलितार्थमनुष्टुब्द्वयेनाह—मघादिपंचपादेष्वित्यादि । मेषेऽर्के इत्यादि च ॥ ५० ॥ ५१ ॥ अथ मकरस्थगुरोःप्रकारद्वयेन परिहारं शालिन्याह—रेवापूर्व इति॥रेवाया नर्मदायाः पूर्वदेशे गंडकी नद्याः पश्चिमे विभागे शोणनदस्योत्तरदक्षिणभागे नीच इज्यो मकरस्थो गुरुर्न वर्ज्यः।ललः । "नर्मदापूर्वभागे तु शोणस्योत्तरदक्षिणे । गंडक्याः पश्चिमे भागे मकरस्थो न दोषभाक् ॥" अन्यदेशेषु निषिद्धस्तत्र निषिद्धदेशानाह। अयमिति । अयं मकरस्थोगुरुः कौंकणदेशे

मघादिपंचपादेषु गुरुः सर्वत्र निंदितः ॥ गंगागोदांतरं हित्वा शेषांघ्रिषु न दोषकृत् ॥ ५० ॥ मेषेऽर्के सन् व्रतोद्वाहौ गंगागोदांतरेऽपि च ॥ सर्वः सिंहगुरुर्वर्ज्यः कलिंगे गौडगुर्जरे ॥ ५१ ॥ रेवापूर्वे गंडकीपश्चिमे च शोणस्योदग्दक्षिणे नीच इज्यः ॥ वर्ज्यो नायं कौंकणे मागधे च गौडे सिंधौ वर्जनीयः शुभेषु ॥ ५२ ॥ गोजांत्यकुंभेतरभेऽतिचारगो नो पूर्वराशिं गुरुरेतिवक्रितः ॥ तदा विलुप्ताब्द इहातिनिंदितः शुभेषु रेवासुरनिम्नगांतरे ॥ ५३ ॥

गौडदेशे सिंधुदेशे च शुभकृत्येषु वर्ज्यो निषिद्धः । उक्तं च । "मागधे गौडदेशे च सिंधुदेशे च कौंकणे । व्रतं चूडां विवाहं च वर्जयेन्मकरे गुरौ ॥" एभ्योऽन्यदेशेषु मंगलमर्थान्मध्यमम् ॥५२॥ अथ लुप्तसंवत्सरदोषं सापवादं वंशस्थवृत्तेनाह—गोजांत्येति ॥ गौर्वृषः अजो मेषः अंत्यो मीनः कुंभः प्रसिद्धः एभ्य इतरभे अन्यराशौ मिथुनादौ अतिचारगो गुरुर्महातिचारेण समागतः सन् पश्चात्कियद्भिर्दिनैर्वक्रितो यदा पूर्वराशिं नो एति भुक्तराशिं नागच्छति तदा विलुप्ताब्दो लुप्तसंवत्सर उच्यते । स लुप्तसंवत्सरः शुभकृत्ये अतिनिंदितो निषिद्धः । उक्तं च । "अतिचारगतो जीवस्तं राशिं नैति चेत्पुनः । लुप्तसंव-

त्सरो ज्ञेयो गर्हितः सर्वकर्मसु ॥" यदा तु गोजांत्यकुंभेषु पूर्वराशेः सकाशान्महातिचारेण याति पूर्वराशिं च नैति तदा न लुप्तसंवत्सरदोषः । गुरुः । "मेषे वृषे झषे कुंभे ययतीचारगो गुरुः । न तत्र काललोपः स्यादित्याह भगवान्यमः ॥" दशमासभोगानंतरमतिचारेऽपि लुप्ताब्ददोषो नास्ति । च्यवनः।"मासान्दशैकादश वा प्रयुज्य राशेर्यदा राशिमुपैति जीवः।भुंक्ते न पूर्वं च पुनस्तथापि न लुप्तसंवत्सरमाहुरार्याः ॥ "पूर्वं राशिभेदेन परिहारमुक्त्वेदानीं देशभेदेन परिहारमाह।लुप्तसंवत्सरो रेवा नर्मदा सुरनिम्नगा भागीरथी तयोर्नद्योरंतरेऽतिनिषिद्धः।उक्तं च। "लुप्ताब्ददोषोऽत्रिमतेन मध्ये सोमोद्भवायाः सुरनिम्नगायाः" इति । नारदेन समस्तक्रदोषो विवाहे वर्जितः । " समदृष्टिर्गुरोः शुक्रे तन्मासे तु प्रयत्नतः । विवाहादि न कुर्वीत नर्मदातीर उत्तरे" इति ॥ ५३ ॥

पादोनरेखापरपूर्वयोजनैः पलैर्युतोनास्तिथयो दिनार्धतः ॥ ऊनाधिकास्तद्विवरोद्भवैः पलैरूर्ध्वं तथाधो दिनपप्रवेशनम् ॥ ५४ ॥

अथ वारप्रवृत्तिमुपजात्याह—पादोनेति ॥ रेखा भूमध्यरेखा । पुरी राक्षसी "देवकन्याथ कांची" इत्याद्युक्ता । उपलक्षणमेतत् । लंकात आरभ्य सुमेरुमस्तकदत्तसूत्राधोवर्तिदेशास्ते मध्यरेखाशब्देनोच्यंते।यस्मिन् देशे वारप्रवृत्तिश्चिकीर्षिता स देशो रेखातःप्राक् पश्चिमे वा यावंति योजनानि भवंति तानि स्वचतुर्थांशोनानि कृत्वा तावद्भिः पलैस्तिथ्यः पंचदशघटिका युक्तोनाः कार्याः।यदा मध्यरेखातः प्रत्यग्योजनानि तदा युक्ताः । यदा तु प्राग्योजनानि तदोनाः कार्याः । अथ यद्दिने वारप्रवृत्तिरिष्टा तद्दिवसे यद्दिनार्धम् । चरपलयुतहीननाडिकाः पंचचंद्रा इत्यादिप्रकारसिद्धम् । तस्माद्दिनार्धात्संस्कारविशिष्टाः पंचदश ऊनाधिकाश्चेद्भवंति तदा तद्विवरोद्भवैः पलैर्दिनार्धस्य संस्कारविशिष्टपंचदशानां च यद्विवरमंतरं तत्संबंधेनोत्थैरुत्पन्नैः पलैरूर्ध्वं तथाधो दिनपस्य वारस्य प्र-

वेशः । यदा संस्कारविशिष्टाः पंचदशदिनार्धतश्चेदूनाः स्युस्तदा सूर्योदयादूर्ध्वं वारप्रवृत्तिः।यदा संस्कारविशिष्टाः पंचदशदिनार्धतोऽप्यधिकास्तदा सूर्योदयात्प्राग्वारप्रवृत्तिरित्यर्थः। यथा वाराणसीरेखाभिधानात् कुरुक्षेत्रात् प्राक् त्रिषष्टियोजनानि ६३ पादेन चतुर्थांशेनोनानि ४७, १५ प्राग्योजनत्वादेतैः पलैरूनाः पंचदशघटिका जाताः १४, १३ दिनार्धं १६,३० अस्मान्न्यूना इति विवरम् २, १७ तेनाभिर्घटिकाभिः सूर्योदयादूर्ध्वं वारप्रवृत्तिः । यदा दिनार्धं १३, १५ अस्मादधिका इति विवरम् ०, ५८एताभिर्घटीभिः सूर्योदयात्प्राग्वारप्रवृत्तिरित्यर्थः॥ ५४ ॥ अथ वारप्रवृत्तिप्रयोजनपुरःसरं कालहोरामनुष्टुबाह—वारादेरिति॥ वारप्रवृत्तिप्रकारेण यस्मिन्क्षणे वारप्रवृत्तिर्जाता तत इष्टघट्यो द्विगुणाः कार्याः । ता द्विस्थाने स्थाप्याः तत्र पंचभिर्भक्ते यल्लब्धं

वारादेर्घटिका द्विघ्नाः स्वाक्षह्रच्छेषवर्जिताः ॥ सैकास्तष्टा नगैः कालहोरेशा दिनपात्क्रमात् ॥ ५५ ॥

तत्त्याज्यम् । यच्छेषं तद्द्विगुणघटीमध्ये वर्जितं कार्यम् । एवंविधा घट्यः सैका एकयुक्ताः कार्याः । सप्तभिस्तष्टा अवशिष्टाः कालहोरेशाः स्युः । ते दिनपात् वारात्क्रमात् गणनीयाः । यथा रविवारे इष्टघटिकाः ६ द्विगुणाः १२ पृथगक्षा ५ प्तशेष २ वर्जिताः १० सैका ११ नगै ७ स्तष्टाः शेषं ४ रविवारे क्रमाद्गणनया चतुर्थो बुधस्तस्य होरा इत्यादि । विवाहवृंदावने उदयमारभ्य होरा उक्ताः । यथा । "तत्कालार्कन्यूनलग्नांशपिंडो भक्तः पंचक्षोणिभिर्भुक्तहोराः । भास्वच्छुक्रज्ञेंदुसौरेज्यभौमाः संख्यायेरन्वारतस्ते तदीशाः" इति । अनयोर्विषयविभागो वसिष्ठसंहितायाम् । "वारप्रवृत्तिविज्ञानं क्षणवारार्थमेव हि । अखिलेष्वन्यकार्येषु दिनादिरुदयाद्भवेत् ।" क्षणवारः कालहोरारूपस्तदर्थं वारप्रवृत्तिः । अन्यकार्येषु दिक्शूलादिषु तिथिवारप्रयु

केषु नक्षत्रवारप्रयुक्तेषु च योगेषु सुयोगेषु च सूर्योदयादेव वारो ग्राह्यः ॥ ५५ ॥ अथ कालहोराप्रयोजनं शालिन्याह–वारे प्रोक्तमिति ॥ यत्कर्म यस्मिन्वारे प्रोक्तं तद्दिनस्य सदोषत्वादत्यावश्यककृत्ये तस्य कालहोरायां कर्तव्यम् । नारदः । "यस्य खेटस्य यत्कर्म वारे प्रोक्तं विधीयते । ग्रहस्य क्षणवारेऽपि तस्य तत्कर्म सर्वदा ॥" अत्र केचित् । यस्य वारे कर्म प्रोक्तं तस्य बलिनो नवांशे सूर्यश्चंद्रो वा चेत्तिष्ठति तदा तत्कर्म कार्यमित्याहुः । उक्तं च । "यस्य ग्रहदिने कर्म यत्किंचिदभिधीयते । यस्यांशसंस्थिते चंद्रे सूर्ये वा तद्विधीयते" इति । अथ धिष्ण्ये नक्षत्रे यत्कर्म वस्त्रपरिधानादि-

वारे प्रोक्तं कालहोरासु तस्य धिष्ण्ये प्रोक्तं स्वामितिथ्यंशकेऽस्य ॥ कुर्याद्दिक्शूलादि चिंत्यं क्षणेषु नैवोल्लंघ्यः पारिघश्चापि दंडः ॥ ॥५६॥मन्वाद्यास्त्रितिथी मधौ तिथिरवी ऊर्जे शुचौ दिक्तिथी ज्येष्ठेऽन्त्ये च तिथिस्त्विषे नव तपस्यश्वाः सहस्ये शिवाः ॥ भाद्रेऽग्निश्च सिते त्वमाष्टनभसः कृष्णे युगाद्याः सिते गोऽग्नी बाहुलराधयोर्मदनदर्शौ भाद्रमाघासिते ॥ ५७ ॥ इति मुहूर्तचिंतामणौ प्रथमं शुभाशुभप्रकरणं समाप्तम् ॥ १ ॥

कमुक्तं तदत्यावश्यकत्वे अस्य धिष्ण्यस्य स्वामितिथ्यंशके स्वामिनो मुहूर्ते कुर्यात्।नारदः । "यस्मिन्नृक्षे तु यत्कर्म निखिलं कथितं च यत् । तद्दैवत्ये तन्मुहूर्ते कार्यं यात्रादिकं तथा" इति । मुहूर्तस्वामिनो विवाहप्रकरणे वक्ष्यंते । क्षणेषु मुहूर्तेषु दिक्शूलाद्यं दिक्शूलं वारशूलं नक्षत्रशूलं चिंत्यं विचारणीयम् । एवं पारिघो दंडः क्षणेषु मुहूर्तेषु नैवोल्लंघ्यः । "यत्कर्म कथितमृक्षे यस्मिंस्तत्कर्म तत्क्षणे कार्यम् । दिक्शूलादिकमखिलं पारिघदंडादि विज्ञेयम्" इति वसिष्ठोक्तेः ॥ ५६ ॥ अथ मन्वादीन्युगादींश्च शार्दूलविक्रीडितेनाह–मन्वाद्या इति ॥ सिते शुक्लपक्षे एता मन्वादयः मधौ चैत्रे त्रितिथी

तृतीयापौर्णिमे । ऊर्जे कार्तिके तिथिरवी पूर्णिमाद्वादश्यौ । शुचौ आषाढे दिक्तिथी दशमीपूर्णिमे । ज्येष्ठे अंत्ये फाल्गुने च तिथिः उभयत्र पूर्णिमैव । इषे आश्विने नवमी । तपसि माघे अश्वाः सप्तमी । सहस्ये पौषे शिवा एकादशी । भाद्रपदे अग्निस्तृतीया । तु इति पुनः नभसः श्रावणस्य कृष्णपक्षे अमावास्या अष्टमी । अथ युगाद्याश्चत्वारः । बाहुलराधयोः बाहुलः कार्तिकः राधो वैशाखस्तयोः शुक्लपक्षे गोऽग्नी नवमीतृतीये युगादी । कार्तिकशुक्लनवमी कृतयुगादिः । वैशाखशुक्लतृतीया त्रेतादिः । भाद्रमाघासितमदनदर्शौ युगादी । मदनस्त्रयोदशी दर्शोऽमावास्या । भाद्रकृष्णत्रयोदशी कलि-

॥ अथ नक्षत्रप्रकरणम् ॥ २ ॥ ॥ नासत्यांतकवह्निधातृशशभृद्रुद्रादितीज्योरगा ऋक्षेशाः पितरो भगोऽर्यमरवी त्वष्टा समीरः क्रमात् ॥ शक्राग्नी खलु मित्र इंद्रनिर्ऋतिक्षीराणि विश्वे विधिर्गोविंदो वसुतोयपाजचरणाहिबुध्न्यपूषाभिधाः ॥ १ ॥ उत्तरात्रयरोहिण्यो भास्करश्च ध्रुवं स्थिरम् ॥ तत्र स्थिरं बीजगेहशांत्यारामादिसिद्धये ॥ २ ॥

युगादिः । माघकृष्णामावास्या द्वापरादिः । अत्र शुक्लादयो मासा ग्राह्याः । "कार्तिके शुक्लनवमी चादिः कृतयुगस्य सा । त्रेतादिर्माधवे शुक्ला तृतीया पुण्यसंमिता ॥ कृष्णा पंचदशी माघे द्वापरादिरुदीरिता । कल्पादिः स्यात्कृष्णपक्षे नभस्येव त्रयोदशी"इति नारदोक्तेः ॥ ५७ ॥ इति श्रीदैवज्ञानंतसुतदैवज्ञरामविरचितायां स्वकृतमुहूर्तचिंतामणिटीकायां प्रमिताक्षरायां शुभाशुभप्रकरणं समाप्तम् ॥ १ ॥ ॥ अथ नक्षत्रप्रकरणं व्याख्यायते । तत्रादौ नक्षत्रस्वामिनः शार्दूलविक्रीडितनाह—नासत्येति ॥ एते नासत्यांतकादयः ऋक्षेशा नक्षत्रेशाः क्रमात्स्युः ॥ १ ॥ अथ ध्रुवनक्षत्राणि तत्कृत्यं चानुष्टुबाह—

उत्तरात्रयेति ॥ उत्तरात्रयं रोहिणी चैतानि नक्षत्राणि रविवारश्च ध्रुवसंज्ञानि स्थिरसंज्ञानि चेति संज्ञाद्वयम् । एव मुत्तरत्रापि व्याख्येयम् । ध्रुवनक्षत्रेषु स्थिरादिकर्म कार्यम् । आदिग्रहणान्मृदुनक्षत्रोक्तं ग्राह्यम् । वसिष्ठः । "मृदुवृंदे कथितान्यपि स्थिरवृंदे तानि कार्याणि" इति ॥ २ ॥ अथ चरभानि तत्कृत्यं चानुष्टुबाह—स्वात्यादित्य इति ॥ आदिशब्दाल्लघुनक्षत्रोक्तमपि ॥ ३ ॥ अथोग्रनक्षत्राणि चानुष्टुबाह—पूर्वात्रयमिति ॥ आदिशब्दाद्दारुणन-

स्वात्यादित्ये श्रुतेस्त्रीणि चंद्रश्चापि चरं चलम् ॥ तस्मिन्गजादिकारोहो वाटिकागमनादिकम् ॥ ३ ॥ पूर्वात्रयं याम्यमघे उग्रं क्रूरं कुजस्तथा ॥ तस्मिन् घाताग्निशाठ्यानि विषशस्त्रादि सिध्यति ॥ ४ ॥ विशाखाग्नेयभे सौम्यो मिश्रं साधारणं स्मृतम् ॥ तत्राग्नि-कार्यं मिश्रं च वृषोत्सर्गादि सिद्ध्यति ॥ ५ ॥ हस्ताश्विपुष्याभिजितः क्षिप्रं लघु गुरुस्तथा ॥ तस्मिन्पण्यरतिज्ञानभूषाशिल्पकला-दिकम् ॥ ६ ॥ मृगांत्यचित्रामित्रर्क्षं मृदुमैत्रं भृगुस्तथा ॥ तत्र गीतांबरक्रीडा मित्रकार्यं विभूषणम् ॥ ७ ॥ मूलेंद्रार्द्राहिभं सौरि-स्तीक्ष्णं दारुणसंज्ञकम् ॥ तत्राभिचारघातोग्रभेदाः पशुदमादिकम् ॥८॥ मूलाहिमिश्रोग्रमधोमुखं भवेदूर्ध्वास्यमार्द्रेज्यहरित्रयं ध्रुवम्॥ तिर्यङ्मुखं मैत्रकरानिलादितिज्येष्ठाश्विभानीदृशकृत्यमेषु सत् ॥ ९ ॥

क्षत्रोक्तमपि ॥ ४ ॥ अथ मिश्राण्यनुष्टुबाह—विशाखेति ॥ आदिग्रहणादुग्रभोक्तमपि ॥ ५ ॥ अथ लघुनक्षत्राण्यनुष्टुबाह—हस्तेति ॥ शिल्पं वर्धकि-कृत्यादि । कला नृत्यादिकाश्चतुःषष्टि । आदिशब्दाच्चरभोक्तमपि ॥ ६ ॥ अथ मृदुनक्षत्राण्यनुष्टुबाह—मृगांत्येति ॥ ७ ॥ अथ तीक्ष्णभान्यनुष्टुबाह—मूलेति ॥ अभिचारः कर्मणां भयंकरकृत्यं मारणादि । पशुदमः पशुशिक्षा । आदिशब्दाद्बंधनादिकं स्थिरं च ॥ ८ ॥ अथाधोमुखोर्ध्वमुखतिर्यङ्मुखन-

क्षत्राणींद्रवज्रयाह—मूलाहीति ॥ मूलं अहिराश्लेषा मिश्रं कृत्तिकाविशाखे उग्रं पूर्वात्रयमघाभरण्यः एतानि नव भानि अधोमुखानि ज्ञेयानि। आर्द्रा पुष्यः श्रवणत्रयं रोहिण्युत्तरात्रयं च नव भान्यूर्ध्वमुखानि । मैत्राणि मृगचित्रारेवत्यनुराधाः हस्तस्वाती पुनर्वसुर्ज्येष्ठा अश्विनी एतानि नव भानि तिर्यङ्मुखानि। एषु अधोमुखोर्ध्वमुखतिर्यङ्मुखेषु भेषु ईदृशं कृत्यं अधोमुखोर्ध्वमुखतिर्यङ्मुखकृत्यं सत् भवति । गरुडपुराणे। "भरणीकृत्तिकाश्लेषामघामूलविशाखिकाः । तिस्रः पूर्वास्तथा चैव अधोवक्त्राः प्रकीर्तिताः ॥ एषु वापीतडागादिकूपभूमितृणानि च । देवागारस्य खननं निधानखननं तथा ॥ गणितं ज्योतिषारंभं खनीबिलप्रवेशनम् । कुर्यादधोगतान्येव कार्याणि वृषभध्वज ॥ रोहिण्यार्द्रा तथा पुष्यो धनिष्ठा चोत्तरात्रयम् । वारुणं श्रवणं चैव नव चोर्ध्व-

पौष्णध्रुवार्श्वकरपंचकवासवेज्यादित्ये प्रवालरदशंखसुवर्णवस्त्रम् ॥ धार्यं विरिक्तशनिचंद्रकुजेऽह्नि रक्तं भौमे ध्रुवादितियुगे सुभगा न दध्यात् ॥ १० ॥

मुखास्तथा ॥ एषु राज्याभिषेकं च पट्टबंधं च कारयेत् । ऊर्ध्वमुखान्युच्छ्रितानि सर्वाण्येषु च कारयेत् । रेवती चाश्विनी चित्रा स्वाती हस्तः पुनर्वसुः । अनुराधा मृगो ज्येष्ठा एताः पार्श्वमुखाः स्मृताः । गजोष्ट्राश्वबलीवर्ददमनं माहिषस्य च ॥ बीजानां वपनं कुर्याद्गमनागमनादिकम् । चक्रयंत्ररथादीनां नौकादीनां प्रवाहणम् ॥ पार्श्वेषु यानि कार्याणि कुर्यादेषु च तान्यपि ।" इदं च नक्षत्रविशेषविहितानां कर्मणामवश्यकर्तव्यत्वे मुहूर्तालब्धौ सत्यां कर्मणोऽधोमुखाद्याकारं ज्ञात्वा तत्तन्नक्षत्रेषु तानि कर्माणि कार्याणि । यानि च सर्वथा नोक्तानि बिलप्रवेशादीनि तान्येष्वेव नक्षत्रेषु कार्याणीत्येतदर्थ-

मुक्तम् ॥९॥ अथ प्रवालादिधारणमुहूर्तं वसंततिलकयाह–पौष्णध्रुवेति ॥ रेवत्यादिनक्षत्रेषु तथा रिक्तातिथिशनिचंद्रभौमवर्जितेऽह्नि दिवसे प्रवालं विद्रुमं शंखः शंखवलयादि वस्त्रं श्वेतमेतानि धार्याणि । रक्तं मंजिष्ठादिरंगेन रंजितं वस्त्रं भौमवारेऽपि धार्यम् । अथ सुभगा सभर्तृका ध्रुवादितियुगे रोहिण्युत्तरात्रयेषु अदितियुगे पुनर्वसौ पुष्ये च प्रवालादिकं न दध्यात् । क्वचिच्छततारायां स्नानमपि निषिद्धम् । उक्तं च । "रोहिणीगुरुपुनर्वसूत्तरे या बिभर्ति नववस्त्रभूषणम् । सा न योषिदवलंबते पतिं स्नानमाचरति वारुणेऽपि या" इति ॥ १० ॥ अथ नवधा विभक्तस्य वस्त्रस्य दग्धादिदोषे शुभाशुभफलं शार्दूलविक्रीडितेनाह–वस्त्राणामिति ॥ वस्त्राणां नव भागाः कार्याः । कोणचतुष्टये अमरा देवाः स्थाप्याः । राक्षसा मध्यगतांशत्रयगता ज्ञेयाः । नराः

वस्त्राणां नवभागकेषु च चतुष्कोणेऽमरा राक्षसा मध्यत्र्यंशगता नरास्तु सदशे पाशे च मध्यांशयोः॥दग्धे वा स्फुटितेंऽबरे नवतरे पंकादिलिप्ते न सद्रक्षोंऽशे नृसुरांशयोः शुभमसत्सर्वांशके प्रांततः ॥ ११ ॥

दशासहिते पाशे च पुनर्मध्ययोरंशयोर्ज्ञेयाः । तत्र चेद्रक्षोंऽशे नवतरे नूतने वस्त्रे दैवाद्दग्धे अग्निस्पृष्टे स्फुटिते पाषाणाद्याघातादिभिर्निहते पंकेन कर्दमेन आदिशब्दाद्गोमयादिभिर्लिप्ते उपहते सति तद्वस्त्रं न सत् शुभफलजनकं न भवतीत्यर्थः । नृसुरांशयोः एवं वस्त्रदाहादिके सति शुभं कल्याणं स्यात् । अथ सर्वांशके राक्षसमनुष्यदेवांशकेषु प्रांततः प्रांतभागे असदनिष्टफलजनकम् । इदं सर्वं शय्यासनपादुकास्वपि ज्ञेयम् । श्रीपतिः । "कज्जलकर्दमगोमयलिप्ते वासांसि दग्धवति स्फुटिते च । चिंत्यमिदं नवधा विहितेऽस्मिन्निष्टमनिष्टफलं च सुधीभिः ॥" अत्र राक्षसांशे ध्वजच्छत्रादिसदृशी छेदाकृतिः शुभफदा।

कश्यपः । "शंखवज्रांबुजच्छत्रध्वजतोरणसन्निभा । श्रीवत्ससर्वतोभद्रनंद्यावर्तगृहोपमा ॥ वर्धमानस्वस्तिकेभमृगकूर्मझषाकृतिः । छेदाकृतिर्दैत्यभागेऽप्यायुरर्थप्रदा नृणाम् । खरोष्ट्रोलूककाकाहिजंबूकश्ववृकोपमा ॥ त्रिकोणसूर्याकृतयो देवभागेऽप्यशोभनाः । निंदितं वसनं दद्याद्द्विजेभ्यः स्वर्णसंयुतम् । आशिषो वाचनं कृत्वा त्वन्यद्वस्त्रं च धारयेत्" इति ॥ ११ ॥ अत्र कचिद्दुष्टदिनेऽपि वस्त्रपरिधानमनुष्टुभाह— विप्राज्ञयेति ॥ धिष्ण्ये नक्षत्रे वारादौ वारतिथियोगादौ व्यतीपातभद्रादिदुष्टयोगैर्निंद्येऽपि यद्वस्त्रं ब्राह्मणानुज्ञया तथोद्वाहे राज्ञा प्रीत्या संतोषेणार्पितं दत्तं तत् वस्त्रं धार्यमिति बुधा जगुः॥ १२॥

विप्राज्ञया तथोद्वाहे राज्ञा प्रीत्यार्पितं च यत् ॥ निंद्येऽपि धिष्ण्ये वारादौ वस्त्रं धार्यं जगुर्बुधाः ॥ १२ ॥ राधामूलमृदुध्रुवर्क्षवरुणक्षिप्रैर्लतापादपारोपोऽथो नृपदर्शनं ध्रुवमृदुक्षिप्रश्रवोवासवैः ॥ तीक्ष्णोग्रांबुपभेषु मद्यमुदितं क्षिप्रांत्यवह्नींद्रभादित्येंद्रांबुपवासवेषु हि गवां शस्तः क्रयोविक्रयः ॥ १३ ॥

अथ लतापादपारोपणराजदर्शनमद्यगोक्रयविक्रयमुहूर्तान् शार्दूलविक्रीडितेनाह—राधामूलेति ॥ राधा विशाखा एतदादिचतुर्दशनक्षत्रैर्लतानां वल्लीनां पादपानां वृक्षाणां चारोपो वापः कार्यः । अथ राजदर्शनं ध्रुवमृदुक्षिप्रश्रवोवासवैस्त्रयोदशभैः कार्यम् । अथ मद्यं मद्यारंभस्तीक्ष्णोग्रांबुपभेषु नवनक्षत्रेषु उदितः कथितः । अथ गवां क्रयो मूल्येन परस्माद्ग्रहणं । विक्रयो मूल्यग्रहणपूर्वकं दानम् । क्षिप्रांत्यवह्नींद्रभादित्येंद्रांबुपवासवेषु हि नव नक्षत्रेषु शस्तः प्रशस्तः ।अत्र भीमपराक्रमेण पंचदश भान्यभिहितानि। "हस्तेऽनुराधात्रितये सपौष्णे मृगे च पूर्वाश्विविशाखभेषु । पुष्ये धनिष्ठाद्वितयेऽदितिशे

गवां क्रयं विक्रयमामनंति"॥१३॥अथ पशूनां रक्षामुहूर्तं स्थितिनिषेधमुहूर्तं चेंद्रवंशयाह—लग्ने शुभ इति।।शुभे शुभस्वामिके लग्ने अष्टमशुद्धिसंयुते शुभपापाक्रांताष्टमभावरहिते सति पशूनां रक्षा रक्षणं प्रवेशादिकं च सत्।तथा स्वीययोनिनक्षत्रे चरभे च सत् । यथाऽश्वानां योनिभं अश्विनीशततारके तत्र चतुष्पदानां रक्षा शस्ता । "तीक्ष्णे पशूनां दमनं चरे स्यात्पशुपोषणम्" इति वचनात् । अथ रिक्ता ४, ९, १४ ऽष्टमी ८ दर्शोऽमावास्या कुजो भौमः श्रवः श्रवणः ध्रुवाण्युत्तरात्रयरोहिण्यः त्वाष्ट्रं चित्रा एषु पशूनां यानं गृहाद्बहिर्निःसारणं स्थितौ गोष्ठादौ वेशनं न सत् शुभं न । व्यवहारोच्चये । "पूर्वात्रये धनिष्ठेंद्रपौष्णे सौम्यविशाखयोः । आश्लेषायां मघाश्विन्यां यात्रासिद्धिश्चतुष्पदाम्" इति ॥ १४ ॥ अथौषधसूच्योर्मुहूर्तं मंदाक्रांतयाह—भैष्यज्यं सदिति ॥ भैषज्यमौषधं प्रारब्धं भक्षितं च सत् । लघुमृदुचरनक्षत्रे मूले च द्व्यंगलग्ने द्विस्वभावराशिषु मिथुनकन्याधनुर्मीनेषु लग्नगतेषु सत्सु शुक्रेंदीज्यबुधेषु द्विस्वभावलग्नस्थेषु सत्सु च पुनस्तेषां शुक्रेंदीज्यबुधानां रवेश्च दिवसे वारे सत्तिथौ रिक्तामारहिततिथौ भैषज्यं सत् शुभं स्यात्। दीपिकायाम्। "द्व्यंगोदये गुरुबुधेंदुसितेषु तेषां वारे रवेश्च सुविधौ सुतिथौ सुयोगे॥भेषूग्रपन्नगविशाखशिवेतरेषु जन्मर्क्षविष्टिरहितेषु कृतः शुभाय"इति ।

> लग्ने शुभे चाष्टमशुद्धिसंयुते रक्षा पशूनां निजयोनिभे चरे ॥ रिक्ताष्टमीदर्शकुजश्रवोध्रुवत्वाष्ट्रेषु यानं स्थितिवेशनं न सत ॥ १४ ॥
> भैषज्यं सल्लघुमृदुचरे मूलभे द्व्यंगलग्ने शुक्रेंदीज्ये विदि च दिवसे चापि तेषां रवेश्च ॥ शुद्धे रिःफद्युनमृतिगृहे सत्तिथौ नो जनेर्भे
> सूचीकर्माऽप्यदितिवसुभत्वाष्ट्रमित्राश्विपुष्ये ॥ १५ ॥

अथ रिःफद्युनमृतिगृहे लग्नात् द्वादशसप्तमाष्टमगृहेषु शुद्धेषु शुभपापग्रहरहितेषु सत्सु औषधं तु वर्षफलप्रश्नादिना आयुर्निश्चये च सत् । "द्यूनशत्रुनिधनव्ययशुद्धौ सद्ग्रहेषु नितरां बलवत्सु। आयुषश्च हितकारिणि योगे कीर्तिता नियतमौषधसेवा" इति श्रीपतिभट्टोक्तेः । अथ जनेर्भे जन्मनक्षत्रे नो भैषज्यं सत् । "जन्मनक्षत्रगश्चंद्रः प्रशस्तः सर्वकर्मसु । क्षौरभेषजवादाध्वकर्तनेषु विवर्जयेत्" इति वचनात् । अथ सूचीकर्म सूच्याः संबंधि कर्म घटनसीवनादि । अदितिवसुभत्वाष्ट्रमित्राश्विपुष्ये नक्षत्रे सत् स्यात् । व्यवहारोच्चये । "अदितिर्वासवं त्वाष्ट्रं मैत्रभैंदववाजिनः । सूचीकर्म तनुत्राणमेभिर्ऋक्षैः प्रशस्यते" इति ॥ १५ ॥ अथान्यदनुष्टुभाह— क्रयर्क्ष इति ॥ क्रयर्क्षे वक्ष्यमाणक्रयनक्षत्रे विक्रयो न कार्यः । तथा

क्रयर्क्षे विक्रयो नेष्टो विक्रयर्क्षे क्रयोऽपि न॥पौष्णांबुपाश्विनीवातश्रवश्चित्राः क्रये शुभाः॥१६॥पूर्वाद्वीशकृशानुसार्पयमभे केंद्राद्विकोणे शुभैः षट्त्र्यायेष्वशुभैर्विना घटतनुं सन्विक्रयः सत्तिथौ ॥ रिक्ताभौमघटान्विना च विपणिर्मित्रध्रुवक्षिप्रभैर्लग्ने चंद्रसिते व्ययाष्टरहितैः पापैः शुभैर्व्यायखे ॥१७॥

विक्रयनक्षत्रे क्रयोऽपि न कार्यः । दीपिकायाम् । "यमाहिशक्राग्निविशाखपूर्वा नेष्टाः क्रये विक्रयणेऽतिशस्ताः । पौष्णाश्विचित्रामृतविष्णुवाताः शस्ताः क्रये विक्रयणे निषिद्धाः" इति ॥ ननु यदा येन क्रयः कर्तव्यस्तदान्येन विक्रयः कर्तव्यः।तत्र क्रयविक्रयनक्षत्राणां महाभेदादुभयविधमुहूर्तानुपपत्तिः । उच्यते । विक्रेत्रा यदा मुहूर्ते विक्रयार्थं गृह्यते तदा वस्तु पृथक् क्रियते तत्कर्म विक्रयशब्दवाच्यम् । यदा क्रयिणा क्रयार्थं मुहूर्तः प्रार्थ्यते तदा विक्रेत्रे मूल्यद्रव्यं दत्त्वा पृथक्कृतं विक्रेतृवस्तु ग्राह्यं तत्क्रयशब्दवाच्यमिति मत्वा यथाकथंचित्समाधेयम् । तत्र क्रयमुहूर्तः रेवती शततारा अश्विनी स्वाती श्रवणं चित्रा एतानि भानि क्रये शुभानि विक्रये निषिद्धानि च ॥ १६ ॥ अथ विक्रयविपण्ये।र्मुहूर्तं शार्दूलविक्रीडितेनाह—पूर्वाद्वीशेति ॥ द्वीशं

विशाखा पूर्वादिनक्षत्रेषु केंद्रेषु प्रथमचतुर्थसप्तमदशमेषु द्वितीये कोणे नवपंचमे शुभैः सद्भिः षट्त्र्यायेषु पापग्रहैः सद्भिः घटतनुं कुंभलग्नं विना त्यक्त्वा सत्तिथौ रिक्तामारहिततिथौ विक्रयः सन् शुभो ज्ञेयः । अथ विपणिः पण्यवीथिकागृहे स्थित्वा क्रयविक्रयाख्यं कर्म रिक्तातिथिभौमवारकुंभलग्नानि वर्जयित्वान्येषु तिथिवारलग्नेषु मित्राणि मृगरेवतीचित्रानुराधाः ध्रुवाणि रोहिण्युत्तरात्रयं क्षिप्राणि हस्ताश्विपुष्याः एतैर्भैर्लग्ने चंद्रसिते मूर्तौ चंद्रे सिते च सति व्ययाष्टरहितैः पापग्रहैः सद्भिः शुभैर्द्व्यायखे द्वितीयैकादशदशमेषु सद्भिर्विपणिः शुभा स्यात् ॥ १७ ॥ अथाश्वगजमुहूर्तमिंद्रवज्रयाह—क्षिप्रांत्येति ॥ क्षिप्रादिनक्षत्रेषु रिक्ताभौमव्यतिरिक्तदिने वाजिकृत्यमश्वानां क्रयविक्रयशिक्षास्थानाभरणादिकार्यं प्रशस्तं स्यात् । श्रीपतिः । “ पुष्यश्रविष्ठाश्विनि-

क्षिप्रांत्यवस्विंदुमरुज्जलेशादित्येष्वरिक्तारदिने प्रशस्तम् ॥ स्याद्वाजिकृत्यं त्वथ हस्तिकार्यं कुर्यान्मृदुक्षिप्रचरेषु विद्वान् ॥ १८ ॥

सौम्यभेषु पौष्णानिलादित्यकराह्वयेषु । सवारुणर्क्षेषु बुधैः स्मृतानि सर्वाणि कार्याणि तुरंगमाणाम् ॥ ” अश्वारोहणे चक्रम् ॥ “ अश्वाकारं लिखेच्चक्रं साभिजिद्भानि विन्यसेत् । स्कंधे तु सूर्यभात्पंच पृष्ठे च दश भानि च ॥ पुच्छे द्वे स्थापयेत्शाज्ञश्चतुष्पादे चतुष्टयम् । उदरे विन्यसेत्पंच मुखे द्वे तुरगस्य च ॥ अर्थलाभो मुखे सम्यग्वाजी नश्यति चोदरे । चरणस्थे रणे भंगः पुच्छे पत्नी विनश्यति ॥ अर्थसिद्धिर्भवेत्पृष्ठे स्कंधे स्कंधपतिर्भवेत् ” इति । अथ विद्वान् ज्ञाता मृदुक्षिप्रचरनक्षत्रेषु रिक्तामाभौमवर्जितदिने च हस्तिकृत्यं गजानां कार्यं क्रयविक्रयभूषादि कुर्यात् । वसिष्ठः । “ हस्तत्रये सौम्यह-

रित्रये च पौष्णद्वये पुष्यपुनर्वसौ च । मैत्रे च सर्वाण्यपि कुंजराणां कर्माणि शस्तान्यखिलानि यानि " इति ॥ १८ ॥ अथ भूषणघटनमुहूर्तं शार्दूलविक्रीडितेनाह–स्याद्भूषेति ॥ त्रिपुष्करदिनलक्षणं भद्रातिथी रविजेत्यादिना वक्ष्यति । एवंविधे त्रिपुष्करदिने चरक्षिप्रध्रुवनक्षत्रेषु भूषाघटनमाभरणघटनं शुभं स्यात् । वसिष्ठः । " क्षिप्राचलचरर्क्षे रिक्तामावर्जितेषु दिवसेषु । निखिलेष्वपि वारेष्वपि त्रिपुष्करे भूषणं कार्यम् ॥ " अथ तद्भूषणं रत्नयुतं माणिक्यादियुतं चेत्तदा तीक्ष्णोग्रविहीनभे तीक्ष्णानि मूलज्येष्ठार्द्राश्लेषाख्यानि उग्राणि पूर्वात्रयमघाभरण्यः एतद्व्यतिरिक्तेष्वष्टादशनक्षत्रेषु तथा रविभौमवारेऽपि कार्यम् । तथा मेषवृश्चिकसिंहलग्नेषु च । वसिष्ठः । " स्थिरसाधारणचरभे लघुमैत्रेष्वर्ककुजवारे । तेषामेव विलग्ने माणिक्यमयं भूषणं

स्याद्भूषाघटनं त्रिपुष्करचरक्षिप्रध्रुवे रत्नयुक् तत्तीक्ष्णोग्रविहीनभे रविकुजे मेषालिसिंहे तनौ ॥ तन्मुक्तासहितं चरध्रुवमृदुक्षिप्रे शुभे
सत्तनौ तीक्ष्णोग्राश्विमृगे द्विदैवदहने शस्त्रं शुभं घट्टितम् ॥ १९ ॥

कार्यम् " इति । अथ चरध्रुवमृदुक्षिप्रसंज्ञके नक्षत्रेषु तद्भूषाघटनं मुक्तासहितं शुभं भवति । मुक्ताग्रहणं रजतादेरुपलक्षणम् । अत्र चंद्रशुक्रयोर्वारे कर्कवृषतुलालग्नेषु कार्यमित्यपि ज्ञेयम् । वसिष्ठः । " क्षिप्रमृदुध्रुवचरभे शशिसितयोर्वासरेषु तल्लग्ने । मुक्ताफलरजतमयं भूषणमखिलं सवज्रकं कार्यम् । " अथ तीक्ष्णानि मूलज्येष्ठार्द्राश्लेषाः उग्राणि च पूर्वात्रयभरणीमघाः अश्विनीमृगौ द्विदैवं विशाखा दहनः कृत्तिका एषु नक्षत्रेषु घट्टितं शस्त्रं शुभं स्यात् । " अदितिर्वासवं त्वाष्ट्रं मैत्रमैंदववाजिनः । सूचीकर्म तनुत्राणमेभिर्ऋक्षैः प्रशस्यते " इति ऋक्षोच्चयोक्तेः । अथ सुवर्णरूप्यादिपात्रे भोजनमुहूर्तमाह ।

वसिष्ठः । " लघुमैत्रध्रुवचरभे सितेंदुबुधजीववारेषु । हेमरजतादिभाजनभोजनमारोग्यममृतयोगेषु " ॥ १९ ॥ अथ मुद्रापातनमुहूर्तं वस्त्रक्षालनमुहूर्तं च स्रग्धरयाह—मुद्राणामिति ॥ ध्रुवमृदुचरक्षिप्रसंज्ञकैर्नक्षत्रैः कृत्वा राजमुद्रांकितसुवर्णरूप्यादिनिष्पादनं मुद्रापातनमित्युच्यते । टंकसालेति भाषया । वींदुसौरे घस्रे चंद्रशनैश्वरवर्जितवारे तथा पूर्णाजयाख्ये पूर्णाः पंचमीदशमीपूर्णिमाः जयास्तृतीयाष्टमीत्रयोदश्यः एतासु तिथिष्वित्यर्थः । सत् शुभं स्यात् । तथा गुरुशुक्रास्ते न शुभम् । विलग्ने शुभैः लग्ने शुभग्रहैः । सद्भिरित्यर्थः । उक्तं च । " मृदुध्रुवक्षिप्रचरेषु भेषु योगे प्रशस्ते शनिचंद्रवर्ज्ये । वारे तिथौ

मुद्राणां पातनं सद् ध्रुवमृदुचरभक्षिप्रभैर्वींदुसौ रे घस्रे पूर्णाजयाख्ये न च गुरुभृगुजास्ते विलग्ने शुभैः स्यात् ॥ वस्त्राणां क्षालनं सद्ध-सुहयदिनकृत्पंचकादित्यपुष्ये नो रिक्तापर्वषष्ठीपितृदिनरविजज्ञेषु कार्यं कदापि ॥ २० ॥ संधार्याः कुंतवर्मेष्वसनशरकृपाणासि-पुत्र्यो विरिक्ते शुक्रेज्यार्केऽह्नि मैत्रध्रुवलघुसहितादित्यशाक्रद्विदैवे ॥ स्युर्लग्नेऽपि स्थिराख्ये शशिनि च शुभदृष्टे शुभैः केंद्रगैः स्या-द्भोगः शय्यासनादेर्ध्रुवमृदुलघुहर्यंतकादित्य इष्टः ॥ २१ ॥

पूर्णजयाह्वये च मुद्राप्रतिष्ठा शुभदा नराणाम् ॥ गुर्वस्ते वा सितास्ते वा मुद्राणां घटनं क्वचित् । क्रूरग्रहर्क्षांशलग्ने न कार्यं भूतिमिच्छता ॥ " अथ वसुर्धनिष्ठा हयोऽश्विनी दिनकृत् हस्तः तस्मात्पंचके हस्तचित्रास्वातीविशाखानुराधासु आदित्यं पुनर्वसुः पुष्यः एषु वस्त्राणां क्षालनं रजकाय धावनार्थं दानं सत् शुभं स्यात् । रिक्ता पर्वाणि पूर्वोक्तानि तिथिप्रकरणे । षष्ठी पितृदिनं श्राद्धदिनं एतेषु रविजज्ञेषु शनिबुधवारेषु कदापि वस्त्रक्षालनं नो कार्यम् ॥ २० ॥ अथ खड्गादिधारणं शय्याद्युपभोगमुहूर्तं च स्रग्धरयाह—संधार्या इति ॥ विरिक्ते रिक्तावर्जिते शुक्रबृहस्पतिरविवारे तथा मैत्रध्रुवलघुसंज्ञकनक्षत्रसहित-

पुनर्वसुज्येष्ठाविशाखानक्षत्रेषु कुंतादयः संधार्याः । कुंतो भल्लः । वर्म कवचम् । इषवो बाणाः अस्यंते अनेनेतीष्वसनं धनुः । शरो बाणः । कृपाणः खड्गः । असिपुत्री छुरिका । सन्नाहोऽपीति केचित् । तथा स्थिराख्ये वृषसिंहवृश्चिककुंभाख्ये लग्ने चंद्रे अपिशब्दात् लग्नेऽपि शुभग्रहदृष्टे शुभैः केंद्रगैः सद्भिः कुंतादिधारणं हितम्।ऋक्षोच्चये । " पुष्ये चादितिचित्रपद्मतनये शक्रोत्तरा रेवती वाजीहस्तविशाखमित्रसहिते भानौ गुरौ भार्गवे । कुंभे कीटगृहे वृषे मृगपतौ चंद्रे शुभैर्वीक्षिते सन्नाहः शरखड्गकुंतछुरिका धार्या नृपाणां हिताः" इति ॥ यत्तु दीपिकायाम् । "मूलेंदुपूर्वात्रययाम्यपित्र्यशक्राश्विसार्पानलशूलिनश्च । शस्त्रादिसंधारणमेषु कुर्यात्तिथौ विलग्ने च शुभे शुभाहे" इति तदासन्नयुद्धादिविषयम् । अथ ध्रुवमृदुलघुनक्षत्रेषु हरौ श्रवणे अंतके भरण्यां आदित्ये पुनर्वसौ

अंधाक्षं वसुपुष्यधातृजलभद्वीशार्यमांत्याभिधं मंदाक्षं रविविश्वमित्रजलपाश्लेषाश्विचांद्रं भवेत् ॥ मध्याक्षं शिवपित्रजैकचरणत्वाष्ट्रेंद्रविध्यंतकंस्वक्षंस्वात्यदितिश्रवोदहनभाहिर्बुध्न्यरक्षोभगम् ॥ २२ ॥ विनष्टार्थस्य लाभोंऽधे शीघ्रं मंदे प्रयत्नतः ॥ स्याद्दूरे श्रवणं मध्ये श्रुत्याप्ती न सुलोचने ॥ २३ ॥

एषु शय्यासनादेः शय्या खट्वादिरूपा आसनं पीठमृगत्वगादि । आदिशब्दात्पादुका तेषामुपभोग इष्टो हितः । दीपिकायाम् । मैत्रेंदुपुष्ययमभादितिवाजिचित्राहस्तोत्तरात्रयहरीज्यविधातृभानि । एतेष्वतीवशयनासनपादुकानां संभोगकार्यमुदितं मुनिभिः शुभाहे" इति ॥ २१ ॥ अथांधादिनक्षत्राणि शार्दूलविक्रीडितेनाह—अंधाक्षमिति ॥ धाता रोहिणी विधिरभिजित् दहनभं कृत्तिका भगः पूर्वाफाल्गुनी । अन्यत् स्पष्टम् ॥ २२ ॥ अंधादिनक्षत्राणां फलमनुष्टुभाह—विनष्टार्थस्येति ॥ अंधनक्षत्रेषु विनष्टस्यापहृतस्यार्थस्य लाभः शीघ्रं भवति। मंदनक्षत्रेषु विनष्टार्थस्य प्रयत्नतो लाभो भवति । मध्ये मध्यनक्षत्रे विनष्टार्थस्य

दूरं स्वनगरादतीव दूरदेशे श्रवणं।त्वदीयद्रव्यममुकेनहृतं अमुकस्थले तिष्ठतीति लोकवार्ता भवति लब्धिस्तु नास्ति।सुलोचननक्षत्रेषु श्रुत्याप्ती न श्रवणमपि लब्धिरपि न भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ अथ धनप्रयोगे निषिद्धनक्षत्राण्यनुष्टुभाह—तीक्ष्णेति ॥ एतैस्तीक्ष्णादिनक्षत्रैर्यद्द्रव्यं सुवर्णादि दत्तं कालांतरं विना दत्तं न स्वसत्तापरित्यागेन । निवेशितं स्वेष्टसमीपे प्रत्ययार्थं स्थापितं । प्रयुक्तं कालांतररीतिपुरःसरं कस्मैचिद्दत्तं । विनष्टं चौरादिना हृतं स्वयमेव वा क्वचित्त्यक्तं य द्द्रव्यं तद्द्रव्यं निश्चयेन कदापि नाप्यते। तथा विष्टयां भद्रायां पाते व्यतीपाते महापाते वा हृतं द्रव्यं नाप्यते । चकारात् ग्रहणेऽपि । वसिष्ठः ।

तीक्ष्णमिश्रध्रुवोग्रैर्यद्द्रव्यं दत्तं निवेशितम् ॥ प्रयुक्तं च विनष्टं च विष्टयां पाते च नाप्यते ॥ २४ ॥ मित्रार्कध्रुववासवांबुपमघातोयांत्यपुष्येंदुभिः पापैर्हीनबलैस्तनौ सुरगुरौ ज्ञे वा भृगौ खे विधौ ॥ आप्ये सर्वजलाशयस्य खननं व्यंभोमघैः सेंद्रभैस्तैर्नृत्यं हिबुके शुभैस्तनुगृहे ज्ञेऽब्जे ज्ञराशौ शुभम् ॥ २५ ॥

"ध्रुवोग्रसाधारणदारुणर्क्षे निक्षिप्तमर्थं त्वथ वा प्रनष्टम् । चौरैर्हृतं दत्तमुपप्लुवे वा विष्टयां च पाते न च लभ्यते तत्" इति । अत्रेदमनुसंधेयम् । तीक्ष्णमिश्रादिपंचदशभेषु मध्ये रोहिण्यर्यमविश्वजलभद्वीशेषु दत्तनिवेशितप्रयुक्तद्रव्यस्यैवाऽप्राप्तिः । चौरापहृतस्य स्वतोगतस्य वा धनस्य लाभ एव । तेषां रोहिण्यादीनां मध्यलोचनभेषु पाठसामर्थ्यादितिभावः ॥ २४ ॥ अथ जलाशयखनननृत्यारंभयोर्मुहूर्तं शार्दूलविक्रीडितेनाह— मित्रार्केति ॥अनुराधादित्रयोदशनक्षत्रैः सद्भिः पापग्रहैर्हीनबलैर्बलरहितैः सद्भिः तनौ लग्ने सुरगुरौ सति बुधे वा सति खे दशमे भृगौ शुक्रे सति आप्ये जलराशौ विधौ सति सर्वतो-

याशयानां वापीकूपतडागादीनां तोयाधाराणां खननं हितं स्यात्। "आप्यांबुपांत्यपितृमित्रवसूत्तरार्केंद्वीज्यभेषु खननं सलिलाशयानाम्" इति व्यवहारतत्त्वोक्तेः।श्रीपतिः। "लग्ने जीवे ज्ञेऽथवा दुर्बलैश्च क्रूरैः शुक्रे वापि मेषूरणस्थे ।आप्ये चंद्रे सर्वतोयाशयानामारंभाः स्युः सिद्धये निर्विकल्पम्" इति॥

अथ नृत्यारंभः। तैः प्रागुक्तैर्नक्षत्रैर्व्यंभोमघैः पूर्वाषाढामघारहितैः सेंद्रभैर्ज्येष्ठासहितैः मित्रार्कध्रुववासवांबुपांत्यपुष्यैंदुज्येष्ठानक्षत्रैर्नृत्यारंभः शुभः स्यात्। शुभैर्हिबुके चतुर्थस्थाने लग्ने ज्ञे सति अब्जे चंद्रे ज्ञराशौ मिथुनकन्यास्थे सतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ अथ सेवकस्य स्वामिसेवायां मुहूर्तं शालिन्याह—

क्षिप्रे मैत्रे वित्सितार्केज्यवारे सौम्ये लग्नेऽर्के कुजे वा खलाभे॥ योनेर्मैत्र्यां राशिपोश्चापि मैत्र्यां सेवा कार्या स्वामिनःसेवकेन॥२६॥
स्वात्यादित्यमृदुद्धिदैवगुरुभे कर्णत्रयाश्वे चरे लग्ने धर्मसुताष्टशुद्धिसहिते द्रव्यप्रयोगः शुभः॥ नारे ग्राह्यमृणं तु संक्रमदिने वृद्धौ करेऽर्केऽह्नि यत्तद्वंशेषु भवेदृणं न च बुधे देयं कदाचिद्धनम्॥२७॥

क्षिप्रइति॥ क्षिप्राणि हस्ताभिजिदश्विपुष्याः मैत्राणि मृगरेवतीचित्रानुराधाः एतेषु नक्षत्रेषु बुधशुक्रसूर्यगुरुवारे सौम्ये शुभग्रहे लग्नगे सति अर्के भौमे वा खलाभे दशमे एकादशे च स्थिते सति सेवकेन स्वामिनः सेवा कार्या। तत्र स्वामिसेवकनक्षत्रयोन्योर्मैत्र्यां च पुनः राशिपोः सेव्यसेवकयो राशिस्वामिनोर्मैत्र्यां प्रीतौ सत्यां सेवा कार्या अन्यथा न कार्या॥ २६ ॥ अथ द्रव्यप्रयोगऋणग्रहणमुहूर्तं शार्दूलविक्रीडितेनाह—
स्वात्यादित्येति॥ स्वात्याद्येकादश नक्षत्रेषु चरे मेषकर्कतुलामकराणामन्यतमे लग्ने धर्मं नवमं सुतः पंचमं अष्टमेतेषां शुद्धिः। नवपंचमयोः

पापग्रहराहित्यम् । अष्टमे तु शुभपापराहित्यमेवंरूपा शुद्धिस्तया सहिते लग्ने द्रव्यप्रयोगः ऋणदानं शुभं स्यात् । भीमपराक्रमे । "मृदुपुष्याश्विनी चैव विशाखा श्रवणत्रयम् । पुनर्वसौ च शंसंति धनादिनिधिवर्तनम् ॥ " वर्तनं ऋणादिरूपेण दानम् । मिश्रनक्षत्रत्वाद्विशाखायां निषेधे प्राप्ते ऋणदाने एव विधिः । हृते नष्टादौ निषिद्धैव । "शुद्धेषु धर्मात्मजनैधनेषु चरे विलग्ने द्रविणप्रयोगः " इति । अथारे भौमवारे ऋणं न ग्राह्यम् । " ऋणं भौमे न गृह्णीयान्न देयं बुधवासरे । ऋणच्छेदं कुजे कुर्यात्संचयं सोमनंदने ॥" अथ तु विशेषे संक्रमदिने संक्रांतिदिवसे वृद्धौ वृद्धियोगे करे हस्तनक्षत्रे अर्केऽह्नि रविवार इति यावत् । तत्रापि न ग्राह्यमित्येवं संबंधः । यद्यस्माद्धेतोः तदृणं तद्वंशेषु ऋणग्रहीतुः कुलेषु भवेत् । तत्पुत्रपौत्रादिभिरपि परिहर्तुमशक्यमित्यर्थः ॥

मूलद्वीशमघाचरध्रुवमृदुक्षिप्रैर्विनार्कं शनिं पापैर्हीनबलैर्विधौ जललवे शुक्रे विधौ मांसले॥ लग्ने देवगुरौ हलप्रवहणं शस्तं न सिंहे घटे कर्काजैणघटे तनौ क्षयकरं रिक्तासु षष्ठ्यां तथा ॥ २८ ॥

"हस्तेऽर्कवारे संक्रांतौ यदृणं स्यात्कुलेषु तत् ।वृद्धियोगे तथा ज्ञेयमृणच्छेदं तु कारयेत् " इति । ज्योतिष्प्रकाशोक्तेः । बुधवारे ऋणं कदापि न देयम् ॥ २७ ॥ अथ हलप्रवाहमुहूर्तं शार्दूलविक्रीडितेनाह– मूलद्वीशेति ॥ एतैर्मूलादिभिरेकोनविंशतिनक्षत्रैर्विनार्कं शनिं रविशनिवारौ वर्जयित्वान्यवारेषु तत्र पापैर्हीनबलैर्निर्बलैः चंद्रे जलराशिनवांशके सति शुक्रे चंद्रे च मांसले पुष्टे सति उदिते इत्यर्थः।गुरौ लग्ने च सति तदा प्रथमं हलप्रवहणं शस्तं स्यात् । कश्यपः । " गुरौ लग्नगते शुक्रे बलिन्याप्योदये विधौ । शस्ता कृषिक्रिया तत्र दुर्बलैः क्रूरखेचरैः॥ " अथ सिंहे घटे कुंभे कर्के अजे

मेषे एणे मकरे घटे तुलायां तनौ लग्ने तथा रिक्तासु षष्ठयाम् । तथा शब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थस्तेनाष्टम्यामपि न शस्तम् । यस्मात्संक्षयकरम् ॥ २८ ॥
अथ बीजोप्तिमुहूर्तं फणिचक्रं च शार्दूलविक्रीडितेनाह– एतेष्विति ॥ पूर्वोक्तनक्षत्रेषु श्रुतिवारुणादितिविशाखोडूनि विना श्रवणादिव-र्जितेषु मूलमघाध्रुवमृदुक्षिप्रधनिष्ठास्वातीषु भौमं विना भौमवारव्यतिरिक्तवारेषु बीजोप्तिर्बीजवापनं शुभं ज्ञेयम्। नारदः । "मृदुध्रुवक्षिप्रभेषु पितृवायुवसूडुषु । समूलभेषु बीजोप्तिरत्युत्कृष्टफलप्रदा ॥" "रवौ रौद्रायपादस्थे भूमौ संजायते रजः। तस्माद्दिनत्रयं तत्र बीजवापं परित्यजेत्" इति राजमार्तंडे आर्द्राप्रथमदिनत्रयनिषेधः। अथ बीजोप्तौ फणिचक्रम्। अगुभतो न विद्यंते गावो यस्येति अगुः राहुस्तस्य भं तदाक्रांतनक्षत्रं तस्मा-

एतेषु श्रुतिवारुणादितिविशाखोडूनि भौमं विना बीजोप्तिर्गदिता शुभा त्वगुभतोऽष्टाग्नींदुरामेंदवः ॥ रामेंद्वग्नियुगान्यसच्छुभकरा-
ण्युप्तौ हलेऽर्कोज्झिताद्भाद्रामाष्टनवाष्टभानि मुनिभिः प्रोक्तान्यसत्संति च ॥ २९ ॥

द्भादौ अष्टौ भानि असंति असमीचीनानि । ततस्त्रीणि शुभकराणि । ततएकमशुभम् । ततस्त्रीणि शुभक० तत एकम० ततस्त्रीणि शुभक०। तत-एकम०। ततस्त्रीणि शुभक०। ततश्चत्वार्यशुभानि। एवं बीजोप्तौ सप्तविंशतिनक्षत्राणां शुभाशुभत्वमुक्तम्। रत्नमालायाम्। "मूर्ध्नि त्रीणि गले त्रयं च जठरे धिष्ण्यानि च द्वादश" इत्यादि। लग्नशुद्धिमाह वसिष्ठः।" भवरिपुसहजे पापैस्त्रिकोणकेंद्रस्थितैश्च शुभैः। कथिते शुभधिष्ण्येऽपि च शुभलग्ने बीजवापनं कार्यम् ॥" अथ हलचक्रमुच्यते ॥ हल इति ॥हलचक्रे अर्कोज्झितात् भात् नक्षत्रात् क्रमेण त्रीणि असंति अशुभानि।

ततोऽष्ट भानि संति शुभानि । ततो नव भानि असंति । ततोऽष्टौ भानि संति।यथा सूर्य आर्द्रायां भुक्तभं मृगः तत आरभ्य त्रीणि अशुभानि । ततः पुष्यतोऽष्टभानि शुभानि । ततो विशाखातो नव भान्यशुभानि । ततः शततारकातोऽष्टभानि शुभानि । एवमष्टाविंशति भानि जातानि । तथा च वसिष्ठः । “अर्कगतागतसंस्थे भत्रितयं नेष्टमुभयतस्त्विष्टम् । षोडशधिष्ण्यं नवकंशिष्टमनिष्टं च लांगले चक्रे ॥ ” कश्यपोऽपि । “ त्रिष्वष्टसु नवर्क्षेषु सप्तस्वर्कविमुक्तभात् । हानिर्वृद्धिः कर्तृनाशो लक्ष्मीप्राप्तिर्यथाक्रमात्” इति ।एवं बहुमुनिसंवादे सति “इनभोज्झितर्क्षात् त्रिवह्नित्रीषुत्रीषुत्रिरामा ३, ३, ३, ५, ३, ५, ३, ३, ण्यशुभदशुभदानि क्रमाल्लांगलाख्यः” इति यदुक्तं गणेशदैवज्ञैर्मुहूर्ततत्त्वे तच्चिंत्यम् । ऋषिवाक्यमूलाभावात् । ननु श्रीपतिवाक्यम् “अर्काक्रांतगतागतान्यनडुहां नाशाय भान्यग्रतो वृद्ध्यै भत्रितयं ततस्तु कृषिकृद्धाताय शूलत्रये । धिष्ण्यानां नवकं तदंतरगते स्यातां श्रियै पंचके यच्चान्यत्त्रितयं तदत्र गदितं चक्रे शुभे लांगले” इति मूलं चेत् । न ह्ययं श्रीपतिवाक्ये शब्दार्थः। किंतु मूलवाक्यावोधेन स्वाज्ञानप्रकाशकः । वाक्यार्थस्तु । अर्काक्रांतगतानि त्रीणि भानि वृषनाशकराणि स्युः । ततस्त्रीणि वृद्ध्यै ततः पंच नक्षत्राण्यपास्य अग्रिमाणि नव भानि शूलत्रये त्रिकं त्रिकं कृषिकृद्धाताय स्थाप्यानि । नन्वत्र पंचनक्षत्रत्यागे को हेतुरित्यत आह । तदंतरगते पंचक इति । तच्छब्देन हलोर्ध्वदंडशूलोर्ध्वदंडावुच्येते । ‘अर्काक्रांतगतागतान्यनडुहां नाशाय भान्यग्रतो वृद्ध्यै भत्रितयं’ अयमंतरस्य पूर्वावधिः मध्ये ततः पदोपादानात् । तुशब्दस्तु आनंतर्यद्योतनार्थः । तु अनंतरं शूलत्रये धिष्ण्यानां नवकं कृषिकृद्धातायेति अंतरस्योत्तरावधिः। तदंतरगते मध्ये विद्यमानानां धिष्ण्यानां पंचकं पंचकं च श्रियै स्थाप्ये नक्षत्रदशकमिति यावत् । यच्चान्यत्त्रितयं हलदंडोर्ध्वभागे शुभफलदं लेख्यम् । एवं च सति ऋषिवाक्यैःसहास्यैकार्थतैव संपद्यते । अनेन महेश्वरादयोऽपि

प्रत्युक्ताः ॥ २९ ॥ अथ शिरामोचनविरेचनादिमुहूर्तं शार्दूलविक्रीडितेनाह—त्वाष्ट्रादिति ॥ त्वाष्ट्रद्वये चित्रास्वात्यौ मित्रभाद्वये अनुराधाज्येष्ठे कभाद्वये रोहिणीमृगौ श्रोत्रं श्रवणः चित्रादिष्वेकादशसु नक्षत्रेषु भौमार्कगुरुवारे शिरामोक्षणं रुधिरवाहिनी नाडिका शिरा तस्याः सूक्ष्मशस्त्रघातेन शिरातो रक्तमोक्षणं कुर्यात् । अथ बुधार्कीविना बुधशनिवारौ त्यक्त्वाऽन्यवारेषु पूर्वोक्तनक्षत्रेषु च विरेकवमनाद्यम् । औषधेन सुखप्रवृत्तिर्विरेकः वमनं वांतं एतदाद्यं कुर्यात्।मित्रक्षिप्रचरध्रुवेषु त्रयोदश नक्षत्रेषु रविवारे शुभग्रहवारे च विदो बुधस्य लग्नवर्गे जीवस्यापि लग्नवर्गे यस्मिन् कस्मिंश्चिल्लग्नेऽपि

त्वाष्ट्राग्निमित्रकभाद्वयेंऽबुपलघुश्रोत्रे शिरामोक्षणं भौमार्केज्यदिने विरेकवमनाद्यं स्याद्बुधार्की विना ॥ मित्रक्षिप्रचरध्रुवे रविशुभाहे लग्नवर्गे विदो जीवस्यापि तनौ गुरौ निगदिता धर्मक्रिया तद्बले ॥ ३० ॥ तीक्ष्णाजपादकरवह्निवसुश्रुतींदुस्वातीमघोत्तरजलांतकतक्षपुष्ये ॥३१॥ मंदाररिक्तरहितेदिवसेऽतिशस्ता धान्यच्छिदा निगदिता स्थिरभे विलग्ने ॥ भाग्यार्यमश्रुतिमघेंद्रविधातृमूलमैत्रांत्यभेषु कथितं कणमर्दनं सत् ॥ द्वीशाजपान्निर्ऋतिधातृशतार्यमर्क्षे सस्यस्य रोपणमिहार्किकुजौ विना सत् ॥ ३२ ॥

गुरुबुधयोः षड्वर्गे सति तनौ लग्ने गुरौ च सति कर्तुर्गुरुबले च सति धर्मक्रिया कोटिहोमरुद्रानुष्ठानादिरूपा निगदिता कथिता ॥ ३० ॥ अथ धान्यच्छेदनं वसंततिलकयाह— तीक्ष्णाजपादेति ॥ एतेष्वेकोनविंशतिनक्षत्रेषु तथा भौमशनिरिक्तावर्जितदिने स्थिरलग्ने सति धान्यादीनां यवादीनां छिदा छेदनं निगदिता कथिता ॥ ३१ ॥ अथ कणमर्दनं सस्यरोपणं च वसंततिलकयाह— भाग्येति ॥विधाता रोहिणी अंत्यं रेवती एषु नव भेषु कणानां चण-

कादीनां मर्दनं यष्टिघातादिना वितुषीकरणं सत्समीचीनं स्यात्। अथ विशाखादिषण्नक्षत्रैः आर्किकुजौ विना शनिभौमौ ऽन्यवारेषु सस्यस्य धान्यस्य रोपणं सत् शुभम् ॥ ३२ ॥ अथ धान्यस्थितिं धान्यवृद्धिं च वसंततिलकयाह—मिश्रोग्रेति ॥ मिश्रोग्रादिविभिन्नेषु मिश्रादिदशनक्षत्रेभ्योऽन्येषु सप्तदशनक्षत्रेषु तथा कर्कमेषतुलारहिते लग्ने मकरस्थिरद्विस्वभावलग्नेषु शुभाहे चंद्रबुधगुरुशुक्रवारे धान्यानां स्थितिरेकत्र स्थले स्थापनं सा शुभकरी निगदिता। अथ ध्रुवेज्यादित्रयोदशनक्षत्रेषु धान्यवृद्धिः । मह्यमेतावद्धान्यं देहि ततो मासद्वयानंतरं सपादं सार्धं वा दास्यामीत्येवंरूपा वृद्धिर्निगदिता ॥ ३३ ॥ अथ शांतिकपौष्टिकादिकं वसंततिलकयाह— क्षिप्रेति ॥ क्षिप्रादिनक्षत्रेषु पौष्टिकमंगलाभ्यां सह पौष्टिककर्मणा ग्रहशांत्या मंगलकर्मणा विनायकशां-

मिश्रोग्ररौद्रभुजगेंद्रविभिन्नभेषु कर्काजतौलिरहिते च तनौ शुभाहे ॥ धान्यस्थितिः शुभकरी गदिता ध्रुवेज्यद्वीशेंद्रदस्रचरभे षु च धान्यवृद्धिः॥३३॥ क्षिप्रध्रुवांत्यचरमैत्रमघासु शस्तं स्याच्छांतिकं च सह पौष्टिकमंगलाभ्याम्॥ खेऽर्के विधौ सुखगते तनुगे गुरौ नो मौढ्यादिदुष्टसमये शुभदं निमित्ते॥३४॥सूर्यभात्रित्रिभे चांद्रे सूर्यविच्छुक्रपुंगवः॥चंद्रारेज्यागुशिखिनो नेष्टा होमाहुतिः खले॥३५॥

त्या सह शांतिकं दुष्टफलदमूलादिनक्षत्रोत्पन्नशांत्यादि शुभं स्यात्।लग्नात् खे दशमेऽर्के सति विधौ चंद्रे सुखगते चतुर्थे गुरौ लग्नस्थे सति तत् शांतिकं मौढ्यादिदुष्टसमये गुरुशुक्रास्तादिदुष्टकाले नो शुभदम् । तथा निमित्ते केत्वाद्युत्पातदर्शने सति गुरुशुक्रास्तादावपि शुभदं स्यात् । उक्तं च । "शांतिकर्माणि कुर्वीत रोगे नैमित्तिके तथा । गुरुभार्गवमौढ्येऽपि दोषस्तत्र न विद्यते" ॥ ३४ ॥ अथ होमाहुतिशुद्धिमनुष्टुभाह—सूर्यभादिति ॥ सूर्याक्रांतनक्षत्रात्त्रित्रिभे नक्षत्रत्रयमध्ये चांद्रे चंद्रनक्षत्रे दिननक्षत्रे सति क्रमात्सूर्यादिमुखे होमाहुतिः पतति। यथा सूर्याक्रांतनक्षत्रात् नक्षत्रत्रयमध्ये होमारंभे

सूर्यमुखे होमाहुतिः पतति। ततो नक्षत्रत्रयेषु बुधस्य ततः शुक्रस्य ततः पंगोः शनेः ततश्चंद्रस्य तत आरभ्य भौमस्य तत इज्यस्य गुरोः ततः अगोः राहोः ततः शिखिनः केतोः एवं सति यद्दिने खले पापग्रहमुखे होमाहुतिः पतति सा नेष्टा न शुभदा। अर्थाच्छुभग्रहमुखे शुभा। सूर्यनक्षत्राच्चंद्रनक्षत्रपर्यंतं गणना ॥ ३५॥ अथ यद्दिने होमश्चिकीर्षितस्तद्दिने वह्निनिवासवशेन शुभाशुभफलमिंद्रवज्रयाह--सैकेति ॥ शुक्लादिगणनया वर्तमानतिथिर्गण्या । एकयुता वर्तमानवारयुता चतुर्भक्ता यच्छेषं तच्चेद्गुणमितं त्रिमितं शून्यमितं च तदा भुवि भूमौ वह्नेर्वासो वसतिः। फलमाह। सौख्याय होमे होमदिने भूमावग्नेर्वासे सति सौख्यं भवति। अथ शशियुग्मशेषे एकमितशेषेऽग्निवासो दिवि स्वर्गे। तत्फलं कर्तुः प्राणनाशः । द्विमिते शेषेऽग्निवासो भूतले । तत्फलं कर्तुरर्थनाशः । उक्तं

सैका तिथिर्वारयुता कृताप्ता शेषे गुणेऽभ्रे भुवि वह्निवासः ॥ सौख्याय होमे शशियुग्मशेषे प्राणार्थनाशौ दिवि भूतले च ॥ ३६ ॥
नवान्नं स्याच्चरक्षिप्रमृदुभे सत्तनौ शुभम् ॥ विना नंदाविषघटीमधुपौषार्किभूमिजान् ॥ ३७ ॥

च । "तिथिवारयुतिः सैका वेदभक्तावशेषकात् । निवासोऽग्नेर्व्योम्नि रूपे वित्तप्राणविनाशदः ॥ पाताले द्विकशेषेण धनसंचयनाशनः। गुणवेदावशेषेण भूमौ विपुलसौख्यदः ॥ संस्कारेषु विचारोऽस्य न कार्यो नापि वैष्णवे । नित्ये नैमित्तिके कार्ये न चाब्दे मुनिभिः स्मृतः ॥ " कैश्चित्खेटसुतमपि होमे वर्ज्यमित्युक्तम् । तद्यथा । "अर्कश्चंद्रादष्टमे ज्ञाच्चतुर्थे मंदः शुक्रादष्टमेंऽगारकश्च॥ राहुर्धर्मे जीवतः खेटसुते होमे नाशः पुत्रदाराधनानाम्" इति॥ ३६॥ अथ प्रतिवर्षोत्पन्ननवान्नभक्षणमनुष्टुभाह-- नवान्नमिति ॥ चरादिद्वादशभेषु सत्तनौ समीचीनलग्ने शुभग्रहैर्युते दृष्टे चेत्यर्थः। नंदातिथयः १, ६, ११

विषघटीर्विवाहप्रकरणोक्ताः मधुश्चैत्रः पौषःआर्किः शनिः भूमिजो भौमः एतान्विना वर्जयित्वा नवान्नभक्षणं शुभम् ॥ ३७॥ अथ नौकाघटनमनुष्टुभाह—याम्यत्रयेति ॥ याम्यत्रयं भरणीकृत्तिकारोहिण्यः ईश आर्द्रा अन्यानि प्रसिद्धानि एभ्यो भिन्ननक्षत्रेषु शुक्रगुरुरविवारेषु सत्तनौ शुभयुतदृष्टे लग्ने नौकानिर्माणं शुभम् । नौकाचालननौकागमनमुहूर्तौ दीपिकायाम् । "शुभाहे विष्णुयुग्मेंदुभगमैत्राश्विपाणिषु । चालनं घटनस्थानान्नावः शुभतिथींदुषु ॥ अश्विकरेज्यसुधानिधिपूर्वामित्रधनाच्युतभे शुभलग्ने । तारकयोगतिथींदुविशुद्धौ नौगमनं शुभदं शुभवारे" ॥ ३८ ॥ अथ वीरसाधनाभिचारयोर्मुहूर्तमनुष्टुभाह—मूलेति॥ मूलादिनक्षत्रपंचके तथा घटे तनौ कुंभलग्ने सौम्ये बुधे सति तथा शुक्रे सुखे चतुर्थे अष्टमे शुद्धे ग्रहरहिते तादृशे लग्ने वीरस्य

याम्यत्रयविशाखेंद्रसार्पपित्र्येशभिन्नभे ॥ भृग्विज्यार्कदिने नौकाघटनं सत्तनौ शुभम् ॥ ३८ ॥ मूलार्द्राभरणीपित्र्यमृगे सौम्ये घटे तनौ ॥ सुखे शुक्रेऽष्टमे शुद्धे सिद्धिर्वीराभिचारयोः ॥ ३९ ॥ व्यंत्यादितिध्रुवमघानिलसार्पधिष्ण्ये रिक्ते तिथौ चरतनौ विकवींदुवारे ॥ स्नानं रुजा विरहितस्य जनस्य शस्तं हीने विधौ खलखगैर्भवकेंद्रकोणे ॥ ४० ॥

धनस्य अभिचारस्य कर्मणः सिद्धिर्निष्पत्तिः ॥ ३९ ॥ अथ रोगनिर्मुक्तस्नानं वसंततिलकयाह— व्यंत्येति ॥ विगतान्यंत्यादीनि रेवत्यादीनि नव धिष्ण्यानि येभ्यस्तेष्वष्टादशशिष्टनक्षत्रेषु तथा रिक्तासंज्ञासु तिथिषु चरलग्ने तथा शुक्रचंद्रवर्जितवारे तथा विधौ चंद्रे हीने निषिद्धस्थानस्थे।निषिद्धस्थानानि गोचरप्रकरणे । तथा पापग्रहैर्भवे एकादशे केंद्रे प्रथमचतुर्थसप्तमदशमे १, ४, ७, १० कोणे नवपंचमे स्थाने स्थितैः सद्भिः एवंविधे लग्ने रुजा विरहितस्य रोगनिर्मुक्तस्य जनस्य स्नानमारोग्यस्नानं शस्तं शुभम् । नारदः । " स्थिरेज्यादितिसार्पांत्यपितृवारुणभेषु च । न कुर्याद्रोगमुक्तस्तु स्नानं वारे-

ऽब्जशुक्रयोः"इति ॥ ४० ॥ अथ शिल्पविद्यामनुष्टुभाह–मृदुध्रुवेति ॥ मृदुध्रुवादिनक्षत्रे ज्ञे बुधे दशमे लग्ने वा सति अथवा गुरौ दशमे लग्ने वा सति । तथा विधौ चंद्रे बुधगुरुषड्वर्गस्थे च सति शिल्पविद्या नानावर्णादिनिर्मितमूर्त्यादिकं तद्विद्यायाः प्रारंभः प्रशस्यते ॥ ४१ ॥ अथ संधानमनुष्टुभाह–सुरेज्येति ॥ पुष्यादिनक्षत्रेषु तथाऽष्टम्यां तिथौ हरौ द्वादश्यां च तिथौ तैतिलकरणे च तथा शुक्रदृष्टे युते च लग्ने तथा शुभग्रहाणां वारे संधानं संधिमैत्रीति यावत् इष्यते । तथा च कश्यपः ।"भाग्ये पुष्ये समैत्रे च लग्ने शुक्रेक्षिते युते । करणे तैतिलेऽष्टम्यां द्वादश्यां संधिरिष्यते" ॥ ४२ ॥ अथ परीक्षामुहूर्तं वसंततिलकयाह–त्यक्त्वेति ॥ भूतश्चतुर्दशी जनुर्भमासौ जन्मर्क्षं जन्ममासश्च जन्मराशेरष्टमं सूर्यं चंद्रं च नाड्यः भानि जन्मभकर्मभादिनक्ष-

मृदुध्रुवक्षिप्रचरे ज्ञे गुरौ वा खलग्नगे ॥ विधौ ज्ञजीववर्गस्थे शिल्पविद्या प्रशस्यते ॥ ४१ ॥सुरेज्यमित्रभाग्येषु चाष्टम्यां तैतिले हरौ॥
शुक्रदृष्टे तनौ सौम्यवारे संधानमिष्यते ॥ ४२ ॥ त्यक्त्वाष्ट ८ भूत १४ शनिविष्टिकुजान् जनुर्भमासौ मृतौ रविविधू अपि भानि
नाड्यः ॥ द्व्यंगे चरे तनुलवे शशिजीवतारा शुद्धौ करादितिहरींद्रकपे परीक्षा ॥ ४३ ॥

त्राणि नाडीनक्षत्राणि एतानि त्यक्त्वा द्व्यंगे द्विस्वभावे चरलग्ने वा तन्नवांशे च चंद्रशुद्धौ ताराशुद्धौ गुरुशुद्धौ च सत्यां करो हस्तः अदितिः पुनर्वसुः हरिः श्रवणः इंद्रो ज्येष्ठा कं जलं तत्स्वामी वरुणस्तस्य नक्षत्रं शततारका एषु भेषु परीक्षा कार्या।अन्यत्स्पष्टम् । परीक्षानाम सुवर्णस्तेयादिपातकाभिशस्तस्य शुद्ध्यशुद्धिविचारपूर्वकं तप्तमाषादिरूपा । दिव्यमितियावत् । उक्तं च दीपिकायाम् । "नो शुक्रास्तेऽष्टमार्के गुरुसहितरवौ जन्ममासेऽष्टमेंदौ विष्टौ मासे मलाख्ये कुजशनिदिवसे जन्मतारासु चाथ।नाडीनक्षत्रहीने सुरगुरुरजनीनाथताराशुविद्धौ प्रातः कार्या परीक्षा द्वितनुचरगृहांशोदये शस्तलग्ने"

इति। व्यवहारोच्चये। "अष्टम्यां च चतुर्दश्यां प्रायश्चित्तपरीक्षणे। न परीक्षाधिवासश्च शनिभौमदिने भवेत् ॥ ज्येष्ठश्रवणहस्तश्च तथा ज्ञेयः पुनर्वसुः। तद्वच्छतभिषा प्रोक्ता ह्यभियुक्तविचारणे" इति। नाडीनक्षत्राणि दीपिकाकारवचनात्। "जन्मर्क्षमाद्यं दशमं च कर्म संघातिकं षोडशभं च मानसम्। स्यात्पंचविंशं समुदायमष्टादशं त्रयोविंशतिभं विनाशकम् ॥ एवं षड्भो जनः सर्वो जातिदेशाभिषेकभैः ॥ नवभो नृपतिर्ज्ञेयो नाडीताराः स्मृता अमूः" इति। नृजातिनक्षत्राणि वराहसंहितायाम्। "पूर्वात्रयं सानलमग्रजानां राज्ञां च पुष्येण सहोत्तरा च। सपौष्णमैत्रं पितृदैवतं च प्रजापतेर्भं च कृषीवलानाम् ॥ आदित्यहस्ताभिजिदश्विभानि वणिग्जनस्वाम्यमुपागतानि। मूलत्रिनेत्रानिलवारुणानि भान्यग्रजोतः प्रभविष्णुतायाः ॥ सौम्यैंद्रचित्रावसुदैवतानि सेवा-

व्ययाष्टशुद्धोपचये लग्नगे शुभदृग्युते॥चंद्रे त्रिषड्दशायस्थे सर्वारंभः प्रसिद्ध्यति ॥४४॥ स्वातींद्रपूर्वाशिवसार्पभे मृतिर्ज्वरेंऽत्यमैत्रे स्थिरता भवेद्रुजः॥ याम्यश्रवोवारुणतक्षभे शिवाघस्रा हि पक्षो द्व्यधिपार्कवासवे ॥ ४५ ॥

जनस्वाम्यमुपागतानि। सार्पं विशाखाश्रवणे भरण्याश्चांडालजातेरभिनिर्दिशंति" इति ॥ देशो वाराणस्यादिकस्तन्नक्षत्रं शतपदचक्रोक्तम्। यथा वाराणस्या नक्षत्रं रोहिणीति। अभिषेकभं यस्मिन्पुष्यादिके नक्षत्रे राजाभिषेको जातस्तदभिषेकर्क्षमिति राज्ञां नव भानि इतरेषां षडेव भानि ॥ ४३ ॥ अथ सामान्यतः शुभकार्येषु लग्नशुद्धिमनुष्टुभाह—व्ययेति ॥ व्ययो द्वादशमष्टमं एतत्स्थानद्वयं शुद्धं ग्रहरहितं यस्मिन्नेतादृशे स्वजन्मराशेर्जन्मलग्नाद्वा उपचय-भवने त्रिषडेकादशदशमराशौ लग्नगते शुभैर्दृष्टे युते च तथा चंद्रे त्रिषड्दशायस्थे सति सर्वेषां शुभकार्याणामारंभः प्रसिद्ध्यति। तथा च वसिष्ठः। "उपचयभे लग्नगते व्ययनैधनशुद्धिसंयुते लग्ने। उपचयगे शीतकरे मंगलकर्माणि कार्याणि" इति ॥ ४४ ॥ अथ नक्षत्रेषु ज्वरोत्पत्तौ सत्यां तन्निवृत्तौ

दिनसंख्यां द्वितीयोपजातिकयोपेंद्रवज्रया चाह–स्वातींद्रेति ॥मूलाग्नीति॥स्वाती ज्येष्ठा पूर्वात्रयार्द्राश्लेषासु ज्वरे ज्वरोत्पत्तौ सत्यां मृतिर्मरणं स्यात् । अर्थात्यमैत्रे रेवत्यनुराधयोर्ज्वरोत्पत्तौ रुजो रोगस्य स्थिरता बहुकालेन रोगनिवृत्तिः स्यात् । तथा भरणीश्रवणशततारा: तक्षभं चित्रा एतेषु नक्षत्रेषु शिवा घस्राः एकादश दिवसा रोगः । द्व्यधिपं विशाखा अर्को हस्तः वासवं धनिष्ठा एषु त्रिषु भेषु पंचदश दिवसा रोगः ॥ ४५ ॥ मूलं अग्निः कृत्तिका दास्र- मश्विनी एषु नव दिवसा रोगः। पित्र्यभे मघायां नखा विंशतिर्दिवसाः।बुध्न्यभं उत्तराभाद्रपदा अर्यमा उत्तराफाल्गुनी पुष्यपुनर्वसुरोहिणीषु नगाः सप्त दिवसा रोगः । अब्जवैश्वे मृगोत्तराषाढयोः मासस्त्रिंशद्दिनानि रोगस्थैर्यं ततो रोगानिवृत्तिः । अत्र शांतिर्वसिष्ठोक्ता । " ऋक्षेशरूपं कनकेन कृत्वा तल्लिंगमंत्रैश्च

मूलाग्निदास्रे नव पित्र्यभे नखाबुध्न्यार्यमेज्यादितिधातृभे नगाः ॥ मासोऽब्जवैश्वेऽथ यमाहिमूलभे मिश्रेशपित्र्ये फणिदंशने मृतिः

॥ ४६ ॥ रौद्राहिशाक्राम्बुपयाम्यपूर्वाद्विदैववस्वग्निषु पापवारे ॥ रिक्ताहरिस्कंददिने च रोगे शीघ्रं भवेद्रोगिजनस्य मृत्युः॥ ४७ ॥

सुगंधपुष्पैः । वस्त्राक्षतैर्गुग्गुलुधूपदीपैर्नैवेद्यतांबूलफलैश्च सम्यक् ॥ पूजां च कृत्वामयनाशनाय द्विजाय दद्यादतुलं शिवाय । " आमयो रोगः । अतुलमप- रिमितद्रव्यम् ॥ अथानंतरं यमाहिमूलभे भरण्याश्लेषामूलेषु कृत्तिकाविशाखार्द्रामघासु च सप्तनक्षत्रेषु यस्य कस्यचित्फणिदंशने सर्पदंशने मृतिर्भवेत् । अत्र सर्पदंशे यस्य एतेषु गोचरवशेन चंद्रबलं न भवति तस्यैव सर्पदंशेन मृतिः स्यात् । उक्तं च दीपिकाटीकाकृताऽच्युतभट्टेन । " यद्यत्र चंद्रस्तस्यैव गोचरे चाशुभप्रदः । तदा नूनं भवेन्मृत्युः सुधासंसिक्तदेहिनः " इति ॥ ४६ ॥ अथ शीघ्रं रोगिमरणे विशिष्टयोगं द्वितीयोपजा- तिकयाह–रौद्राहीति ॥ रौद्रादिनक्षत्रेषु पापवारे सति रिक्ताः प्रसिद्धाः हरिर्द्वादशी स्कंददिनं षष्ठी एतासु तिथिषु एवंविधे विशिष्टयोगे

यस्य रोगोत्पत्तिर्भवति तस्य रोगिजनस्य शीघ्रं मृत्युर्भवेत् ॥ ४७ ॥ अथ प्रेतदाहमुहूर्तं प्रेतदाहादिनिषेधं चेंद्रवंशयाह–क्षिप्रेति ॥ क्षिप्रादिनक्षत्रेषु प्रेतक्रिया प्रेतानां मृतानां क्रिया उत्तमलोकप्राप्त्यर्थं श्राद्धादिक्रिया स्यात् । यदि दाहसमये कारणवशान्नारब्धा । अथ झषकुंभगे विधौ मीनकुंभस्थिते चंद्रे धनिष्ठोत्तरार्धादिपंचनक्षत्रे प्रेतस्य दाहो ज्वालनं त्यजेत् । च पुनः यमदिग्गमं दक्षिणदिशि गमनं यात्रां तथा शय्यायाः खट्वाया वितानं वयनं तथा गृहगोपनं गृहाच्छादनं आदिशब्देन तृणकाष्ठसंग्रहं च त्यजेत् । ब्रह्मपुराणे पंचके मरणमपि निषिद्धम् ।

क्षिप्राहिमूलेंदुहरीशवायुभे प्रेतक्रिया स्याज्झषकुंभगे विधौ ॥ प्रेतस्य दाहं यमदिग्गमं त्यजेच्छय्यावितानं गृहगोपनादि च ॥ ४८ ॥
सूर्यर्क्षाद्रसभैरधःस्थलगतैः पाको रसैः संयुतः शीर्षे युग्ममितैः शवस्य दहनं मध्ये युगैः सर्पभीः ॥ प्रागाशादिषु वेदभैः स्वसुहृदां स्यात्सं-
गमो रोगभीः क्राथादेः करणं सुखं च गदितं काष्ठादिसंस्थापने ॥ ४९ ॥

"कुंभमीनस्थिते चंद्रे मरणं यस्य जायते । न तस्योर्ध्वगतिर्दृष्टा संततेर्न शुभं भवेत्" इति ॥ तेन पंचके मृतस्य पंचके दाहप्राप्तौ सत्यां तत्पुत्तल-विधिं कृत्वा दाहः कार्यः । पश्चादाशौचनिवृत्त्यनंतरं शांतिकं कार्यम् । यदि पंचकप्रवृत्तेः प्रागेव मृतस्तस्य प्रतिबंधवशात्पंचके दाहप्राप्तौ पुत्तलविधिं कृत्वा दाहः कार्यः । आशौचनिवृत्त्यनंतरं शांतिर्न कार्या । एवं रेवत्यंतमृतस्य रेवतीमपहाय दाहः कार्यो न पुत्तलविधिः । आशौचनिवृत्त्यनंतरं शां-तिरेव कार्या । मरणनिषेधदाहनिषेधप्रतिपादकवचनद्वयसद्भावादिति ॥ ४८ ॥ अथ काष्ठानां गोमयपिंडानां च संग्रहमुहूर्तं शार्दूलविक्रीडितेनाह–सूर्यर्क्षा-

द्रसभैरिति॥स्पष्टार्थम्॥ ४९॥ अथ त्रिपुष्करयोगं सफलं वसंततिलकयाह— भद्रातिथिरिति ॥ भद्रासंज्ञकतिथिर्द्वितीया सप्तमी द्वादशी शनिभौमसूर्यवारे भवति तथा द्वीशं विशाखा अर्यमोत्तराफाल्गुनी अजचरणः पूर्वाभाद्रपदा अदितिः पुनर्वसुः वह्निः कृत्तिका वैश्वमुत्तराषाढा एषु नक्षत्रेषु उक्ततिथिवारनक्षत्ररूपे विशिष्टयोगे सति त्रैपुष्करः । त्रिपुष्कर एव त्रैपुष्करः स्वार्थेऽण् । त्रिपुष्करसंज्ञको योगो भवति । कीदृशः मृत्युविनाशवृद्धौ त्रैगुण्यदः तद्दिने यदि कश्चिन्म्रियेत तद्दायादास्त्रयो म्रियेरन् । यदि किंचिद्वस्तु विनष्टं तदा तस्य तद्वस्तुत्रयनाशः । तथा किंचिद्वस्तु लब्धं तदा त्रिगुणस्तद्वस्तुलाभः । वशिष्ठः । " रविरविजभौमवारे भद्रायां विषमपादमृक्षं चेत् । त्रैपुष्कराख्ययोगस्त्रिगुणफलो यमलभैर्द्विगुणः ॥ " विषम-

भद्रातिथी रविजभूतनयार्कवारे द्वीशार्यमाजचरणादितिवह्निवैश्वे ॥त्रैपुष्करो भवति मृत्युविनाशवृद्धौ त्रैगुण्यदो द्विगुणकृद्वसुतक्षचांद्रे ॥

पादानि । यन्नक्षत्रस्यैकचरणः पूर्वराशौ चरणत्रयमपरराशौ भवति तानि विषमचरणानि द्वीशार्यमेत्यादीनि । अथ वसुर्धनिष्ठा तक्षं चित्रा चांद्रं मृगः एतानि भानि भद्रातिथयः रविशनिभौमवाराश्च । अत्रापि विशिष्टयोगे द्विपुष्करनामयोगो भवति ।तत्फलं मृत्युविनाशवृद्धौ द्वैगुण्यकृद्भवति । तत्र शांतिमाह नारदः । " दद्यात्तद्दोषनाशाय गोत्रयं मूल्यमेव वा । द्विपुष्करे द्वयं दद्यान्न दोषस्त्वृक्षमात्रतः" इति।अत्र त्रिपुष्करे कश्यपेन रविस्थाने बृहस्पतिवारोऽप्युक्तः " भद्रातिथिः शनीज्यारवारे चेद्विषमांघ्रिभम् । त्रिपुष्करं त्रिगुणदं द्विगुणं द्व्यंघ्रिभं मृतौ " इति । इदमेव दृष्ट्वा श्रीपतिनाप्युक्तम् । " विषमचरणं धिष्ण्यम्" इत्यादि । अत्र कश्यपवाक्ये मृतावेव त्रिगुणफलतोक्ता । ग्रंथकृता तु श्रीपतिवाक्यानुरोधान्मृत्युविनाशवृद्धावित्युक्तम्

॥ ५० ॥ अथ शवप्रतिकृतिदाहे निषिद्धकालं शार्दूलविक्रीडितेनाह— शुक्रारेति ॥ एवंविधे दिने शवस्य प्रतिकृतिः पर्णशरादिना सावयवत्व-कल्पनं तस्य दाहो न कार्यः । कुतः द्विविधो हि प्रेतसंस्कारः । प्रत्यक्षशरीरस्यैकस्तत्प्रतिकृतेरन्यः । तस्य प्रत्यक्षशरीरसंस्कारे दिनविचाराभावः । "प्रत्यक्षशवसंस्कारे दिनं नैव विशोधयेत्" इति ॥ प्रतिकृतिसंस्कारे कालत्रयं आशौचमध्ये वर्षमध्ये वर्षानंतरं चेति । "आशौचमध्ये क्रियते पुनः संस्कारकर्म चेत् । शोधनीयं दिनं तत्र यथासंभवमेव तु ॥ आशौचावीनिवृत्तौ चेत्पुनः संस्क्रियते मृतः । संशोध्यैव दिनं ग्राह्यमूर्ध्वं संवत्सराद्यदि" इति गार्ग्यवचनाद्दिनशुद्धिरुच्यते । शुक्रारार्किदिने शुक्रभौमशनिवारे शवप्रतिकृतेर्दाहो न कार्य इति प्रत्येकं संबंधः । दर्शोऽमावास्या भूतश्चतुर्दशी मदन-

शुक्रारार्किषु दर्शभूतमदने नंदासु तीक्ष्णोग्रभे पौष्णे वारुणभे त्रिपुष्करदिने न्यूनाधिमासेऽयने ॥ याम्येऽब्दात्परतश्च पातपरिघे देवे-ज्यशुक्रास्तके भद्रावैधृतयोः शवप्रतिकृतेर्दाहो न पक्षे सिते ॥ ५१ ॥

स्त्रयोदशी नंदाः प्रतिपत्षष्ठ्येकादश्यः आसु तिथिषु । तथा तीक्ष्णोग्रभे मूलार्द्राज्येष्ठाश्लेषास्तीक्ष्णानि पूर्वात्रयं मघा भरणी उग्राणि पौष्णं रेवती वारुणभं शततारा पूर्वोक्ते त्रिपुष्करदिने न्यूनाधिमासे क्षयमासे अधिकमासे । अयने याम्ये अब्दात्परतः अब्दमध्ये याम्यायनेपि कार्यः । "नंदामदनभूता-मापातवैधृतिविष्टिषु । शुक्रार्किभौमपरिघध्रुवमिश्रोग्रमैत्रभैः ॥ कर्तुश्चंद्रेष्टवेदांत्ये जन्मप्रत्यरितारके । त्रिपादभे सितपक्षेऽयने याम्येऽब्दतः परम् । शवप्रतिकृ-तेर्दाहः शुक्रेज्यास्ताधिमासके । नष्टोमध्योद्विपान्मैत्रद्वीशादिति भगध्रुवे" इति निबंधोक्तेः । दिनक्षयोपि वर्ज्यः । वर्जयेत्तु दिनक्षयमिति गार्ग्योक्तेः ।पातप-

रिघे पातोव्यतीपातोमहापातश्च परिघश्च एतेषु दाहो न कार्यः। देवेज्यशुक्रास्तके दाहो न कार्यः भद्रायां वैधृतौ च तथा सिते शुक्लपक्षे इति॥ ५१ ॥ अथ तेनैवच्छंदसावर्ज्यांतराण्याह— जन्मप्रत्यरितारयोरिति ॥ कर्त्तुर्जन्मप्रत्यरितारयोः जन्मतारा उत्पत्तिनक्षत्रं दशमैकोनविंशं चेति प्रत्यरिताराजन्मभात्पंचमचतुर्दशत्रयोविंशं नक्षत्रम् । तथा कर्त्तुर्मृतिसुखांत्येऽब्जे अष्टमचतुर्थद्वादशस्थे चंद्रे सति दाहो न सन्न प्रशस्तः।अथ मध्यनक्षत्राणि । मैत्रमनुराधा भगः पूर्वाफाल्गुनी अदितिः पुनर्वसुः ध्रुवाणि रोहिण्युत्तरात्रयम् विशाखाव्व्यंघ्रिभं मृगचित्राधनिष्ठाः।ज्ञे बुधेपि शवदाहोमध्यमः।अथोत्तमानि।अर्केज्याभ्यां सहिते विधोर्दिने अर्कगुरुचंद्रवारे तथा श्रवणहस्तस्वात्यश्विनीपुष्येषु पंच नक्षत्रेषु शवप्रतिकृतेर्दाहः श्रेष्ठः । इदमखिलमाशौचात्परतोऽनंतरम्।मध्येतु यथासंभवं

जन्मप्रत्यरितारयोर्मृतिसुखांत्येऽब्जे च कर्त्तुर्न सन्मध्यो मैत्रभगादितिध्रुवविशाखाव्व्यंघ्रिभे ज्ञेपि च ॥ श्रेष्ठोर्केज्यविधोर्दिनेश्रुतिकरस्वात्यश्विपुष्ये तथा त्वाशौचात्परतोविचार्यमखिलं मध्येयथासंभवम् ॥५२॥ अभुक्तमूलं घटिकाचतुष्टयं ज्येष्ठांत्यमूलादिभवं हि नारदः॥ वसिष्ठएकाद्विघटीमितं जगौ बृहस्पतिस्त्वेकघटीप्रमाणकम् ॥ ५३ ॥

किंचिद्गुणांगीकारेण विचार्यम् ॥ ५२ ॥ अथ मूलनक्षत्रजातस्य विशेषमुपजातिकयाह— अभुक्तमूलमिति।।नारदः अभुक्तमूललक्षणं ज्येष्ठांत्यमूलादिभवं घटी चतुष्टयं जगौ । ज्येष्ठांत्यघटीचतुष्टयं मूलादिघटीचतुष्टयं चेत्यर्थः । नारदः।"यो ज्येष्ठामूलयोरंतरालप्रहरजः शिशुः।अभुक्तमूलजः सार्पमघानक्षत्रयोरपि॥"अयमेव मुख्यः पक्षः।कश्यपादिबहुमुनिसंवादात्।कश्यपः। " ज्येष्ठांत्यमूलयोरंतरालयामोद्भवः शिशुः।अभुक्तमूलजः सोथ त्वाश्लेषापित्र्ययोरपि॥" वसिष्ठोपि। "भुजंगपौरंदरपौष्णभानां तदग्रभानां च तदंतरालम्। अभुक्तमूलं प्रहरप्रमाणं त्यजेत्सुतं तत्रभवां सुतां च"इति। वसिष्ठ एकद्विघटीमितं जगौ ।

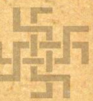

ज्येष्ठांते एक घटिकामूलाद्यघटिकाद्वयमित्यर्थः । इदं वसिष्ठेन केचिन्मतमुक्तम् । यतस्तद्वाक्ये केचित् अपरे इति पदोक्तेः । तद्वाक्यं च । "ज्येष्ठांत्यपादघटिकामितमेव केचिन्मूलं ह्यभुक्तमपरे पुनरामनंति । मूलाद्यपादघटिका द्वितयेन सार्द्धमष्टौ समाः परिहरेदिह जन्मभाजम्" इति । बृहस्पतिस्तु एकघटीप्रमाणकं जगौ । ज्येष्ठांत्यार्धघटिका मूलाद्या चार्धघटिकेत्यर्थः । गुरुः ।"ज्येष्ठांत्यघटिकार्द्धं च मूलादौ घटिकार्धकम् । तयोरंतर्गता नाडीह्यभुक्तं मूलमुच्यते" इति ॥ ५३ ॥ अथान्य आचार्या उपजातिकयाहुः—अथोचुरन्यइति ॥ आचार्याः प्रोचुः । मूलस्य प्रथमाअष्टघटिकाः शाक्रस्य ज्येष्ठाया अंतिमाः पंचनाडिका एवमुभयोरंतराले त्रयोदशघटिकाअभुक्तसंज्ञकाः प्रोचुः । उक्तंच ।"ज्येष्ठांत्याघटिकाः पंच मूलाद्यावसुनाडिकाः ।

अथोचुरन्ये प्रथमाष्टघट्यो मूलस्य शाक्रांतिमपंचनाड्यः ॥ जातं शिशुं तत्र परित्यजेद्वा मुखं पितास्याष्ट समा न पश्येत् ॥५४॥ आद्ये पिता नाशमुपैति मूलपादे द्वितीये जननी तृतीये ॥ धनं चतुर्थेस्य शुभोथ शांत्या सर्वत्र सत्स्यादहिभे विलोमम् ॥ ५५ ॥

अभुक्तमितितज्ज्ञेयं तत्रजातं शिशुं त्यजेत्" इति।तत्फलमाह।तत्राभुक्तमूले जातं शिशुं बालं बालां वा पिता परित्यजेत्।त्यागाशक्तौ वा पितास्याष्टसमा अष्टौ वर्षाणि मुखं न पश्येत् ।नारदः।"अभुक्तमूलजं पुत्रं पुत्रीमपि परित्यजेत् । अथवाब्दाष्टकं तातस्तन्मुखं न विलोकयेत्" इति । अत्र घटीनां न्यूनाधिक्यकथनं दोषस्याधिक्याल्पत्वकथनार्थं ज्ञेयम् ॥ ५४ ॥ अथमूलाश्लेषाजातस्य चरणवशेन फलमुपजातिकयाह--आद्येपितेति ॥ मूलप्रथमचरणे जातस्य बालस्य पिता नाशं प्राप्नोति द्वितीयचरणे जननी माता नाशं प्राप्नोति। सापत्नमातरि मातृशब्दो गौणः तेन गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्यय इति जननीपदप्रयोगः । तृतीयचरणे धनं नश्यति । चतुर्थश्चरणो बालस्य शुभः।अत्र विशेषो नारदेनोक्तः । "दिवाजातस्तु पितरं रात्रौ तु जननीं तथा । आत्मानं

संध्ययोर्हंति नास्ति गंडोनिरामयः ॥" वसिष्ठस्तु। "मूलाद्यपादो यदि रात्रिभागे तदात्मनो नास्ति पितुर्विनाशम्। द्वितीयपादो दिनगो यदि स्यान्न मातुरल्पोपि तदास्ति दोषः॥" अथानंतरं शांत्या मूलाश्लेषांत्यास्वनुष्ठितया सर्वत्र चरणचतुष्टयेपि सद् शुभमनिष्टफलनाशकं कल्याणं स्यात् ।"शास्त्रोक्तरीत्या खलु सूतकांते मासे तृतीयेप्यथ वत्सरांते" इतिकालत्रयं वसिष्ठेनोक्तम्। मातृगंडेतु विशेषः "मातृगंडे सुते जाते सूतकांते विचक्षणः। कुर्याच्छांतिं तदृक्षे वा तद्दोषस्यापनुत्तये।" शिष्टास्तु सर्वत्रापि यन्नक्षत्रे जन्म तन्नक्षत्र एव शांतिरितिव्यवहरंति। अथाहिभे विलोममिति। आश्लेषायां मूलपादोक्तं फलं विलोमं विपरीतं ज्ञेयम्। मूलस्य प्रथमपादे पितृनाश इत्युक्तं स आश्लेषाचतुर्थपादोत्पन्नस्य। द्वितीयपादे मातृनाशः स आश्लेषातृतीयचरणे। तृतीयचरणे धननाश उक्तः स आश्लेषाद्वितीयचरणे। चतुर्थचरणे शुभमुक्तं तदाश्लेषाप्रथमचरणे ज्ञेयम्। अत्र बहुविचारोऽस्ति ग्रंथभूयस्त्वभयान्न लिख्यते। अथ कैश्चिन्मूलवृक्षादिविचार उक्तो जयार्णवे। "मूलं स्तंभस्त्वचा शाखा पत्रं पुष्पं फलं शिखा। मुनयोऽष्टौ दिशो रुद्राः सूर्याः पंचाब्धयोऽग्नयः ॥ मूले तु मूलनाशः स्यात्स्तंभे वंशविनाशनम्। त्वचि मातुर्भवेत्क्लेशः शाखायां मातुलस्य च। पत्रे राज्यं विजानीयात्पुष्पे मंत्रिपदं स्मृतम्। फले च विपुला लक्ष्मीः शिखायामल्पजीवितम्।" अस्य मूलपुरुषस्यांगेषु घटीन्यासस्तत्रैव। "मूलस्य घटिकान्यासो मूर्ध्नि पंच नृपो भवेत्। मुखे सप्त मृतिः पित्रोः स्कंधे वेदा महाबलः।बाह्वोरष्टौ बली पाण्योस्तिस्रो हस्तान्वितो भवेत्। हृदि खेटा भूपमंत्री नाभौ द्वौ ब्रह्मविद्भवेत्। गुह्ये दशातिकामी स्याज्जान्वोः षण्महामतिः। पादयोः षण्मृतिस्तस्येत्युक्तवान्कमलासनः" इति। अथ मूलोद्भूतकन्यायाः फलार्थं मूलांगविभागस्तत्रैव। "चतस्रो नाडिकाः शीर्षे कुर्वंति पशुनाशनम्। मुखे षट् धनहानिः स्यात्कंठे पंच धनागमः ॥ कौटिल्यं हृदये पंच बाह्वोर्वित्तागमस्ततः। वेदाः पाण्योर्दया धर्मे वेदा गुह्येऽतिकामिनी ॥

ज्येष्ठमातुलनाशश्च जंघयोर्युगनाडिकाः । ज्येष्ठभ्रातृविनाशश्च चतस्रो जानुयुग्मके ॥ पादयोर्दश नाड्यश्च तत्र वैधव्यमादिशेत् । इति मूलप्रसूताया मुनिभिः फलमीरितम् ॥ " अथाश्लेषाजातयोः पुत्रकन्ययोरंगविभागेन फलं तत्रैव । मूर्ध्नि पंचसु राज्याप्तिर्मुखे सप्त पितृक्षयः । नेत्रे द्वे जननीनाशो ग्रीवायां स्त्रीषु लंपटः ॥ स्कंधे वेदा गुरौ भक्तिर्हस्तेऽष्टौ च बली भवेत् । हृद्येकादशभिश्चात्मघाती संजायते नरः ॥ स्त्री वा नाभौ भ्रमः षड्भिर्गुदे नव तपोधनः।पादे पंच धनं हंति सार्पादेतत्फलं क्रमात् ॥" अथाश्लेषावृक्षोऽपि तत्रैवोक्तः "फलं पुष्पं दलं शाखा त्वग्लता स्कंध एव च । सार्पवल्ल्यां दशाक्षांकस्वरविश्वार्कसागराः ॥ नाडिकास्तद्भवे बाले फलं ज्ञेयं यथाक्रमम् । श्रीः श्रीराजभयं हानिर्मातृपित्रात्मसंक्षयः" इति । अयं विभागो

स्वर्गे शुचिप्रोष्ठपदेषमाघे भूमौ नभःकार्तिकचैत्रपौषे ॥ मूलं ह्यधस्तात्तु तपस्यमार्गवैशाखशुक्रेष्वशुभं च तत्र ॥ ५६ ॥

नक्षत्रस्य षष्टिघटिकात्मको ज्ञेयः । न्यूनातिरिक्ते अनुपातः ॥ ५५ ॥ अथ मूलनिवासं सफलमिंद्रवज्रयाह— स्वर्ग इति॥ शुचिराषाढः प्रोष्ठपदो भाद्रपदः इष आश्विनः माघः प्रसिद्धः एषु मासेषु मूलं मूलनक्षत्रं स्वर्गेऽस्ति । श्रावणकार्तिकचैत्रपौषेषु भूमौ तिष्ठति तपस्यः फाल्गुनः शुक्रो ज्येष्ठः फाल्गुनमार्गशीर्षवैशाखज्येष्ठेषु अधः पाताले मूलं तिष्ठति । तत्फलं च यदा मूलनक्षत्रं यस्मिन्मासे यत्र भवति तत्रैव स्वर्गमृत्युपातालेष्वेव प्रोक्तं शुभाशुभफलं ददाति । तेन द्रव्याद्यभावे स्वर्गपातालस्थे मूले दोषाभावात् शांतेरनावश्यकत्वं ज्ञेयम् । यदा तु भूमावेव मूले तदा शांतिरवश्यं विधेयेति शक्तेन । उक्तं च ज्योतिषार्णवे ॥ "भूमिष्ठं दोषबहुलं स्वल्पमन्यत्र संस्थितम्" इति।ज्योतिर्निबंधे । "मूलाश्विपित्र्यचरणे प्रथमे च नूनं पौष्णेंद्रयोश्च फणिनश्च

तुरीयपादे । मातुः पितुः स्ववपुषोऽपि करोति नाशं जातो यदा निशि दिनेऽप्यथ संध्ययोर्वा" इति तत्रापि शांत्या शुभं भवतीति ज्ञेयम् ॥ ५६ ॥ अथ मूलप्रसंगाद्दुष्टेषु गंडांतादिनिमित्तेषु जातस्यारिष्टं परिहारं च शार्दूलविक्रीडितेनाह—गंडांतेंद्रभेति।।एतेषु शिशोरुत्पत्तिर्नो शस्ता दुष्टफलदा।गंडांतं तिथिनक्षत्रलग्नानां संधिः।तल्लक्षणं ज्येष्ठापौष्णभेत्यादिना वक्ष्यति । इंद्रभं ज्येष्ठानक्षत्रं शूलयोगः पातो महापातः परिघव्याघातगंडयोगाः अवमस्तिथिक्षयः संक्रांतिः सूर्यसंक्रमणपुण्यकालः व्यतीपातवैधृती योगौ सिनीवाली दृष्टेंदुरमावास्या कुहूर्नष्टेंदुरमावास्या।"सा दृष्टेंदुः सिनीवाली सा नष्टेंदुकला कुहूः" इत्यभिधानात् । दर्शश्चंद्रदर्शनरहितामावास्या एतद्भेदोऽग्रे प्रतिपादयिष्यते । वज्रे वज्रयोगे कृष्णपक्षचतुर्दश्याम् । यमघंटे मघाविशाखेत्युक्ते । दग्धयोगे

गंडांतेंद्रभशूलपातपरिघव्याघातगंडावमे संक्रांतिव्यतिपातवैधृतिसिनीवालीकुहूदर्शके ॥ वज्रे कृष्णचतुर्दशीषु यमघंटे दग्धयोगे मृतौ विष्टौ सोदरभे जनिर्न पितृभे शस्ता शुभा शांतितः ॥ ५७ ॥

सूर्येशपंचाग्निरसाष्टनंदा इत्युक्ते। मृतौ द्वीशात्तोयादित्युक्ते मृत्युयोगे । विष्टौ भद्रायाम्।सोदरस्य भ्रातुर्भगिन्या वा नक्षत्रे।पितृभे माता च पिता च पितरौ तयोर्भे मातृभे पितृभे च । एषु निमित्तेषु सुतस्य सुताया वा जन्म चेत्स्यात्तदाऽनिष्टकृत्स्यादित्यर्थः।दुष्टनिमित्तस्योपलक्षणत्वात् त्रीतरजन्माप्यनिष्टम् । सजातीयापत्यप्रसवानंतरं विजातीयापत्यप्रसवस्त्रीतरः । यथा पुत्रत्रयप्रसवानंतरं कन्याजन्म कन्यात्रयप्रसवानंतरं पुत्रजन्म सा जनिः शांतितः वसिष्ठादिप्रोक्तशांत्या स्वनुष्ठितया शुभा परिणामसुखदायिनीत्यर्थः ॥ ५७ ॥ अथ शांतयो लिख्यंते । तत्र प्रथमं मूलशांतिरुच्यते । शौनक उवाच । "अथातः संप्रवक्ष्यामि मूलजातहिताय च । मातापित्रोर्धनस्यापि कुले शांतिं हिताय च ॥ त्यागो वा मूलजातस्य स्याददष्टाब्दात्प्रदर्शनम् ।

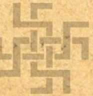
अभुक्तमूलजातानां परित्यागो विधीयते ॥ अदर्शनाद्वापि पितुः स तु तिष्ठेत्समाष्टकम् । एवं च दुहितुर्ज्ञेयं मूलजातफलं बुधैः ॥ मुख्यकालं प्रवक्ष्यामि शांतिहोमस्य यत्नतः । जातस्य द्वादशाहे तु जन्मर्क्षे वा शुभे दिने ॥ समाष्टके वा मतिमान्कुर्याद्वै शांतिमादरात् ।" वसिष्ठः । "सुसमे पुण्यदेशे तु मंडपं कारयेद्बुधः । कुंडं च तद्बहिः कुर्याद्ग्रहयज्ञोक्तमार्गतः ॥ पंचामृतं पंचगव्यं पंचत्वक् पल्लवानि च । उदुंबरवटाश्वत्थप्लक्षाम्रत्वक् सपल्लवाः ॥ शतौषधीमूलशंखनवरत्नानि मृत्तिकाः । कुष्ठं मांसी हरिद्रे द्वे मुराशैलेयचंदनम् ॥ वचाचंपकमुस्ताश्च सर्वौषध्यो दशैव हि । गजाश्वरथ्यावल्मीकसंगमस्थानसंभवाः ॥ ह्रदगोराजनगरद्वारतश्चाष्टमृत्तिकाः ।" शतौषधीमूलानि च । अश्मरी १ सहदेवी २ अपराजिता ३ मुंडा ४ उशीरं ५ वाला ६ अधःपुष्पी ७ शंखपुष्पी ८ ज्येष्ठीमधु ९ कोरकः १० चक्रांकिता ११ विष्णुक्रांता १२ शिवक्रांता १३ मयूरशिखा १४ काकजंघा १५ भृंगराजः १६ कुमारी १७ महः १८ कर्णिकारः १९ अपामार्गः २० बिल्वः २१ षण्मूला २२ अंबुजं २३ उत्तरा २४ पुत्रजीवः २५ दूर्वा २६ काशः २७ कुशः २८ सालः २९ तालः ३० चक्रमर्दः ३१ सिंही ३२ व्याघ्री ३३ अर्कः ३४ प्लक्षः ३५ पलाशः ३६ पिप्पलः ३७ वटः ३८ उदुंबरः ३९ तुलसी ४० उत्पलं ४१ शतपत्रं ४२ अतसी ४३ सारिवा ४४ कदंबः ४५ बकुलः ४६ शमी ४७ राहिकः ४८ निर्गुंडी ४९ मुंडी ५० दंडी ५१ ब्राह्मी ५२ अशोकः ५३ सूर्यभक्ता ५४ रुद्रजटा ५५ कदली ५६ बीजपूरकः ५७ दमनकः ५८ मुसली ५९ पुनर्नवा ६० आम्रः ६१ पाटलः ६२ श्रीपर्णी ६३ करवीरः ६४ चंपकः ६५ गुडूची ६६ देवदारुः ६७ अगरुः ६८ चंदनः ६९ कुटजः ७० शिग्रुः ७१ हरिद्रा ७२ जटामांसी ७३ वचा ७४ कुष्ठं ७५ त्वक् ७६ दारुहरिद्रा ७७ बंधुजीवः ७८ सिंधुवारः ७९ शठी ८० अश्वगंधा ८१ मुस्ता ८२ कुरंटकः ८३ पनसः ८४ जीवकः ८५ जाती ८६ मालती ८७

मधुकः ८८ खदिरः ८९ सप्तच्छदः ९० शिरीषः ९१ काकमाची ९२ शतावरी ९३ केतकी ९४ जंबुः ९५ शाखा ९६ वेतसः ९७ आमलकः ९८ सरलः ९९ गिरिकर्णी १०० इति ॥ "तिलमाषयवव्रीहीगोधूमानि प्रियंगवः । चणकैः सहिताः सप्त सद्बीजानि च सर्वदा ॥ वज्रमौक्तिकवैदूर्यपुष्परागेंद्रनीलकम् । पंचरत्नमिदं प्रोक्तं मंत्रैः कुंभेषु निक्षिपेत् ॥ सुवर्णेन प्रमाणेन तदर्धार्धेन वा पुनः । निर्ऋतिप्रतिमां कुर्याद्वित्तशाठ्यविवर्जितः ॥ " अत्र विशेषः शौनकेनोक्तः । "पलमानेन वार्धेन पादेनाथ स्वशक्तितः । नक्षत्रदेवतारूपं कारयित्वा विचक्षणः ॥ यद्वा मूल्यं सुवर्णस्य स्थापयित्वा प्रपूजयेत् । सुवर्णं सर्वदैवत्यं सर्वदेवात्मकोऽनलः । सर्वदेवात्मको विप्रः सर्वदेवमयो हरिः" इति । "वस्त्राणि षोडशाष्टौ च शुक्लसूक्ष्माण्यतंद्रितः । ब्राह्मणान्वरयेत्पश्चात्स्वस्तिवाचनपूर्वकम् ॥ श्रोत्रियांश्चतुरो वाऽष्टौ द्वादश त्वथ षोडश । प्रधानाचार्यमेतेषां श्रेष्ठं तत्प्रतिमार्चने ॥ ईशानादिचतुष्कोणेष्वव्रणाञ्जलपूरितान् । पूर्वोक्तद्रव्यसंयुक्तांस्थापयेद्रक्तवर्णकान् ॥ विप्रान्पृथक्पृथग्वापि मधुपर्कादिनार्चयेत् । द्वारेषु जापकानष्टौ द्वौ द्वौ च वरयेत्पुनः ॥ अब्लिंगैर्वारुणैर्मंत्रैः शुक्लपुष्पाक्षतादिभिः । तत्तत्कुंभे जलं स्पृष्ट्वा कुशकूर्चैर्जपेदिति ॥ रुद्रसूक्तं च भद्राग्नेरानोभद्रा इति क्रमात् । पुरुषसूक्तं च तन्मंत्रैर्देवान् ध्यात्वा प्रयत्नतः ॥ गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् । पंचगव्यमिदं कुंभे क्षिपेद्गजमदान्वितम् ॥ रजतं कांचनं ताम्रं विद्रुमं तीर्थवारि च । निक्षिपेद्धेममूल्यं च दशाष्टयवानिर्मितम् ॥ देवदारुश्च शैलेयं पद्मं नीलोत्पलं तथा । वचां लोध्रं प्रियंगुं च शतच्छिद्रे घटे क्षिपेत् ॥ वंशपात्रोपरि न्यस्तं शतच्छिद्रे घटे स्थितम् । ततश्च निर्ऋतिं देवमर्चयेत्पश्चिमामुखम् ॥ मोषुणस्त्विति मंत्रेण शुक्लवस्त्राक्षतादिभिः । मूलरूपं विधातव्यं श्यामं कुणपवाहनम् ॥ खड्गखेटधरं चोग्रं द्विभुजं च वृकाननम् । स्थापयेत्तं महांश्चैव वस्त्रगंधादिभिर्यजेत् ॥ चरुं च श्रपयेत्तत्र नैर्ऋतं दुष्कृतापहम् ॥ " तत्र चत्वारः कुंभाश्चतुर्दिक्षु स्थाप्याः । एकः

शतच्छिद्रः कुंभः तस्मिन्कुंभे देवदारुशैलेयमित्याद्यौषधानि तथा सुवर्णमूल्यमष्टादशयवपरिमितं निक्षिप्य तदुपरि वंशादिपात्रं निधाय तदुपरि वस्त्रं निधाय तत्र निर्ऋतिप्रतिमामिंद्रप्रतिमाजलप्रतिमासहितां स्थापयेत् । ततः षोडशोपचारैः पंचोपचारैर्वा पूजयेत् । उक्तं च शौनकेन । "पुण्यर्भिमं-त्रितैस्तोयैः प्रोक्षितायां क्षितौ ततः । तत्रोदकुंभं सुश्लक्ष्णं रक्तं व्रणविवर्जितम् ॥ अकृष्णमूलं निर्णिक्तं पूरयेन्निर्मलांभसा । आकलशेष्वित्यनया कल-शस्थापनं शुभम् ॥ इमं म इति मंत्रेण पूरयेत्तीर्थवारिणा । कुंभं च वस्त्रगंधाद्यैस्तत्तन्मंत्रैः प्रपूजयेत् ॥ याः फलिनीरित्यनया क्षिपेद्रत्नौषधादिकम् । वस्त्रावगुंठितं कुर्यात्पूरयेत्तीर्थवारिणा ॥ कूर्चहेमसमायुक्तं चूतपल्लवसंयुतम् । स्वस्तिकोपरि विन्यस्य क्षीरद्रुमसपल्लवैः ॥ द्रोणव्रीहींश्च निक्षिप्य ईशाने च निधापयेत् ॥ पंचरत्नानि निक्षिप्य सर्वौषधिसमन्वितम् ॥ अर्चितं गंधपुष्पाद्यैः श्रीरुद्रं तत्र संजपेत् । तथाप्रतिरथं सूक्तं शतरुद्रानुवाककम् ॥ रक्षामंत्रं तथा पुण्यं रक्षोघ्नं च स्पृशञ्जपेत् । त्रियंबकं जपेत्सम्यगष्टोत्तरसहस्रकम् ॥ एकवारं तथा जापी पावमानीः स्पृशञ्जपेत् । जपस्य पंच कुंभांश्च द्वयं वा तदलाभतः ॥ श्रीरुद्रस्यैककुंभं च सर्वसूक्तानि तत्र तु । तथान्यं पंचमं कुंभं पूर्वोक्तैर्लक्षणैर्युतम् ॥ चतुःप्रस्रवणं कुर्यात्पंचवक्त्रं च तद्भवेत् । वस्त्रावगुंठितं कुर्यात्पूरयेत्तीर्थवारिणा ॥ पंचरत्नसमायुक्तमाम्रपल्लवसंयुतम् ।" एतस्मिन्नपि पंचरत्नसप्तमृत्तिकाशतमूलदेवदारुप्रभृत्यौषधहेममूलानि क्षिपेत् तत्र शतमूलालाभे । "विष्णुक्रांता सहदेवी तुलसी च शतावरी । मूलानीमानि गृह्णीयाच्छतालाभे विशेषतः ॥ तस्योपरि न्यसेत्पात्रं स्वर्णं वा रौप्य-मृन्मयम् । शुद्धवस्त्रेण संछाद्य शतमूलानि निक्षिपेत् ॥ कुंभोपरि न्यसेद्विद्वान्मूलनक्षत्रदेवतम् । अधिप्रत्यधिदेवौ च दक्षिणोत्तरदेशयोः ॥ अधिदेवं यजे-दादौ ज्येष्ठानक्षत्रदैवतम् ॥ एवं प्रत्यधिदेवं च पूर्वाषाढर्क्षदैवतम् ॥ स्वलिंगोक्तैश्च मंत्रैश्च प्रधानादीन्प्रपूजयेत् । पंचामृतेन संस्नाप्य आवाह्याथ समर्चयेत् ॥

उपचारैः षोडशभिर्यद्वा पंचोपचारकैः। रक्तचंदनगंधाद्यैः पुष्पैः कृष्णसितादिभिः ॥ मेषशृंगादिधूपैश्च घृतदीपैस्तथैव च। सुरापोलिकमांसाद्यैर्नैवेद्यैर्भोजनादिभिः ॥ मत्स्यमांससुरादीनि ब्राह्मणानां विवर्जयेत्। सुरास्थाने प्रदातव्यं क्षीरं सैंधवमिश्रितम् ॥ पायसं लवणोपेतं मांसस्थाने प्रकल्पयेत्। उक्तगंधाद्यलाभे तु यथालाभं समर्पयेत् ॥ पुष्पांतं तु समभ्यर्च्य होमं कुर्याद्यथोदितम्। निर्वापप्रोक्षणादीनि चरोः कुर्याद्यथाविधि ॥ हविर्गृहीत्वा विधिना नैर्ऋतर्वक्रमाहुनेत्।" अत्र वसिष्ठेन विशेषोऽभिहितः। मूलं प्रजामिति मंत्रद्वयस्य कण्व ऋषिः। निर्ऋतिर्देवता। अनुष्टुप् छंदः। मूलाय स्वाहा प्रजापतये स्वाहेत्युपहोममंत्रौ। "पलाशसमिदाज्येन चरुणाऽष्टसहस्रकम्। अथवाष्टोत्तरशतं प्रत्येकं जुहुयात्ततः ॥ मूलं प्रजामित्यष्टाभिर्वाक्यैर्मंत्रद्वयेन च। सावित्रसौम्यनैर्ऋत्यमंत्रैरश्वत्थसंभवैः॥ समिद्भिश्च तिलव्रीहीन् हुत्वा व्याहृतिभिस्ततः। मूलंप्रजामित्यष्टौ च वाक्यान्याचार्यको जपेत् ॥ अष्टोत्तरसहस्रं वा शतं वा नियतात्मवान्।" अयं होमप्रकारस्तु शाखांतरविषयो ध्येयः। "मोषुणः परापरेति यत्ते देवेति वा पुनः। पायसं घृतसंमिश्रं हुनेदष्टोत्तरं शतम् ॥ समिदाज्यचरून् पश्चाच्छक्तितः संख्यया हुनेत्। अधिदैवतयोश्चैव जुहुयात्स्वस्वमंत्रकैः ॥ नक्षत्रदेवताभ्यश्च पायसेन तु होमयेत्। कृणुष्वेति पंचदशभिर्जुहुयात्कृसरं ततः॥ गायत्र्या जातवेदसे त्रियंबकमिति क्रमात्। सीरा युंजंति तामग्निं वास्तोष्पत्यग्निमेव च ॥ क्षेत्रस्य पतिना गृणानाग्निदूतं तथैव च।श्रीसूक्तेन तथा विद्वान्समिदाज्यचरून् क्रमात्॥ अष्टोत्तरशतैर्वाथ अष्टाविंशतिभिः क्रमात्।अष्टाष्टसंख्यया वापि जुहुयाच्छक्तितो बुधः ॥ त्वं नः सोमेन पायसं जुहुयात्तु त्रयोदश। चतुर्गृहीतमाज्यं च याते रुद्रेति मंत्रतः ॥ स्रुवेण जुहुयादाज्यं महाव्याहृतिभिः क्रमात्। हुत्वास्विष्टकृतं पश्चात्प्रायश्चित्ताहुतीर्हुनेत् ॥ आचार्यो यजमानो वा अग्नौ पूर्णाहुतिं हुनेत्। होमशेषं समाप्याथ वह्निमारोपयेत्ततः ॥ कुंभाभिमंत्रणं

कुर्याद्दक्षिणेनाभिमर्शयेत् । मृत्युप्रशमनार्थाय जपेच्च त्र्यंबकं शतम् ॥ रुद्रकुंभोक्तमार्गेण रुद्रमंत्रं स्पृशञ्जपेत् । धूपं दीपं च नैवेद्यं कुंभयुग्मे निवेदयेत् ॥ प्रसादयेत्ततो देवमभिषेकार्थमादरात् । भद्रासनोपविष्टस्य यजमानस्य ऋत्विजः ॥ दारपुत्रसमेतस्य कुर्युः सर्वेऽभिषेचनम् । अक्षीभ्यामिति सूक्तेन पावमानीभिरेव च । आपोहिष्ठेति नवभिरापइद्वाद्वयेन च ॥ सहस्राक्षतृचेनापि देवस्य त्वेति मंत्रकैः । शिवसंकल्पमंत्रेण वक्ष्यमाणैश्च मंत्रकैः ॥ योऽसौ वज्रधरो देवो महेंद्रो गजवाहनः । मूलजातशिशोर्दोषं मातापित्रोर्व्यपोहतु ॥ योऽसौ शक्तिधरो देवो हुतभुङ्मेषवाहनः । सप्तजिह्वश्च देवोऽग्निर्मूलदोषं व्यपोहतु ॥ योऽसौ दंडधरो देवो धर्मो महिषवाहनः । मूलजातशिशोर्दोषं व्यपोहतु यमो मम ॥ योऽसौ खड्गधरो देवो निर्ऋती राक्षसाधिपः । प्रशामयतु मूलोत्थं दोषं गंडांतसंभवम् ॥ योऽसौ पाशधरो देवो वरुणश्च जलेश्वरः । नक्रवाहः प्रचेताख्यो मूलोत्थाघं व्यपोहतु ॥ योऽसौ देवो जगत्प्राणो मारुतो मृगवाहनः । प्रशामयतु मूलोत्थं दोषं बालस्य शांतिदः ॥ योऽसौ निधिपतिर्देवः खड्गभृन्नरवाहनः । मातापित्रोः शिशोश्चैव मूलदोषं व्यपोहतु ॥ योऽसौ पशुपतिर्देवः पिनाकी वृषवाहनः । आश्लेषामूलगंडांतदोषमाशु व्यपोहतु ॥ विघ्नेशः क्षेत्रपो दुर्गा लोकपाला नवग्रहाः । सर्वदोषप्रशमनं सर्वे कुर्वंतु शांतिदाः ॥ तच्छंयोरभिषेकं तु सर्वदोषोपशांतिदम् । सर्वकामप्रदं दिव्यं मंगलानां च मंगलम् ॥ वस्त्रांतरितकुंभाभ्यां पश्चात्तु स्नापयेद्बुधः । ततः शुक्लांबरधरः शुक्लमाल्यानुलेपनः । यजमानो दक्षिणाभिस्तोषयेदृत्विगादिकान् । धेनुं पयस्विनीं दद्यादाचार्याय सवत्सकाम् ॥ निर्ऋतिप्रतिमां कुंभं वस्त्रं हेमं च दापयेत् । ग्रहार्थवस्त्रप्रतिमास्तस्मै दद्यात्प्रयत्नतः ॥ श्रीरुद्रजापिने देयः कृष्णोऽनड्वान्प्रयत्नतः । तत्कुंभवस्त्रप्रतिमास्तस्मै दद्यात्प्रयत्नतः ॥ उक्तालाभे ततो दद्यादाचार्यब्रह्मऋत्विजाम् । तत्तन्मूल्यं प्रदातव्यं शक्त्या वाथ प्रदापयेत् ॥ दद्यादन्नं पायसादि ब्राह्मणान् भोजये-

च्छतम् । अलाभे सति पंचाशद्दशार्कं तदलाभतः ॥ सर्वशांतेश्च पठनमाशिषां ग्रहणं तथा । गृही क्षमापयेद्विद्वान्निर्ऋतिः प्रीयतामिति ॥ " इति शौनकीये मूलशांतिः ॥ अथाश्लेषाशांतिरप्येवमेव कार्या । तत्र विभवे पूर्वोक्तवत्पंचकुंभाः स्थाप्याः । असंभवे कुंभद्वयम् । एकत्र रुद्रस्थापनम् । द्वितीये आश्लेषाप्रतिमास्थापनम् । अभिमंत्रादिपूर्ववत् । तत्राश्लेषाप्रतिमा सर्पाकारा । अधिदैवतबृहस्पतिप्रतिमा प्रत्यधिदैवतपितृप्रतिमा स्थाप्या पूज्या च । " नमो अस्तु सर्पेभ्य इति पूजामंत्र इतीरितः । सर्पो रक्तस्त्रिनेत्रश्च द्विभुजः पीतवस्त्रकः । फणकाधिधरस्तीक्ष्णो दिव्याभरणभूषितः ॥ एवं ध्यात्वा ततोऽभ्यर्च्य होमकर्म समारभेत् । " अभिषेके विशेषः । "आश्लेषाऋक्षजातस्य मातापित्रोर्धनस्य च।भ्रातृज्ञातिकुलस्थानां दोषं सर्वं व्यपोहतु॥ पितरः सर्वभूतानां रक्षंतु पितरः सदा । सार्पनक्षत्रजातस्य वित्तं च ज्ञातिबांधवान् ॥ सर्पाधीश नमस्तुभ्यं नागानां च गणाधिप । गृहाणार्घ्यं मया दत्तं सर्वारिष्टप्रशांतये ॥"इत्यर्घ्यमंत्रः । मूलनक्षत्रवत्कुर्यात्सर्पगंडे स्वनामतः ।" एतच्च मूलाश्लेषाशांतिकद्वयं विवाहे उपस्थिते श्वशुरस्य श्वश्वाश्च सत्वे मूलाश्लेषोत्पन्नयोरपि वधूवरयोस्तत्तदरिष्टनिवृत्त्यर्थं विधेयम् ।उपलक्षणत्वाच्च ज्येष्ठाविशाखोत्पन्नाया वध्वा वरस्य ज्येष्ठबंधुकनिष्ठबंधुपीडाशांतये । नारदः । "मूलजा श्वशुरं हंति व्यालजा च तदंगनाम् । ऐंद्री पत्यग्रजं हंति देवरं तु द्विदैवजा ॥ शांतिर्वा पुष्कला चेत्स्यात्तर्हि दोषो न कश्चन " इति॥ इत्याश्लेषाशांतिः॥ अथ गंडांतशांतिः ।"गंडशांतिं प्रवक्ष्यामि सोममंत्रेण भक्तिमान् । कांस्यपात्रं प्रकुर्वीत पलैः षोडशभिर्नवम् ॥ अष्टाभिश्च चतुर्भिर्वा द्वाभ्यां वा शोभनं तथा । तन्मध्ये पायसं शंखे नवनीतेन पूरिते ॥ राजतं चंद्रमभ्यर्च्य सितपुष्पसहस्रकैः । दैवज्ञः शुक्लवासास्तु शुक्लमाल्यांबरार्चितः ॥ सोमोऽहमिति संचिंत्य पूजां कुर्यादतंद्रितः । दद्याद्वै दक्षिणामिष्टां गंडदोषप्रशांतये ॥ शुक्लं वागीश्वरं चैव ताम्रपात्रसमन्वितम्।गंडदोषोपशांत्यर्थं दद्या-

द्वेदविदे शुचिः ॥" अत्रापि पूर्ववत्प्रतिमाकलशहोमाभिषेकादिकं कार्यम् । " तिथिगंडे त्वनड्वाहं नाक्षत्रे धेनुरुच्यते ॥ कांचनं लग्नगंडे तु गंडदोषो विनश्यति । आयभागे पितुर्गंडे त्रयाणामभिषेचनम् ॥ इतरत्र शिशोर्मातुरभिषेकं च कारयेत् ।" अन्यच्च । " उत्तरातिष्यचित्रासु पूर्वाषाढोद्भवस्य च । कुर्याच्छांतिं प्रयत्नेन नक्षत्राकारजां बुधः ॥ चित्राद्यर्धे पुष्यमध्यद्विपादे पूर्वाषाढाधिष्ण्यपादे तृतीये । जातः पुत्रश्चोत्तराद्ये विघाती मातापित्रोर्भ्रातुरप्यात्मनश्च ॥ द्विमासश्चोत्तरादोषः पुष्यश्चैव त्रिमासकः । पूर्वाषाढाष्टमे मासि चित्रा षाण्मासिकं फलम् ॥ नवमासं तथाश्लेष मूले चाष्टौ समाः स्मृताः । ज्येष्ठा मासे पंचदशे पुत्रदर्शनवर्जनम् ॥ उत्तरे तिलपात्रं स्यात्तिष्ये गोदानमिष्यते । अजा चित्रासु वै देया पूर्वाषाढासु कांचनम् ॥ यवांश्च व्रीहिमाषांश्च तिलमुद्गांश्च दापयेत् । यथावित्तानुसारेण कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ॥ पितुरायुष्यवृद्ध्यर्थं शांतिरत्र विधीयते ।" इति गंडांतादिशांतिः ॥ अथज्येष्ठाशांतिः । भरद्वाजः । "ज्येष्ठादौ मातृजननीं मातामहं द्वितीयके । तृतीये मातुलं हंति चतुर्थे जननीं तथा ॥ आत्मानं पंचमे हंति षष्ठे गोत्रक्षयो भवेत् । सप्तमे कुलनाशः स्यादष्टमे ज्येष्ठसोदरः ॥ नवमे श्वशुरं हंति सर्वस्वं दशमे तथा" इति प्रत्येकं घटिकाषट्कस्य फलमुक्तम् । अत्रापि मूलशांतिवत्सर्वं कार्यम् । तत्र विशेषः । "घटिकैका च मैत्रांते ज्येष्ठादौ घटिकाद्वयम् । तयोः संधिरितिज्ञेयं शिशुगंडांतमीरितम् ॥ ज्येष्ठांत्यपादस्तु पितुःस्वस्य चाभिविनाशकः । ज्येष्ठर्क्षे कन्यका जाता हंति शीघ्रं धवाग्रजम् । शांतिं तस्य प्रवक्ष्यामि गंडदोषप्रशांतये ॥" तत्र चतुर्दिक्षु कुंभचतुष्टयं संस्थाप्य तन्मध्ये शतच्छिद्रं पंचमं कुंभं संस्थाप्य पूर्ववत्पूजादि विधाय तत्र" वज्रांकुशधरं देवमैरावतगजान्वितम् । कुर्याच्छचीपतिं रम्यं देवेंद्रं सुरनायकम् ॥ शालितंडुलसंपूर्णकुंभस्योपरि पूजयेत् । इंद्रायेंद्रो मरुत्वत इति मंत्रेण वाग्यतः ॥ पूजयेद्विधिना सम्यग्लोकपालगणान्वितम् । रक्तवस्त्रद्वयोपेतं देवराजं शचीपतिम् ॥ पूजयेद्वारुणैर्मंत्रैः कुंभा-

न्धीमान्प्रयत्नतः । त्वंनो अग्ने जपेदादौ सत्वन्नोऽपि द्वितीयकम् ॥ समुद्रज्येष्ठा इति चेमं मे गंगे चतुर्थकम् । पूजयेद्वस्त्रगंधाद्यैश्चतुरः कलशानपि ॥ जपं कुर्युः प्रयत्नेन मंत्रैरेभिर्द्विजोत्तमाः । आनो भद्रा जपं चादौ भद्रा अग्ने द्वितीयकम् ॥ इंद्रसूक्तं रुद्रजाप्यं जपेन्मृत्युंजयं ततः । इंद्रं संपूज्य देवेशं वरुणं कुंभसंस्थितम् ॥ सुसंकल्पविधानेन होमकर्म ततश्चरेत् । समिद्भिर्ब्रह्मवृक्षस्य शतमष्टोत्तरं शतम् ॥ सर्पिषा चरुणा चैव मूलमंत्रेण वाग्यतः । हुनेज्जाप्यं च तेनैव यत इंद्रभयेति च ॥ तिलान्व्याहृतिभिर्हुत्वा शतमष्टोत्तरं पृथक् । ” ततोऽभिषेकः । ततो रूपं रूपमिति मंत्रेण तच्चक्षुरिति मंत्रेण आज्यावलोकनम् । पुनर्देवतापूजनं कृत्वा । “नमोऽस्तु सुरनाथाय नमस्तुभ्यं शचीपते । गृहाणार्घ्यं मया दत्तं गंडदोषप्रशांतये ॥ अष्टोत्तरशतं संख्यां कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् । ”अन्यत्सर्वं तु पूर्ववत् ॥ इति ज्येष्ठाशांतिः ॥ अथ दुष्टयोगशांतिः “ दिनक्षये व्यतीपाते व्याघाते विष्टिवैधृतौ । शूले गंडे च परिघे वज्रे च यमघंटके ॥ कालदंडे मृत्युयोगे दग्धयोगसमन्विते ॥तस्मिन्गंडदिने प्राप्ते प्रसूतिर्यदि जायते ॥ अतिदोषकरी प्रोक्ता तत्र पापयुते सति । विचार्य तत्र दैवज्ञः शांतिं कुर्याद्यथाविधि ॥ यजनं देवतानां च ग्रहाणां चैव पूजनम् । दीपं शिवालये भक्त्या गोघृतेन प्रदापयेत् ॥ अभिषेकं शंकराय अश्वत्थस्य प्रदक्षिणम् । अभीष्टफलसिद्ध्यर्थं कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ॥गाणपत्यं पुरुषसूक्तं सौरं मृत्युंजयं शुभम् । शांतिजाप्यं ततश्चैव कृत्वा मृत्युंजयी भवेत् ॥ इत्युत्तरगार्ग्ये दुष्टयोगशांतिः ॥ अथ व्यतीपातवैधृतिसंक्रांतिशांतिः । “कुमारजन्मकाले तु व्यतीपातश्च वैधृतिः । संक्रांतिश्च रवेस्तत्र जातो दारिद्र्यकारकः ॥ नवग्रहमखं कुर्यात्तस्य दोषस्य शांतये । प्रथमं गोमुखाज्जन्म ततः शांतिं समाचरेत् ॥ गृहस्य पूर्वदिग्भागे गोमयेनानुलिप्य च । अलंकृते सुदेशे तु व्रीहिराशिं प्रकल्पयेत् ॥ पंचद्रोणमितं धान्यं तदर्धं तंडुलेन च । तदर्धं तु तिलैः कुर्यादन्योन्योपरि कल्पयेत् ॥

द्रव्यत्रितयराशौ तु अष्टपत्रं लिखेद्बुधः।पुण्याहं वाचयित्वा तु आचार्यं वरयेत्पुरा॥राशौ प्रतिष्ठितं कुंभमव्रणं सुमनोहरम्। तीर्थोदकेन संभृत्य समृदौषधि-
पल्लवम्॥पंचगव्यं पंचरत्नं वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत्। तस्योपरि न्यसेत्पात्रं सूक्ष्मवस्त्रेण संयुतम् ॥ प्रतिमां स्थापयेत्पश्चादधिप्रत्यधिदेवताम्। चंद्रादित्याकृती
पार्श्वे मध्ये वैधृतिमर्चयेत् ॥ एवमेव व्यतीपातशांतौ संक्रमणस्य च। भानोरुत्तरतो रुद्रमग्निं दक्षिणतो यजेत् ॥ निष्कमात्रेण चार्धेन पादेनापि स्वश-
क्तितः।प्रतिमाः कारयेद्धीमांस्तत्तल्लक्षणलक्षिताः॥प्रतिमापूजनार्थाय वस्त्रयुग्मं निवेदयेत्।अधिदैवं भवेत्सूर्यश्चंद्रः प्रत्यधिदैवतम्॥तत्तद्व्याहृतिपूर्वेण तत्तन्मं-
त्रेण पूजयेत् । त्रियंबकेन मंत्रेण रुद्रपूजां समाचरेत्॥ उत्सूर्य इति मंत्रेण सूर्यपूजां समाचरेत् । आप्यायस्वेति मंत्रेण सोमपूजां समाचरेत्॥" तत्राष्टो-
त्तरसहस्रमष्टोत्तरशतं वाऽष्टाविंशतिसंख्याजपं सर्वसौरजपं च आनोभद्रा भद्राअग्नेरिति सूक्ते पुरुषसूक्तं त्रियंबकं एतान्मंत्रान् कुंभान् स्पृष्ट्वा चतुर्दिक्षु
जपेयुः। "त्रियंबकेन मंत्रेण समिदाज्यचरून् हुनेत्। अष्टोत्तरसहस्रमष्टोत्तरशतमष्टाविंशतिर्वा। मृत्युंजयेन मंत्रेण तिलहोमं समाचरेत्। ततः समुद्रज्येष्ठा
इति सूक्तेन आपोहिष्ठेति तृचेन च ॥अक्षीभ्यामिति सूक्तेन पावमानीभिः त्रियंबकेन उत्सूर्येति आप्यायस्वेति वैदिकमंत्रैः सुरास्त्वामभिषिंचंत्वित्या-
दिकैः पौराणमंत्रैश्चाभिषेकं कुर्यात् । तत आज्यावेक्षणम्। अन्यद्दक्षिणादानादिकं पूर्ववत्। इत्युत्तरगार्ग्ये व्यतीपातवैधृतिसंक्रांतिशांतिः॥अथ कुहू-
सिनीवालीदर्शशांतिः। तत्र यस्याः कस्याश्चिदमावास्यायाः अष्टौ भागान्कृत्वा प्रथमविभागे चंद्रदर्शनमस्ति नवेति विचार्यम्। यदा चंद्रदर्शनं तदा
सिनीवाली यदा चंद्रादर्शनं तदा दर्शः । सकलचंद्रक्षयस्तदा कुहूरित्यर्थः। तदुक्तं छंदोगपरिशिष्टे। इंदुक्षयकालः श्राद्धकाल इति प्रस्तुत्येंदुक्षयकाल-

परिगणनमुक्तम् । "अष्टमेंऽशे चतुर्दश्याः क्षीणो भवति चंद्रमाः । अमावास्याष्टमे भागे पुनः किल भवेदणुः ॥ अत्रेंदुराद्ये प्रहरे च तिष्ठेच्चतुर्थभागोनक-
लावशिष्टः । तदंत एव क्षयमेति कृत्स्न एवं हि ज्योतिश्चक्रविदो वदंति" इति ।एतत्कारिकाव्याख्यानं तद्भाष्यकारेण कृतम् । प्रहरनवकात्मकश्चंद्रक्षयकाल
इति । तत्रामायाः सप्तमाष्टमप्रहरौ कृत्स्नः क्षयकालः । चतुर्दशीशेषयामदर्शादियामौ च चंद्रसूक्ष्मताकाल इति । तत्रायमत्र विषयविवेकः । यस्याममा-
वास्यायां प्रथमप्रहरे शास्त्रात्प्रत्यक्षतो वा चंद्रदर्शनं स्यात्सा सिनीवाली सर्वदा सिद्धा । तत्रोत्पन्नस्य सिनीवालीशांतिर्विधेया । अथ तस्यामेवामा-
वास्यायां यदा नष्टेंदुकलात्वं स च कृत्स्नक्षयकालोऽमावास्यायामंतिमक्षण एव । तस्य च संक्रांतिसमयवदतिसूक्ष्मत्वेन दुर्ज्ञेयत्वात् । अमावास्यायाः
सप्तमाष्टमप्रहरयोः कृत्स्नक्षयकालस्य भाष्यकारेण परिभाषितत्वात् । सप्तमाष्टमप्रहरात्मकः कालः कुहूशब्दवाच्यस्तत्रोत्पन्नस्य कुहूशांतिः ।
पुनस्तस्यामेवामावास्यायां प्रथमप्रहरानंतरं सप्तमप्रहरादर्वाक् प्रहरपंचकात्मकः कालो दर्शशब्दवाच्य इति । तत्रोत्पन्नस्य दर्शशांतिर्विधेयेति ।
एवमेकस्यामेवामावास्यायां कालभेदेन त्रयं संभवति । यदा त्वमावास्यायां चंद्रदर्शनाभावस्तदा द्वयमेव दर्शत्वकुहूत्वरूपं संभवतीति । अत्र केचिच्चतुर्द-
शीशेषे चंद्रदर्शने सति परदिने याऽमावास्या सा सिनीवाली इत्याहुस्तन्न ।दृष्टश्चंद्रो यस्यामिति अन्यपदार्थस्य अमावास्यारूपस्यैव सामानाधिकर-
ण्येन ग्रहणात् । किंच । सिनीशब्देन श्वेता चंद्रकला । वर्णवाचिनः सितशब्दाद्वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो न इति ङीप्नकारौ । सिनी तां वलते प्राप्नो-
तीति सिनीवालीति व्युत्पत्तिश्च । चतुर्दश्युदितचंद्राश्रयायाममावास्यायां न युज्यते इति च तस्माद्दृष्टेंदुः सिनीवालीत्यमावास्यैवाभिधीयत इत्येव ज्यायः।
अथ गोलगणितविदोऽन्यथा समादधुः । तत्र स्याद्दृष्टेंदुः सिनीवालीत्यादौ उदयास्ताधिकारोक्तरीत्या दृक्कर्मद्वयसंस्कृतस्य दर्शनयोग्यत्वे सति प्राक्

क्षितिजक्रांतिवृत्तसंबंधवत्त्वं ग्रहादेर्दर्शनशब्दवाच्यं। मेघाद्यावरणे तु शास्त्रीयदर्शने दृशिर्वर्तते। आत्मा द्रष्टव्य इत्यादिवत्। तथैव दर्शनायोग्यत्वे सति प्राक् क्षितिजसंबंधवत्त्वमदर्शनशब्दवाच्यमित्यदर्शनलक्षणम्। अतश्चंद्रदर्शनलक्षणवत्यमावास्या सिनीवालीनाम चंद्रादर्शनलक्षणवत्यमावास्या कुहूर्नाम लक्षणद्वयानाक्रांताऽमावास्या दर्शशब्दवाच्येति। अयमाशयः। यदामावास्या सूर्योदयात्प्राक् घटिकात्रयवती तदा दृक्कर्मसंस्कारवशेन चंद्रस्य दृश्यत्वमागतं चेत्तदा सा संपूर्णाऽमावास्या सिनीवालीनाम तादृश्याममायां द्वितीयसूर्योदयावधिकायामुत्पन्नस्यारिष्टशांतये सिनीवालीशांतिस्तत्फलं चादेश्यम्। अथ तिथिवृद्धौ वा तस्या अमावास्याया द्वितीयसूर्योदयानंतरमवशिष्टामावास्याघटीषूत्पन्नस्य कुहूशांतिरेव। चंद्रादर्शनलक्षणसत्त्वात्। यदि सैवामावास्या सूर्योदयात्प्राक् घटिकात्रयं चतुष्टयं वा प्रतिपत्संबद्धा तदा सिनीवाल्येव।अथ तादृश्यां न्यूनायामधिकायां वाऽमावास्यायां तु दृक्कर्मसंस्कारवशेन चंद्रस्यादृश्यत्वमागतं सामावास्या संपूर्णा कुहूर्नाम। चंद्रादर्शनलक्षणसत्त्वात्। तत्रापि कुहूशांतिरादेश्या। यदा तु सूर्योदयानंतरं कियतीषु द्वित्रिघटीषु अतिक्रांतासु अमावास्याप्रवृत्तिः पूर्वं चतुर्दश्येवास्थिता तस्यामुषसि दृक्कर्मवशतश्चंद्रो दृष्टो मा वादर्शि। तथाप्यमावास्यायां चंद्रादर्शनलक्षणानाक्रांतत्वात्सा संपूर्णामावास्या दर्शो नाम तत्र दर्शजननशांतिर्विधेयेति। एवममावास्याभेदेन सिनीवालीकुहूदर्शरूपपक्षत्रयं सावकाशमिति गोलज्ञानां मतम्। अथ प्रकारांतरेण सिनीवाली सर्ववादिसिद्धा सैव कुहूस्तु पारिभाषिकी।यदाह वसिष्ठः। "नक्षत्रे यस्य दर्शांतो विषनाड्या भवेद्यदि। कुहूयोग इति ख्यातो व्याधिमृत्युभयादिकृत्।" अयमर्थः। तस्मिन्नक्षत्रे या विषनाड्य उक्तास्तस्मिन्काले यदि दर्शस्य चरमघटिका भवेत्तन्नक्षत्रं च यस्य पुरुषस्य जन्मनक्षत्रं जन्मकाले कालांतरे वा स्यात्तस्य पुंसो व्याधिमृत्युकृत्कुहूयोगो ज्ञेयः। तत्र कुहूजननफलं शांतिश्च स्यात्। कालांतरेऽपि कुहूयोग-

संभवे शांतिर्विधेया । अतएव जगन्मोहने । "यस्य जन्मर्क्षगश्चंद्रो विषनाड्यां कुहूर्भवेत् । अभिचारेण किं तस्य स्वयमेव मरिष्यति" इति । अतो विषघटिकातः पूर्वकालो दर्शशब्दवाच्य इति । एवं प्रकारत्रयेण सिनीवालीकुहूदर्शानां भेद उपपादितस्तत्र यथासंप्रदायं व्यवस्थेत्यलमतिप्रसंगेन । अथ शांतिप्रकारः । "सिनीवाल्यां प्रसूता स्याद्यस्य भार्या पशुस्तथा । गवाश्वमहिषी चैव शक्रस्यापि श्रियं हरेत् ॥ ये वसंति द्विजाश्चान्ये स्वप्रसादोपजीविनः । वर्जयेत्तानशेषांस्तु पशुपक्षिमृगादिकान् ॥ द्विजाः पक्षिणः ॥ कुहूप्रसूतिरत्यर्थं सर्वदोषकरी मता । यस्य प्रसूतिरेतेषां तस्यायुर्धननाशिनी ॥ नारीं विना च शेषाणां परित्यागो विधीयते । परित्यागात्तत्र शांतिं कुर्याद्भक्त्या विचक्षणः ॥ प्रतिमां कारयेच्छंभोश्चतुर्भुजसमन्विताम् । त्रिशूलखड्गवरदाभयहस्तां यथाक्रमात ॥ श्वेतवर्णां श्वेतपुष्पां श्वेतांबरवृषस्थिताम् । त्र्यंबकेन मंत्रेण पूजां कुर्याद्यथाविधि ॥ इंद्रश्चतुर्भुजो वज्रांकुशचापससायकः । रक्तवर्णो गजारूढो यत इंद्रेति मंत्रतः ॥ पितरः कृष्णवर्णाश्च चतुर्हस्ता विमानगाः । यष्टचक्षसूत्रकमंडलवभयानां च धारिणः ॥ येसत्या इति मंत्रेण पूजां कुर्यादनंतरम् ।" कलशस्थापनपूजादिपूर्ववत् । "समिदाज्यचरोर्होमं तिलमाषैश्च सर्षपैः । अश्वत्थप्लक्षपालाशसमिद्भिः खादिरैः शुभैः ॥ अष्टोत्तरशतं मुख्यं प्रत्येकं जुहुयाद्बुधः । त्र्यंबकेन मंत्रेण तिलान्व्याहृतिभिर्हुनेत् ॥ शंकरस्याभिषेकं च कुर्यादाज्यावलोकनम् । " अन्यत्सर्वमभिषेकादिपूर्ववत् ॥ इति सिनीवालीकुहूशांतिः ॥ अथ दर्शशांतिः ॥ "अथातो दर्शजातानां मातापित्रोर्दरिद्रता । तद्दोषपरिहाराय शांतिं वक्ष्यामि नारद ॥" तत्र संकल्पं विधाय पुण्याहं वाचयित्वा सर्वतोभद्रमंडलं लिखित्वा तन्मध्ये कलशं संस्थाप्य । "तन्मध्ये निक्षिपेद्द्रव्यं दधिक्षीरघृतादिकम् । न्यग्रोधोदुंबराश्वत्थाः सचूता निंबकास्तथा ॥ एतेषां वृक्षमूलानां त्वगादीन् पल्लवांस्तथा । पंचरत्नानि निक्षिप्य वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत् ॥ तत्र सर्वे समुद्रा इति । आपोहि-

शातृचेनेति कयानश्चित्र इत्यृचा । यत्किंचेदमृचा चैव समुद्रज्येष्ठा इत्यृचा ।अभिमंत्र्योदकुंभं तमग्नेः पूर्वे निधापयेत् ॥ दर्शस्य देवता याश्च सोमसूर्यस्वरूपकाः । प्रतिमां स्वर्णजां नित्यं राजतीं ताम्रजां तथा॥ आप्यायस्वेति मंत्रेण सवितापश्चात्तमेव च । उपचारैः समाराध्य ततो होमं समाचरेत् ॥ समिधश्च चरुद्रव्यं क्रमेण जुहुयाद्गृही। हुनेत्सवितृमंत्रेण सोमो धेनुं च मंत्रतः॥अष्टोत्तरशतं वापि अष्टाविंशतिसंख्यया ।” अभिषेकादिपूर्ववत् । “हिरण्यं रजतं चैव कृष्णा धेनुश्च दक्षिणा । ब्राह्मणान् भोजयेत्तत्र कारयेत्स्वस्तिवाचनम् ॥ ”इति दर्शशांतिः॥ अथ कृष्णचतुर्दशीजननशांतिः ॥ “कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां प्रसूतेः षड्विधं फलम् ।चतुर्दशीं च षड्भागां कुर्यादादौ शुभं स्मृतम्॥ द्वितीये पितरं हंति तृतीये मातरं तथा । चतुर्थे मातुलं हंति पंचमे वंशनाशनम् ॥ षष्ठे तु धनहानिः स्यादात्मनो वंशनाशनम् । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन शांतिं कुर्याद्विधानतः ॥ प्रतिमां कारयेच्छंभोः कर्षमात्रसुवर्णतः । तदर्धार्धेन वा कुर्यात्सर्वलक्षणसंयुताम् ॥ वृषभे च समासीनं वरदाभयपाणिकम् । शुद्धस्फटिकसंकाशं श्वेतमाल्यांबरान्वितम् ॥ त्रैयंबकेन मंत्रेण पूजां कुर्याद्विधानतः । ” तत्र मूलशांतिवत् कलशस्थापनादि कृत्वा तत्र शंभुपूजां विधाय तत्र । “आवाह्य वारुणैर्मंत्रैरनेन च विधानतः । इमंमे वरुणेत्यनया तत्त्वायामीत्यृचा तथा ॥ त्वंनो अग्ने इत्यनया सत्वं न इति मंत्रतः । आग्नेयं कुंभमारभ्य पूजां कुर्याद्यथाक्रमम् ॥ आनोभद्राश्च सूक्तेन भद्राअग्नेश्च सूक्तकम् । जप्त्वा पुरुषसूक्तं च कद्रुद्रं तु क्रमाज्जपेत् ॥ ईश्वरस्याभिषेकं च ग्रहपूजां च कारयेत् । समिदाज्यचरूंश्चैव तिलमाषांश्च सर्षपान् ॥ अश्वत्थप्लक्षपालाशसमिद्भिः खादिरैः शुभैः। अष्टोत्तरसहस्रं वा अष्टोत्तरशतं तु वा ॥ अष्टाविंशतिभिर्वापि होमं कुर्यात्पृथक् पृथक् । त्रैयंबकेन मंत्रेण तिलान् व्याहृतिभिः क्रमात् ॥ ग्रहा एवं च होतव्याश्चास्मदुक्तविधानतः ।”अन्यत्सर्वमाज्यावलोकनादि पूर्ववत् इति कृष्णचतुर्दशीजननशांतिः ॥

अथैकनक्षत्रशांतिः॥ "एकस्मिन्नेव नक्षत्रे भ्रात्रोर्वा पितृपुत्रयोः। प्रसूतिश्च तयोर्मृत्युर्भवेदेकस्य निश्चयात्॥ तत्र शांतिं प्रवक्ष्यामि सर्वाचार्यमतेन तु। अग्नेरीशानभागे तु नक्षत्रप्रतिमां ततः ॥ तन्नक्षत्रोक्तमंत्रेण चार्चयेत्कलशोपरि। रक्तवस्त्रेण संछाद्य वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत् ॥ स्वस्वशाखोक्तमार्गेण कुर्यादग्निमुखं ततः। अनेनैव तु मंत्रेण हुनेदष्टोत्तरं शतम् ॥ प्रत्येकं समिदन्नाद्यैः प्रायश्चित्तांतमेव च। अभिषेकं ततः कुर्यादाचार्यः पितृपुत्रयोः॥ वस्त्रालंकारगोदानैराचार्यं पूजयेत्ततः। ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां दद्यान्माषत्रयसुवर्णकम् ॥ देवताप्रतिमादानं धान्यवस्त्रादिभिः सह। यानशय्यासनादींश्च दद्यात्तद्दोषशांतये ॥ भोजयेद्ब्राह्मणान् सर्वान् वित्तशाठ्यविवर्जितः॥ "इत्येकनक्षत्रशांतिः ॥ अत्रैकस्मिन्नेव नक्षत्रे भ्रात्रोर्वा पितृपुत्रयोरित्यत्र भ्राता च भ्राता च भ्रातराविति "भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् "इति एकशेषे सोदरयोर्भ्रातृभगिन्योरेव निषेधः स्यान्न तु पुत्रभ्रात्रोः। एवं पितृपुत्रयोरित्यत्रापि पिता च पुत्रश्चेति द्वंद्वे पितापुत्रयोरेकनक्षत्रजनननिषेधः स्यान्नतुमातृपुत्रयोः।न च माता च पिता च पितरौ।"पिता मात्रा" इत्येकशेषे तथा पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ पितरौ च पुत्रौ चेति द्वंद्वे पितृपुत्राणामिति बहुवचनं स्यात्।तथापि वचनांतरानुरोधाद् इष्टविषयोऽपि संगृहीतो भविष्यति।यदाह वसिष्ठः।"पित्रोस्तु जन्मनक्षत्रे जातस्तु पितृमातृहा।जन्मर्क्षेशे च तल्लग्ने जातः सद्यो मृतिप्रदः॥" देवकीर्तिः "यद्येकस्मिन् धिष्ण्ये जायंते दुहितरोऽथवा पुत्राः। पित्रोरंतकराः स्युर्यद्यपरे प्रीतिरतुला स्यात्॥ "अपरे अन्यनक्षत्रे। गर्गः।"यस्यैव जन्मनक्षत्रे जायेद्भ्राता सुतोऽपि वा। सजातीयः सजात्या वा सोऽस्य प्राणान्प्रसाधयेत्" इति ॥ अथ मूलस्योपलक्षणत्वेन सर्वशांतिशेषभूतो गोमुखप्रसवोऽभिधीयते । गर्गः । " प्रणिपत्य रविं वक्ष्ये प्रायश्चित्तमनुस्मरन्। सर्वारिष्टविनाशाय यदुक्तं ज्योतिषार्णवे॥ पित्ररिष्टे सुतारिष्टे मात्ररिष्टे तथैव च। पौष्णाश्विन्योर्गुरौ सार्पमघाचित्रेंद्र-

मूलभे ॥ एषु ऋक्षेषु जातस्य कुर्याद्गोजननं तथा । जन्मर्क्षे वा त्रिजन्मर्क्षे शुभवारे शुभे दिने ॥ कृत्वाभ्यंगादिकं सर्वं गृहालंकारपूर्वकम् । गोमयेनोलिप्याथ यथावित्तानुसारतः ॥ नवशूर्पं तु तन्मध्ये रक्तवस्त्रं प्रसारयेत् । स्थापयित्वा शिशुं तत्र पुनः सूत्रेण वेष्टयेत् ॥ प्राङ्मुखस्तमवाक्पादं तिलदर्भगतं शिशुम् । गोमुखं दर्शयित्वा तु पुनर्जातं तु गोमुखात् ॥ विष्णुर्योनीति सूक्तेन गव्येन स्नापयेच्छिशुम्।गवामंगेषु मंत्रेण गवामंगेषु संस्पृशेत् ॥ विष्णोः श्रेष्ठेन मंत्रेण गोप्रसुतं तु बालकम् । आचार्यस्तु समादाय पश्चान्मात्रे ददात्तदा ॥ माता जघन्यभागस्था शिशुमानीय तन्मुखात् । ततः पित्रे तदा दद्यात्ततो मात्रे प्रदापयेत् ॥ वस्त्रे संस्थाप्य तु पिता पुत्रस्य मुखमीक्षयेत् । गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ॥ आपोहिष्ठादिभिर्मंत्रैरभिषिंचेत्ततः शिशुम् । मूर्ध्नि चाघ्राय तं पुत्रं तन्मंत्रेण तदा पिता ॥अंगादंगात्संभवसि हृदयादधिजायसे । आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् ॥ मूर्धनि त्रिरवघ्राय तं शिशुं स्थापयेत्ततः । पुण्याहं वाचयेत्पश्चाद्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥ दरिद्रायाथ विप्राय तां गां चाभ्यर्च्य दापयेत् । गोवस्त्रस्वर्णधान्यादि दद्यादर्कादितः क्रमात्॥ यथाशक्ति धनं दद्याद्ब्राह्मणेभ्यस्तथा पिता । ततो होमं प्रकुर्वीत स्वस्वशाखोक्तमार्गतः ॥ उल्लेखनादिकं कृत्वा चाज्यभागांतमाचरेत् । होमस्येशानदिग्भागे धान्योपरि शुभं घटम् ॥ सपंचगव्यं संस्थाप्य तिलांस्तत्र विनिक्षिपेत् । क्षीरिद्रुमकषायांश्च पंचरत्नानि निक्षिपेत् ॥ वस्त्रयुग्मेन संछाद्य क्षीरादिभिरथार्चयेत् । विष्णुं वरुणमभ्यर्च्य प्रतिमां च विधानतः ॥ आपोहिष्ठेति तिसृभिरप्सुमे सोम इत्यथ । तद्विष्णोः परमं पदमक्षीभ्याभिति सूक्ततः ॥ ऋग्भिराभिः प्रत्यृचं च अष्टाविंशतिसंख्यया । अशक्तौ चाष्टसंख्यं वा दधिमध्वाज्यसंयुतम् ॥ आदित्यादिग्रहाणां च होमं कुर्यात्समंत्रकम् ।"इति गोमुखप्रसवशांतिः॥ अथ प्रसंगात्त्रीतरशांतिः॥"सुतत्रये सुता चेत्स्याच्चत्रये वा सुतो यदि । माता पित्रोः कुलस्यापि तदा-

रिष्टं महद्भवेत् ॥ ज्येष्ठनाशो धने हानिर्दुःखं वा सुमहद्भवेत् । तत्र शांतिं प्रकुर्वीत वित्तशाठ्यविवर्जितः ॥ जातस्यैकादशे वापि द्वादशाहे शुभे दिने । आ-
चार्यमृत्विजो वृत्वा ग्रहयज्ञपुरःसरम् ॥ सह वा ग्रहयज्ञः स्याद्यथा वित्तानुसारतः । ब्रह्मविष्णुमहेशेंद्रप्रतिमाः स्वर्णतः कृताः ॥ पूजयेद्धान्यराशिस्थक-
लशोपरि शक्तितः । पंचमे कलशे रुद्रं प्रजपेद्रुद्रसंख्यया ॥ रुद्रसूक्तानि चत्वारि शांतिसूक्तानि सर्वशः । द्विज एको जपेद्धोमकाले शुचिः समाहितः॥
आचार्यो जुहुयादत्र समिदाज्यतिलांश्चरुम् । अष्टोत्तरसहस्रं वा शतं वा विंशतिं तु वा ॥ देवताभ्यश्चतुर्वक्त्रादिभ्यो ग्रहपुरःसरम् । ब्रह्मादिमंत्रैरिंद्रस्य यत
इंद्रभयामहे ॥ ततः स्विष्टकृतं हुत्वा बलिं पूर्णाहुतिं ततः । अभिषेकं कुटुंबस्य कृत्वाचार्यं प्रपूजयेत् ॥ हिरण्यं धेनुरेका च ऋत्विग्भ्यो दक्षिणा ततः ।
प्रतिमा गुरवे देया उपस्करसमन्विता ॥ कांस्याज्यवीक्षणं कृत्वा शांतिपाठं च कारयेत् । ब्राह्मणान्भोजयेच्छक्त्या दीनानाथांश्च तर्पयेत् ॥
एवं शांतिविधानेन सर्वारिष्टं प्रलीयते ॥" इति त्रीतरशांतिः ॥ अथ चंद्रसूर्यग्रहणसमयजननशांतिः ॥ "ग्रहणे चंद्रसूर्यस्य प्रसूतिर्यदि जायते ।
व्याधिपीडा तदा स्त्रीणामादौ तु ऋतुदर्शनात् ॥ शांतीस्तेषां प्रवक्ष्यामि नराणां हितकाम्यया । यस्मिन्नृक्षे विशेषेण ग्रहणं संप्रजायते ॥ तदृक्षाधिपते-
रूपं सुवर्णेन प्रकल्पयेत् । यथाशक्त्यनुसारेण वित्तशाठ्यं न कारयेत् ॥ सूर्यग्रहे सूर्यरूपं सुवर्णेन स्वशक्तितः । चांद्रं चंद्रग्रहे धीमान् रजतेन विशेषतः॥
राहुरूपं प्रकुर्वीत नागेनैव विचक्षणः । नागेन सीसकेन । शुचौ देशे प्रयत्नेन गोमयेन प्रलेपयेत् । तस्योपरि न्यसेद्धीमानन्नं वस्त्रं सुशोभनम् ॥ त्रयाणां
चैव रूपाणां स्थापनं तत्र कारयेत् । रक्ताक्षतं रक्तगंधं रक्तपुष्पांबराणि च॥सूर्यग्रहे प्रदातव्यं सूर्यप्रीतिकरं च यत् ॥ श्वेतवस्त्रं श्वेतमाल्यं श्वेतगंधाक्षता-
दिकम् ॥ चंद्रग्रहे प्रदातव्यं चंद्रप्रीतिकरं च यत् । राहवे चैव दातव्यं कृष्णपुष्पांबरादि च ॥ दद्यान्नक्षत्रनाथाय श्वेतगंधानुलेपनम् । सूर्यं संपूजयेद्धीमाना-

कृष्णेनेति मंत्रतः॥ चंद्रग्रहे तथा सम्यगाप्यायस्वेति मंत्रतः।स्वर्भानोरिति मंत्रेण राहुं यत्नेन पूजयेत्॥ एवं संपूजयेद्धीमान्समिद्भिश्चार्कसंभवैः।चंद्रग्रहे च पालाशैः समिद्भिर्जुहुयान्नरः॥ दूर्वाभिर्जुहुयाद्धीमान् राहोः संप्रीणनाय च।समिद्भिर्ब्रह्मवृक्षोत्थैर्भेशाय जुहुयाद्बुधः॥ भेशाय नक्षत्राधिपतये।आज्येन चरुणा चैव तिलैश्च जुहुयात्ततः। पंचगव्यैः पंचरत्नैः पंचत्वक्पंचपल्लवैः॥ जलैराषधिकल्कैश्च सहितैः कलशोदकैः। ओषधिकल्कैः सर्वौषधिकल्कैः। अभिषेकं प्रकुर्वीत यजमाने प्रयत्नतः। मंत्रैर्वारुणदैवत्यैरापोहिष्ठादिभिः सह॥ इमंमे गंगे परतस्तत्त्वायामीति मंत्रकैः। अभिषेके निवृत्ते तु यजमानः समाहितः॥ आचार्यं पूजयेत्पश्चात्सुशांतो विजितेंद्रियः। ततो दद्यात्प्रयत्नेन भक्त्या प्रतिकृतित्रयम्॥ गां चैव दक्षिणां दद्याद्यजमानः समाहितः। अनेन विधिना शांतिं कृत्वा सम्यग्विशेषतः॥ अकालमृत्युं शोकं च व्याधिपीडां च नाप्नुयात्।सौख्यं सौमनसं नित्यं सौभाग्यं लभते नरः॥ इत्थं ग्रहणजातानां सर्वारिष्टविनाशनम्। कथितं भार्गवेणेदं शौनकाय महात्मने॥ इति शौनकोक्तग्रहणजननशांतिः॥ अथ ज्वराद्युत्पत्तिकालीननक्षत्रशांतिः॥ तत्र साधारणो विधिः। यस्मिन्नक्षत्रे ज्वरादिपीडा भवति तन्नक्षत्राधिदेवताप्रतिमां सुवर्णेन कारयित्वा अमुकनक्षत्रसंभूतव्याधिशांत्यर्थं नक्षत्रशांतिं करिष्य इति संकल्प्य शुचिप्रदेशे गोमयेनोपलिप्ते तंदुलैश्चतुरस्रं मंडलं निर्माय तन्मध्येतत्तद्देवतावर्णवस्त्रद्वयवेष्टितग्रैंथिं चंदनादिचर्चितं कलशं धान्यस्योपरि विन्यस्य तत्र सर्वौषधीः पंचरत्नानि पंचगव्यानि सप्त मृत्तिकाः पंच पल्लवान्स्वस्वमंत्रेण निक्षिप्य सर्वे समुद्रा इति तत्र तीर्थान्यावाह्य तत्त्वायामीति वरुणमावाह्य संपूज्य स्वस्वगृह्योक्तविधिनाग्निं प्रतिष्ठाप्य आज्यभागांते तत्तन्नक्षत्राधिदेवतामंत्रेण तन्नक्षत्रपूर्वोत्तरनक्षत्रदेवतामंत्रेण तत्तद्द्रव्येण च होमं कृत्वा तेन वरुणकलशेन यजमानाभिषेके विहिते ताः प्रतिमा रोगी ब्राह्मणाय दद्यात्। असौ साधारणो विधिः। उक्तं च। "यस्मिन्नृक्षे भवेत्पीडा तन्न

क्षत्रस्य देवताम् । सुवर्णनिर्मितां कृत्वा पूजयेत्प्रयतः शुचिः ॥ गोमयेनानुलिप्ते वै मंडलं शुभलक्षणम् । कीर्तितं चतुरस्रं च तंदुलैश्च कृताकृतैः ॥
कृत्वा तु स्थंडिलं तत्र यत्नतः कृष्णया मृदा । मृत्पार्श्वे च सुधीः कुर्यात्तंदुलानां महाचयम् ॥ तत्र प्रमाणं खारी वा द्रोणा वा दश शक्तितः । अभावे
पंच वा द्रोणा द्रोणो वा तदभावतः।ईशानकोणदेशे तु कलशं स्थापयेत्सुधीः॥ निधाय द्रविणं तत्र कलशे शक्त्यपेक्षया । पीठं तु पूर्वतः स्थाप्यं नव्यवस्त्रेण
संयुतम् ॥ स्वस्तिकं तंदुलानां च शुभानां तत्र संलिखेत् । तन्मध्ये देवतास्तिस्रो नक्षत्रत्रितयस्य वै ॥ यस्मिन्नृक्षे भवेद्रोगस्तस्य पूर्वापरे सुधीः ।
उडूनि पूजयेद्यत्नादधिप्रत्यधिदैवते ॥ देवता यस्य ऋक्षस्य मंत्रस्तल्लिंग एव च । इत्थं च तस्य यत्प्रोक्तं प्रभवं प्रकृतं तथा ॥ तत्सर्वं विदुषानीय होमं
तत्र प्रकल्पयेत् । स्वगृह्योक्तविधानेन कुर्यादग्निमुखं सुधीः ॥ कलशं जलपूर्णं च वस्त्रयुग्मेन वेष्टितम् । निधाय चौषधीस्तत्र पंचपल्लवसंयुताः ॥ सप्तस्था-
नमृदः कुंभे आलवालं प्रकल्पयेत् । इमंमे वरुण इत्येवं जलं मंत्रेण वा पुनः ॥ सर्वे समुद्राः सरित इति मंत्रं च संस्मरेत् । यच्चिद्धिते विशोय-
थेत्यादिसूक्तं जपेत्पुनः । आवाहयेद्धटे देवं वरुणं पयसां पतिम् । एवं नक्षत्रशांत्यर्थं विदध्यात्पूर्वपीठिकाम् ॥ सामान्योऽयं विधिः प्रोक्तो नक्षत्राणां
प्रपूजने । सर्वौषधीनां दुष्प्राप्तौ भवेदेका शतावरी। सर्वेषामपि गंधानामभावे चंदनं मतम् । शतपत्रं सुमनसां धूपाभावे च गुग्गुलुः ॥ नैवेद्यानामभावे तु
पायसं सघृतं स्मृतम् । मंत्राणामप्यभावे तु गायत्रीमंत्र उत्तमः ॥ होमद्रव्यस्य दुष्प्राप्तौ तिलाः प्रोक्ता मनीषिभिः । अष्टोत्तरसहस्रं च तथा शतमुदा-
हृतम् ” इति । अथ नक्षत्रदेवताध्यानानि । “देवते अश्विनौ तत्र द्विभुजौ शुक्लवर्णकौ । सुधाकलशसंयुक्तौ कमंडलुधरौ शुभौ ॥ १ ॥ यमस्तु देवता
तत्र कृष्णवर्णो द्विबाहुकः । लुलायवाहनः श्रीमान्पाशदंडधरः प्रभुः ॥ २ ॥अग्निस्तु देवता तत्र रक्तवर्णोऽजवाहनः । चतुर्भुजो घृतामत्रस्रुवस्रुग्वरदा-

भयः ॥ ३ ॥ रक्तवर्णश्चतुर्बाहुर्हंसारूढश्चतुर्मुखः । पद्माक्षसूत्रवरदाभयहस्तो निरामयः ॥ ४ ॥ सोमो हि देवता तस्य श्वेतवर्णः शुभाकृतिः । दशाश्वरथमारूढः श्वेताश्वोऽपि निगद्यते ॥ ५ ॥ रुद्रो हि देवता यस्य वृषारूढश्चतुर्भुजः । त्रिशूलखट्वावरदाभयहस्तश्च कीर्तितः ॥ ६ ॥ चतुर्भुजा दितिः पीता साक्षसूत्रकमंडलुः । वरदाभयहस्ता सा कार्या स्वर्णमयी शुभा ॥ ७ ॥ चतुर्भुजः पीतवर्णो देवतास्य बृहस्पतिः । दंडाक्षसूत्रपाणिस्तु साभयः सकमंडलुः ॥ ८ ॥ सर्पस्तु देवता तत्र महामंडलरूपधृक् । सुविस्तृतशिरश्चंडो मर्कपिंगललोचनः ॥ ९ ॥ पितरो देवतास्तत्र कृष्णवर्णाश्चतुर्भुजाः । भद्राक्षसूत्राभयदाः कमंडलुधराः शुभाः ॥ १० ॥ पूर्वाफाल्गुनिकायां च भगो देवः प्रकीर्तितः । रक्तवर्णोऽम्बुजासीनो द्विभुजो भवपद्मकः ॥ ११ ॥ अर्यमा देवता पद्ममध्यस्थः पद्मवर्णकः । पद्माभयकरः श्रीमान्त्स्वर्णमूर्तिर्महाद्युतिः ॥ १२ ॥ सविता देवता तस्य सप्ताश्वरथवाहनः । द्विभुजो रक्तवर्णः स्यात्पद्मासनसमाश्रयः ॥ १३ ॥ त्वष्टा पद्मस्थितश्चित्रवर्णः स्यात्सचतुर्भुजः ।पद्माक्षसूत्रवलयः पद्माभयकरः प्रभुः ॥ १४ ॥ वायुश्च देवता तत्र मृगारूढश्च मोचकः । अजाचर्मधरः श्रीमान्द्विभुजः परिकीर्तितः ॥ १५ ॥ इंद्राग्नी देवता तत्र गजाजावाहनावुभौ।चतुर्बाहू रक्तवर्णौ निजशस्त्रधरौ तथा ॥ १६ ॥ चापांकुशाभयैर्युक्तौ तथा समविराजितौ । पद्मासनो रक्तवर्णो मित्रस्तस्यानुदेवता । पद्माभयकरः श्रीमान्द्विभुजः परिकीर्तितः ॥ १७ ॥ शक्र ऐरावतारूढो दिव्यसिंहासनो विभुः।श्वेतवर्णो वज्रधरोऽभयपाणिर्महाभुजः ॥ १८ ॥ निर्ऋतिर्देवता तत्र प्रेतारूढश्च मोचकः । खड्गखेटकधारी च द्विभुजः परिकीर्तितः ॥ १९ ॥ जलं तु देवता तस्य शुक्लवर्णा शुभाकृतिः । वरुणोऽस्य जलस्यापि स्वामी पूज्यतमो मतः ॥ २० ॥ मकरे वाहने विष्टो भवेत्पद्मकरो ध्रुवम् । विश्वे देवा देवताश्च श्वेतवर्णाश्चतुर्भुजाः। वरदाभयहस्ताश्च साक्षसूत्रांबुभाजनाः ॥ २१ ॥ विष्णुस्तु कृष्णवर्णः स्यात्पन्नगाशनवाहनः।

शंखचक्रगदापाणिः पीतवासाश्चतुर्भुजः ॥ २२ ॥ वसवो देवतास्तत्र श्वेतवर्णाश्चतुर्भुजाः । वरदाभयहस्ताश्च साक्षसूत्रांबुजासनाः ॥ २३ ॥ वरुणो देवता तत्र मकरोपरि संस्थितः । यष्टिपाशधरः श्रीमान् गदापद्मधरस्तथा ॥ २४ ॥ अजैकचरणो रुद्रो देवताऽस्य प्रकीर्तिता । खड्गचर्मधरो वाग्मी भुजद्वयसमावृतः ॥ २५ ॥ अहिर्बुध्न्याभिधो रुद्रो देवताऽस्य प्रकीर्तिता । श्वेतश्चतुष्करः पद्मवरदाभयपाशभृत् ॥ २६ ॥ पूषा तु देवता तत्र पद्मव-र्णोऽबुजासनः । द्विभुजः पद्मपाणिःस्यात्पयोगर्भप्रियो विभुः ॥ २७ ॥ इति नक्षत्रदेवताध्यानम् । अथोपयुक्तत्वान्नारदीयोक्ता काकमैथुनदर्शन-शांतिः ॥ "दिवा वा यदि वा रात्रौ यः पश्येत्काकमैथुनम् । स नरो मृत्युमाप्नोति ह्यथवा स्थाननाशनम् ॥ काकघातव्रतं यद्वा विदधीताऽथ वत्सरम् । पितॄन्देवान् द्विजान् भक्त्या प्रत्यहं वाऽभिवादयेत् ॥ जितेंद्रियो जितक्रोधः सत्यधर्मपरायणः । तद्दोषशमनार्थाय शांतिकर्म समारभेत् ॥ गृहस्येशानदिग्भागे होमस्थानं प्रकल्पयेत् । गृह्योक्तविधिना तत्र प्रतिष्ठाप्य हुताशनम् ॥ प्रतिमंत्रं त्र्यंबकेण अथ मृत्युंजयेन च । व्याहृत्याभिर्व्रीहिति-लैर्जयार्थतं प्रकल्पयेत् ॥ पूर्णाहुतिं च जुहुयात्कर्ता शुचिरलंकृतः । स्वर्णशृंगां रौप्यखुरां कृष्णां धेनुं पयस्विनीम् ॥ वस्त्रालंकारसंयुक्तां निष्कद्वादश-संयुताम् । तदर्धेन तदर्धेन दद्याद्दक्षिणया युताम् ॥ यथावित्तानुसारेण न्यूनाधिकत्वकल्पना । आचार्याय श्रोत्रियाय तां गां दद्यात्कुटुंबिने ॥ यस्मात्त्वं पृथिवी सर्वा धेनो वै कृष्णसन्निभे । सर्वमृत्युहरा नित्यमतः शांतिं प्रयच्छ मे ॥ ब्राह्मणेभ्यो विशिष्टेभ्यो यथाशक्त्या च दक्षिणाम् । ब्राह्मणान् भोजयेत्पश्चाच्छांतिवाचनपूर्वकम् ॥ एवं यः कुरुते सम्यक्तस्माद्दोषात्प्रमुच्यते ॥ इति काकमैथुनदर्शनशांतिः ॥ तत्रैव कपोतादिशांतिः । "आरोहयेद्गृहं यस्य कपोतो वा प्रवेशयेत् । स्थानहानिर्भवेत्तस्य यद्वानर्थपरंपरा ॥ दोषाय धनिनां गेहे दरिद्राणां शिवाय च । तस्य शांतिश्च कर्तव्या जपहोमविधानतः ॥

ब्राह्मणान्वरयेत्तत्र स्वस्तिवाचनपूर्वकम् । षोडश द्वादशाष्टौ वा श्रौतस्मार्तक्रियापरान् ॥ देवाः कपोत इत्यादि ऋचाभिः पंचभिर्जपम् । लक्षं कृत्वा प्रयत्नेन स्वगृह्योक्तविधानतः ॥ ईशान्यां स्थापयेद्वह्निं मुखांतेऽष्टोत्तरं शतम् । प्रत्येकं समिदाज्यान्नैः प्रतिप्रणवपूर्वकम् ॥ यत इंद्रभयामहे स्वतिदेति त्रियंबकैः । त्रिभिर्मंत्रैश्च जुहुयात्तिलान्व्याहृतिभिस्ततः ॥ जयाहुतीस्ततो हुत्वा कुर्यात्पूर्णाहुतिं स्वयम् । विप्रेभ्यो दक्षिणां दद्याद्द्यौः शांतिं च ततो जपेत् ॥ ब्राह्मणान् भोजयेत्पश्चात्स्वयं भुंजीत बंधुभिः । एवं यः कुरुते सम्यक्तस्माद्दोषात्प्रमुच्यते ॥ पिंगलायाः स्वरेऽप्येवं मधुवल्मीकयोरपि । संपूर्णमंदिरे हानिः शून्यसद्मनि मंगलम् ॥ प्राकारे च पुरद्वारे देवागारे च वीथिषु । ग्रामस्य तत्फलं चैव गुरुकल्पनया ततः ॥ शांतिकर्माऽखिलं कार्यं पूर्वोक्तेन क्रमेण

त्रि ३ त्र्यं ३ ग ६ पंचा ५ ग्नि ३ कु १ वेद ४ वह्नयः ३ शरे ५ षु ५ नेत्रा २ श्वि २ शरें ५ दु १ भू १ कृताः ४ ॥ वेदा ४
ग्नि ३ रुद्रा ११ श्वि २ यमा २ ग्नि ४ वह्नयो ३ ऽब्धयः ४ शतं १०० द्वि २ द्वि २ रदा ३२ भतारकाः ॥ ५८ ॥

तु । इति कपोतपिंगलामधुवल्मीकादिशांतिः ॥ अथ पल्लयाः पतने सरठस्य वाऽऽरोहणे फलं शांतिश्च । पादयोर्जघने पाण्योर्गुदे गुह्ये च जंघयोः । पल्ल्याः पाते तथाऽऽरोहे सरठस्य फलं न सत् ॥ अन्यत्र शुभदं पश्चात्सचैलं स्नानमाचरेत् । दत्त्वा शिवालये दीपं मुखमाज्ये विलोकयेत् ॥ पल्लीसरठयोरूपं सुवर्णेन विनिर्मितम् । तदर्धार्धप्रमाणेन वित्तशाठ्यविवर्जितः ॥ वस्त्रयुग्मेन संवेष्ट्य श्रोत्रियाय निवेदयेत् " । इति पल्लीसरठयोः शांतिः ॥ ५७ ॥

अथ नक्षत्रप्रसंगादेवाऽश्विन्यादीनां भानां तारका उपजातिकयाऽऽह— त्रित्र्यंगेति ॥ तथाच श्रीपतिः । " वह्नित्रिऋत्विषुगुणेंदुकृताग्निभूतबाणाश्विनेत्रशरभूकुयुगाब्धिरामाः ॥ रुद्राब्धिरामगुणवेदशतद्वियुग्मदंता बुधैर्निगदिताः क्रमशो भताराः " इति । नन्वत्र संमतिवाक्ये सप्तविंशति भानि

प्रतीयंते मूलेष्वष्टाविंशतिरिति विरोधः । उच्यते । उत्तरार्धे रुद्राब्धीत्यत्राब्धयश्चतस्रस्ताराः पूर्वाषाढोत्तराषाढयोर्ज्ञेयाः द्वे पूर्वाषाढाया द्वे उत्तराषाढाया इति नारदेनापि तथैवाऽभिधानात् । तत्राऽश्विन्यास्तिस्रस्ताराः एवं भरण्यादीनां साभिजितं तारासंख्या ज्ञेया । तारामानोक्तिप्रयोजनमाह वराहः। "नक्षत्रजमुद्वाहे फलमब्दैस्तारकामितैः सदसत्।दिवसैर्ज्वरस्य नाशो व्याधेरन्यस्य वा वाच्यः"इति॥ ५८॥अथाऽश्विन्यादीनामाकृतिमुपजातिकरथोद्धताभ्यामाह--अश्व्यादिरूपमिति । तोरणमिति च ॥ अश्विन्यादिनक्षत्राणां रूपमाकृतिरुच्यते । तत्राश्विन्यास्तुरगास्यं अश्वमुखसदृशं रूपम् । भरण्या योनिर्भगसदृशम् ।कृत्तिकाया नापितक्षुरसदृशम् ।रोहिण्या अनः शकटसदृशम् ।मृगस्य एणास्यं हरिणमुखसदृशम् । आर्द्राया मणिसदृशम् । पुनर्वसोर्गृहसदृ-

अश्व्यादिरूपं तुरगास्ययोनिक्षुरोऽन एणास्यमणी गृहं च ॥ पृषत्कचक्रे भवनं च मंचः शय्याकरौ मौक्तिकविद्रुमं च ॥ ५९ ॥
तोरणं बलिनिभं च कुंडलं सिंहपुच्छगजदंतमंचकाः ॥ त्र्यस्रि च त्रिचरणाभमर्दलौ वृत्तमंचयमलाभमर्दलाः ॥ ६० ॥

शम् । पुष्यस्य पृषत्को बाणस्तत्सदृशम् । आश्लेषायाश्चक्राकारम् ।मघाया भवनं गृहसदृशम् । पूर्वाफाल्गुन्याः मंचः खट्वाकारम् । उत्तराफाल्गुन्याः शय्याकारम् । हस्तस्य हस्ताकारम् । चित्राया मौक्तिकाकारम् । स्वात्या विद्रुमं प्रवालसदृशम् ॥ ५९ ॥ विशाखायास्तोरणाकारम् । अनूराधाया बलिनिभं भक्तपुंजाकारम् । ज्येष्ठायाः कुंडलाकृति । मूलस्य सिंहपुच्छाकारम् । पूर्वाषाढाया गजदंतसदृशम् । उत्तराषाढाया मंचकसदृशम् । अभिजितस्त्रिकोणाकारम्।श्रवणस्य त्रिचरणसदृशम्।धनिष्ठाया मर्दलसदृशम्।शतताराया वृत्तं वर्तुलम्।पूर्वाभाद्रपदाया मंचकसदृशम्।उत्तराभाद्रपदाया यमलाभम् ।

रेवत्या मर्दलः मृदंगाकारं स्वरूपमित्यर्थः॥६०॥अथ जलाशयारामदेवप्रतिष्ठामुहूर्तं सामान्यतो लग्नशुद्धिं देवताविशेषेण लग्नशुद्धिं नक्षत्रविशेषं चोपजातिकात्रयेणाऽऽह–जलाशयेति।रिक्तारेति।शिवो नृयुग्मइति च।।जलाशयाः वापीकूपतडागादयः तेषां प्रतिष्ठा उत्सर्गः आराम उपवनं तस्याप्युत्सर्गः सुरा देवा विष्णवादयः तेषां प्रतिष्ठापनम् । सौम्यायने उत्तरायणे तथा जीवशशांकशुक्रे दृश्ये उदिते सति तथा मृदुध्रुवक्षिप्रचरनक्षत्रे तथा सिते शुक्ले पक्षे तथा स्वर्क्षतिथिक्षणे वा यस्य देवस्य प्रतिष्ठा कर्तुमिष्टा तस्य तत्स्वामिके नक्षत्रे तिथौ वा क्षणे मुहूर्ते वा ॥ ६१ ॥ तथा रिक्तारवर्जे दिवसे रिक्ताति-

जलाशयारामसुरप्रतिष्ठा सौम्यायने जीवशशांकशुक्रे ॥ दृश्ये मृदुक्षिप्रचरध्रुवे स्यात्पक्षे सिते स्वर्क्षतिथिक्षणे वा ॥ ६१॥ रिक्तारवर्जे दिवसेऽतिशस्ता शशांकपापैस्त्रिभवांगसंस्थैः ॥ व्यंत्याष्टगैः सत्खचरैर्मृगें द्रे सूर्यो घटे को युवतौ च विष्णुः ॥ ६२ ॥ शिवो नृयुग्मे द्वितनौ च देव्यः क्षुद्राश्चरे सर्व इमे स्थिरर्क्षे ॥ पुष्ये ग्रहा विघ्नपयक्षसर्पभूतादयोंऽत्ये श्रवणे जिनश्च ॥६३ ॥ इति मुहूर्तचिंतामणौ द्वितीयं नक्षत्रप्रकरणं समाप्तम् ॥ २ ॥

थिभौमवारव्यतिरिक्ततिथिवारेषु एवंविधे दिने प्रतिष्ठा जलाशयारामदेवानां क्रमेण कर्मार्हत्वोपभोग्यत्वपूजायोग्यत्वरूपा अतिशस्ता स्यात् । तथा च गार्ग्यः । “ देवतारामवाप्यादिप्रतिष्ठामुत्तरायणे । माघादिपंच मासेषु कृष्णेप्यापंचमीदिनम् ॥ दक्षिणे त्वयने कुर्वन्न तत्फलमवाप्नुयात् । ” यदा तु दक्षिणायन एव जलस्थितिसंभवस्तदा न कालनियमः । “ न कालनियमस्तत्र सलिलं तत्र कारणम्” इति भविष्यपुराणोक्तेः । अथ क्रूरप्रकृतीनां

दक्षिणायनेऽपि स्थापनं कार्यमित्युक्तं वैखानससंहितायाम् । "मातृभैरववाराहनरसिंहत्रिविक्रमाः । महिषासुरहंत्री च स्थाप्या वै दक्षिणायने ॥ नारदः ॥ " विचैत्रेष्वेव मासेषु माघादिषु च पंचसु । यद्दिनं यस्य देवस्य तद्दिने तस्य संस्थितिः ॥ अथ लग्नशुद्धिः । शशांकपापैः चंद्रसूर्यभौमशनिराहुकेतुभिः त्रिभवांगसंस्थैः तृतीयषष्ठैकादशस्थानस्थितैरुपलक्षिते लग्ने तथा सत्खचरैः शुक्रबुधगुरुभिः व्यंत्याष्टगैर्द्वादशाष्टमव्यतिरिक्ताखिलस्थानस्थैः सद्भिः देवादिप्रतिष्ठा अतिशस्ता। अथ सूर्यो मृगेंद्रे सिंहलग्ने स्थाप्यः। तथा को ब्रह्मा घटे कुंभे विष्णुर्युवतौ कन्यायाम्॥६२॥ शिवो महादेवो नृयुग्मे मिथुने । च पुनर्देव्यो दुर्गादयो द्वितनौ द्विस्वभावराशौ मिथुनकन्याधनुर्मीनलग्नेषु क्षुद्रा देव्यश्चतुःषष्टियोगिनीप्रभृतयश्चरलग्ने मेषककर्कतुलामकरेषु सर्वे इमे उक्ता अनुक्ताश्च स्थिरर्क्षे वृषसिंहवृश्चिककुंभेषु । अथ पुष्येग्रहा इति । ग्रहाश्चंद्रादयोऽष्टौ पुष्यनक्षत्रे स्थाप्याः । उपलक्षणमेतत् सूर्यस्य हस्तनक्षत्रे स्थापनम् । इंद्रब्रह्मणोः पुष्यश्रवणाभिजित्सु । कुबेरस्कंदयोरनूराधायाम् । दुर्गादीनां मूले । सप्तर्षीणां स्वधिष्ठितनक्षत्रे।लक्ष्मीव्यासवाल्मीकिव्यगस्त्यानामपि सप्तर्ष्यधिष्ठितनक्षत्रे स्थापनम्।तदुक्तं रत्नमालायाम् ।"पुष्यश्रुत्यभिजित्सु चेश्वरकयोर्वित्ताधिपस्कंदयोर्मैत्रे तिग्मरुचेः करे निर्ऋतिभे दुर्गादिकानां शुभम् । सप्तर्षयो यत्र वसंति धिष्ण्ये कार्या प्रतिष्ठा खलु तत्र तेषाम्।श्रीव्यासवाल्मीकिघटोद्भवानां तथा स्मृता वाक्पतिभे ग्रहाणाम्"इति॥ अथ विघ्नपो गणेशः यक्षो देवयोनिः सर्पा वासुक्याद्यः भूतो देवयोनिः । "विद्याधराप्सरोयक्षरक्षोगंधर्वकिन्नराः । पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः" इत्यमरः ॥ आदिशब्देन राक्षसासुरप्रमथसरस्वतीप्रभृतयोऽत्ये रेवत्यां स्थाप्याः। तथा श्रवणे जिनो बुद्धश्च स्थाप्यः। उपलक्षणं चैतत् । इंद्रकुबेरवर्जितानां लोकपालानां धनिष्ठायां स्थापनम् ।इतोऽवशिष्टानां देवानां त्र्युत्तरारोहिणीषु स्थापनं स्यादित्यर्थः। तथा च श्रीपतिः।"गणपरिवृढरक्षो-

यक्षभूतासुराणां प्रमथफणिसरस्वत्यादिकानां च पौष्णे । श्रवसि सुगतनाम्नो वासवे लोकपानां निगदितमखिलानां स्थापनं हि स्थिरेषु " ॥ ६३ ॥
इति श्रीदैवज्ञानंतसुतदैवज्ञरामविरचितायां स्वकृतमुहूर्तचिंतामणि टीकायां प्रमिताक्षरायां नक्षत्रप्रकरणं समाप्तम् ॥ २ ॥ ॥ अथ संक्रांतिप्रकरणम् ॥
अथ संक्रांतिप्रकरणं व्याख्यायते। तत्र प्राग्राशितोऽपरराशौ संक्रमणं नाम गमनं संक्रांतिस्तस्याः नक्षत्रविशेषवशेन वारवशेन च संज्ञां फलं च सार्धवसंततिलकयाह-
घोरार्केति। विप्रांश्चेति ॥ अर्कसंक्रमणमर्कसंक्रांतिः । उग्ररवौ उग्रनक्षत्रेषु रविवारे चेत्स्यात्तदा घोरेति संज्ञा। सा शूद्रान् सुखयेत् सुखमुत्पादयेत्।
उग्ररवाविति उग्रैः सहितो रविः उग्ररविः तस्मिन्नुग्ररवाविति मध्यमपदलोपी तत्पुरुषः। ततः सप्तम्येकवचनम्। अथवा समाहारद्वंद्वे अनित्यमागमशासनमिति

घोरार्कसंक्रमणमुग्ररवौ हि शूद्रान् ध्वांक्षी विशो लघुविधौ च चरर्क्षभौमे ॥ चौरान्महोदरयुता नृपतीन् ज्ञमैत्रे मंदाकिनी स्थिरगुरौ
सुखयेच्च मंदा ॥ १ ॥ विप्रांश्च मिश्रभभृगौ तु पशूंश्च मिश्रा तीक्ष्णार्कजेंऽत्यजसुखा खलु राक्षसी च॥ त्र्यंशे दिनस्य नृपतीन् पृथमे
निहंति मध्ये द्विजानपि विशोऽपरके च शूद्रान् ॥ २ ॥

नुमभावः । एवं लघुविधावित्यादिष्वपि समाधेयम्। अथ लघुनक्षत्रेषु विधौ सोमवारे सूर्यसंक्रांतिर्ध्वांक्षीनाम्नी विशो वैश्यान् सुखयेत्। चरर्क्षभौमे चरनक्षत्रे
भौमवारे वा सूर्यसंक्रमणं चेन्महोदरयुता महोदरीसंज्ञका चौरान्सुखयेत्। ज्ञमैत्रे बुधवारे मैत्रसंज्ञनक्षत्रेषु वाऽर्कसंक्रांतिर्मंदाकिनीनाम्नी नृपतीन् राज्ञः सुखयेत्।
स्थिरगुरौ स्थिरनक्षत्रेषु गुरुवारे चार्कसंक्रांतिर्मंदानाम्नी विप्रान् ब्राह्मणान् सुखयेत् ॥ १ ॥ मिश्रभभृगौ मिश्रनक्षत्रयोर्भृगुवारे वाऽर्कसंक्रांतिर्मिश्रानाम्नी पशून्
सुखयेत्। तीक्ष्णार्कजे तीक्ष्णसंज्ञकनक्षत्रेषु अर्कजे शनिवारेऽवार्कसंक्रांती राक्षसीनाम्नी अंत्यजसुखा अंत्यजान् चांडालान् सुखयतीत्यंत्यजसुखा स्यात् ॥

अथ दिनरात्रिविभागेन संक्रांत्यशुभफलमुत्तरायणदक्षिणायनसंज्ञां च सार्धवसंततिलकयाह—त्र्यंश इति।अस्त इति॥अत्रार्कसंक्रमणमित्यनुवर्तते।दिनमाने त्रिभिर्भक्ते त्र्यंशो भवति तत्र दिनस्य प्रथमे त्र्यंशेऽर्कसंक्रमणं नृपतीन् हंति।मध्ये द्वितीयत्र्यंशे द्विजान् ब्राह्मणान् हंति। अपरे तृतीये त्र्यंशे वैश्यान् हंतीत्येवं सर्वत्र व्याख्येयम् । अस्ते सूर्यास्तमयेऽर्कसंक्रमणं शूद्रान् हंति ॥ २॥अथ रात्रिसंक्रांतिफलम् । रात्रिप्रथमप्रहरे पिशाचकान् आदिशब्देन भूतान् । द्वितीयप्रहरे नक्तंचरान् राक्षसान् । तृतीयप्रहरे नटान् नर्तकान् ।चतुर्थप्रहरे पशुपालकान् आभीरान् । सूर्योदयसमकालेऽर्कसंक्रमणं सकललिंगिजनं पाखंड्यादिकं हंतीत्यर्थः। "पाखंडाः सर्वलिंगिनः" इत्यभिधानात्।क्रूरसौम्यवारपरत्वेन फलमाह। वसिष्ठः। "रविरविजभौमवारे संक्रांतौ दिनकरस्य तन्मासे । पित्तकफानिलजामयनरपतिकलहस्त्ववृष्टिश्च ॥ बुधगुरुसितचंद्राह्ने सति संक्रांतावनामयं नृणाम्। क्षितिपतिनिकरक्षेमं सस्यविवृद्धि-

अस्तेऽनिशाप्रहरकेषु पिशाचकादीन्नक्तंचरानपि नटान्पशुपालकांश्च॥ सूर्योदये सकललिंगिजनं च सौम्ययाम्यायनं मकरकर्कटयोर्निरुक्तम् ॥ ३ ॥ षडशीत्याननं चापनृयुक्कन्याझषे भवेत् ॥ तुलाजौ विषुवं विष्णुपदं सिंहालिगोघटे ॥ ४ ॥

र्विधर्मिणां पीडा" ॥ जन्मनक्षत्रे संक्रांतिफलं दीपिकायाम् । "यस्य जन्मर्क्षमासाद्य रविसंक्रमणं भवेत् । तन्मासाभ्यंतरे तस्य रोगक्लेशधनक्षयाः" ॥ तत्र शांतिकमपि तत्रैव। "तगरसरोरुहपत्रे रजनीसिद्धार्थलोध्रसंयुक्तैः। स्नानं जन्मन्यृक्षे रविसंक्रांतौ नृणां शुभदम्"।अन्यच्च वसिष्ठः। "अजकन्याझषकर्किणि संक्रांतौ यदि भवेद्द्वर्षम्। अतुलं क्षेम सुभिक्षं नृपसज्जनगोकुलक्षेमम् ॥घटचापसिंहमिथुने संक्रांतौ यदि भवेद्वर्षम् । आमयडामरभूभृद्युद्धमनर्घं त्ववृष्टिश्च ॥ वृषवृश्चिकतुलमकरे वृष्टिः स्यात्सांक्रमे समये।विस्फोटामयतस्करपीडा वृष्टिः कृशानुभयम्॥" अथ सौम्ययाम्यायनमिति मकरकर्कटयोः संक्रांतिश्चेत्तदा क्रमेण सौम्ययाम्यायनं निरुक्तम्।मकरे उत्तरायणं कर्के याम्यायनं स्यात्॥ ३ ॥अथावशिष्टसंक्रांतिषु षडशीत्यादिसंज्ञा अनुष्टुभाह—षडशीत्याननमिति ॥

धनुर्मिथुनकन्यामीनेषु अर्कसंक्रमणं षडशीतिमुखसंज्ञं स्यात् । तुलामेषयोः संक्रांतिर्विषुवसंज्ञा । वृषसिंहवृश्चिककुंभेष्वर्कसंक्रांतिर्विष्णुपदसंज्ञिका ॥ ४ ॥ संक्रांतौ गौणमुख्यकालं उपजात्याह—संक्रांतिकालादिति॥गणितमार्गेण य उष्णगोः सूर्यस्य संक्रांतिकाल आगतस्तत उभयत्र पूर्वतः परतश्च षोडश षोडश नाडिका घटिकाः पुण्यसंपादकत्वात्पुण्या मताः । ब्रह्मसिद्धांते । " संक्रांतेः प्राक् परस्ताच्च सार्धाः षोडश नाडिकाः। त्रयस्त्रिंशत्संक्रमस्य पुण्याः सर्वस्य नाडिकाः ॥" अनेन संक्रांतेः पुण्यकालस्तु षोडशोभयतः कला इतिस्मृतिवाक्ये पूर्वतः परतश्च अष्टौ अष्टौ घटिका इत्येवं षोडशेति व्याख्यातं तदपास्तं भवति।सूर्यसिद्धांतेऽपि।"अर्कमानकलाः षष्ट्या गुणिता भुक्तिभाजिताः।तदर्धनाड्यः संक्रांतेरर्वाक् पुण्यं तथापरे" इति। अथ निशीथत इति ।

संक्रांतिकालादुभयत्र नाडिकाः पुण्या मताः षोडश षोडशोष्णगोः॥निशीथतोऽर्वागपरत्र संक्रमे पूर्वापराहांतिमपुण्यभागयोः ॥५॥
पूर्णे निशीथे यदि संक्रमः स्याद्दिनद्वयं पुण्यमथोदयास्तात् ॥ पूर्वं परस्ताद्यदि याम्यसौम्यायने दिने पूर्वपरे तु पुण्ये ॥ ६ ॥

निशीथतोऽर्धरात्रात् अर्वाक् पूर्वं परत्र पश्चाच्च संक्रांतिकाले सति पूर्वापराह्नांतिमपूर्वभागयोः पूर्वापरयोरह्नोः क्रमेणांतिमपूर्वभागयोरुभयत्र षोडश षोडश घटिकाः पुण्या इति पूर्वेण संबंधः।अयमर्थः।यद्यर्धरात्रात्प्राक् संक्रांतिस्तदा पूर्वदिनस्य उत्तरार्धं पुण्यम् । यद्यर्धरात्रादुपरि संक्रांतिस्तदोत्तरदिनस्य पूर्वार्धमेव पुण्यमित्यर्थः॥५॥अथार्धरात्रसंक्रमणे मकरकर्कटयोश्च विशेषमुपजातिकयाह— पूर्णे इति ॥ पूर्णे निशीथे अर्धरात्रे यदि संक्रमः स्यात्तदा दिनद्वयं पूर्वदिनं परदिनं च पुण्यमुक्तम् । उक्तं च । " यद्यर्धरात्र एव स्यात्संपूर्णे संक्रमो रवेः । तदा दिनद्वयं पुण्यं स्नानदानादिकर्मसु ॥ " अथेति । अथानंतरमुदयास्तात्सूर्योदयात्सूर्यास्ताच्च पूर्वं परस्ताच्च यदि याम्यसौम्यायने कर्कमकरसंक्रांती भवतस्तदा पूर्वपरे दिने पुण्ये स्याताम् । अयमर्थः ।

सूर्योदयात्पूर्वं कर्कसंक्रमणं स्यात्तदा पूर्वदिन एव पुण्यकालो नोत्तरदिने। तथा यदि सूर्यास्तानंतरं मकरसंक्रांतिः स्यात्तदोत्तरदिन एव पुण्यकालो न पूर्वदिने। गार्ग्यः । "यदास्तमनवेलायां मकरं याति भास्करः । प्रदोषे चार्धरात्रे वा स्नानं दानं परेऽहनि ॥ अर्धरात्रे तदूर्ध्वं वा संक्रांतौ दक्षिणायने। पूर्वमेव दिनं ग्राह्यं यावन्नोदयते रविः" इति। वा इवार्थे। प्रदोषलक्षणं स्कांदे। "त्रिमुहूर्तः प्रदोषः स्याद्रवावस्तं गते सति" इति ॥ ६ ॥ अथोदयास्तादिति वचनस्यापवादमिंद्रवज्रयाह- संध्यात्रीति ॥ अर्कमंडलादर्धोदितादर्धास्ताच्चाध ऊर्ध्वं क्रमात्त्रिभिर्नाडीभिर्मिता संध्या संध्याकालः स्यात् । अर्धोदितार्कबिंबात् पूर्वं त्रिनाडी- मिता प्रातःसंध्या तथार्धास्तादर्कबिंबादुपरि त्रिनाडीमिता सायंसंध्येत्यर्थः । तत्प्रयोजनमाह । अत्रेति । अत्र प्रातःसंध्यायां सायंसंध्यायां च क्रमाच्चे- याम्यसौम्ये अयने दक्षिणोत्तरायणे स्तस्तदानीं परपूर्वौ घस्रौ दिवसौ पुण्यौ । यदि प्रातःसंध्यायां दक्षिणायनप्रवृत्तिस्तदा सूर्योदयानंतरं संपूर्णमहः पुण्यम्।

संध्या त्रिनाडीप्रमितार्कबिंबादर्धोदितास्तादध ऊर्ध्वमत्र ॥ चेद्याम्यसौम्ये अयने क्रमात्स्तः पुण्यौ तदानीं परपूर्वघस्रौ ॥ ७ ॥

तथा यदि सायंसंध्यायां उत्तरायणप्रवृत्तिस्तदा सूर्यास्तात्पूर्वं संपूर्णमहः पुण्यं स्यादित्यर्थः। तदाह नारदः । "सूर्यस्योदयसंध्यायां यदि याम्यायनं भवेत् । तदोदयादहः पुण्यं पूर्वाह्णः पूर्वतो यदि । सूर्यास्तमनसंध्यायां यदि सौम्यायनं भवेत् । तदहः पुण्यकालः स्यात्परतश्चोत्तरेऽहनि" इति॥ उदयसं- ध्यास्तसंध्ययोर्लक्षणं तत्रैव । "अर्धार्कास्तमनात्संध्या घटिकात्रयसंमिता। तथैवार्धोदयात्प्रातर्घटिकात्रयसंमिता" इति। एवं सत्यर्कबिंबस्यार्धास्तादर्धोदया- द्वा क्रमात् पश्चात्प्राक् त्रिघटीमितास्तसंध्योदयसंध्या चोच्यते । तत्रास्तसंध्यायां यदि मकरसंक्रमः स्यात्तदा तद्दिन एव पुण्यकालो नोत्तरदिने। यद्यस्तसंध्यामतिक्रम्य मकरसंक्रांतिस्तदोत्तरदिन एव पुण्यकालो न पूर्वदिने । एवं यद्युदयसंध्यायां कर्कसंक्रांतिस्तदा सूर्योदयानंतरमेव पुण्यकालो न प्रा-

ग्दिने । यद्युदयसंध्यातः प्राक् कर्कसंक्रमस्तदा प्राग्दिन एव पुण्यकालो नोत्तरदिने इति निष्कृष्टोऽर्थः। अथ "रात्रौ स्नानं न कुर्वीत दानं चैव विशेषतः" इति रात्रौ स्नानदानादिनिषेधेऽपि । "नैमित्तिकं तु कुर्वीत स्नानं दानं च रात्रिषु" इति सुमंतुवाक्यशेषात् । "सुतजनने संक्रांतावुपरागे सूर्यचंद्रयोर्नित्यम् । रात्रावपि कर्तव्यं स्नानं दानं विशेषतो नृणाम्" इति वसिष्ठवचनात् । "राहुदर्शनसंक्रांतिविवाहात्ययवृद्धिषु । स्नानदानादिकं कार्यं निशि काम्यव्रतेषु च" इति ॥ रात्रौ संक्रमणे रात्रौ स्नानं प्राप्तम् । तत्र कर्कमकरसंक्रांतौ स्नानदानादौ देशप्रसिद्धशिष्टाचारेण व्यवस्थावगंतव्या । तत्र गौर्जरास्तु ग्रहणवदयन इति स्वीयसूत्रं "स्नानं दानं ग्रहणवत्सौम्ययाम्यायनद्वये" इति कश्यपसंहितोक्तं चानुसृत्य रात्रावयनसंभवे सति रात्रावेव स्नानादिकं कुर्वंति । दाक्षिणात्यास्तु । "कार्मुकं तु परित्यज्य झषं याति दिवाकरः" इत्यादि भविष्योत्तरादिवाक्यमंगीकृत्य दिवस एव स्नानादिकं कुर्वंति । तत्रापि

यास्यायने विष्णुपदे चाद्या मध्यास्तुलाजयोः ॥ षडशीत्यानने सौम्ये परा नाड्योऽतिपुण्यदाः ॥ ८ ॥

नारदोक्तः संध्याकालसंक्रमे विशेषो ध्येय इत्यलम् ॥ ७ ॥ अथ पूर्वपराः षोडश घटिकाः पुण्या इति पूर्वं सामान्येनोक्तमिदानीं विष्णुपदादिविशेषमनुष्टुभाह—याम्यायन इति ॥ कर्कसंक्रांतौ विष्णुपदे वृषसिंहवृश्चिककुंभसंक्रांतिषु संक्रांतिकालाद्याः प्रथमाः षोडश घटिका अतिपुण्यदाः स्नानदानादावनंतपुण्यदा ज्ञेयाः । अग्रिमास्तु न तथा । तुलाजयोस्तुलामेषयोर्मध्या उभयतः षोडश घटिकाः संक्रांतिकालात्प्रागष्टौ परतश्चाष्टाविति दीपिकाकारेण व्याख्यातम् । यदुक्तं गुरुणा । "वर्तमाने तुलामेषे नाड्यस्तूभयतो दश" इति तत् मध्यतृतीयांशाभिप्रायेणेति ज्ञेयम् । तथा षडशीत्यानने मिथुनकन्याधनुर्मीनसंक्रांतिषु सौम्येऽयने मकरसंक्रांतौ च संक्रांतिकालात्परा अग्रिमाः षोडश घटिका अतिपुण्याः प्रथमास्तु न तथा । एवं निर्णीते पुण्यकाले स्नानाद्यवश्यं विधे-

यम् । तत्र स्नानाद्यकुर्वतः प्रत्यवायमाह वसिष्ठः । "विषुवत्ययने ग्रहणे संक्रांतौ पुण्यदिवसे वा । पितृतृप्तिं न करोति हि दत्त्वा शापं व्रजति तस्य पिता ॥ आगतगतसमयेऽपि च करोति यद्दानजपहोमाद्यम् । ऊषरवापितबीजं यद्वत्तद्वच्च निष्फलं भवति" इति संक्रांतिषु स्नानदानादेरनंतं फलं स्यात् 'षडशीत्यां तु यद्दानं यद्दानं विषुवद्वये। दृश्यते सागरस्यांतस्तस्यांतो नैव दृश्यते" इति भरद्वाजोक्तेः । "अयने कोटिपुण्यं च सहस्रं विषुवे फलम् । षडशीत्यां सहस्रं तु फलं विष्णुपदेषु च" इति वसिष्ठोक्तेश्च । अयं च निर्णयश्चंद्रादीनामपि संक्रमे ज्ञेयः । तत्र हेमाद्र्यादौ कालनिर्णयकारादिभिर्याः पुण्यकालघटिका उपनिबद्धास्ताः स्थूलास्तेन "षष्टिघ्नबिंबं ग्रहभुक्तिभक्तम्" इत्यादिप्रकारेण ग्रहमध्यमभुक्तिमध्यमबिंबानीताः सूक्ष्मा घटिका

तथायनांशाः खरसाहताश्च स्पष्टार्कगत्या विहृता दिनाद्यैः ॥ मेषादितः प्राक् चलसंक्रमाः स्युर्दाने जपादौ बहुपुण्यदास्ते ॥ ९ ॥

लिख्यंते । स्फुटगतिस्फुटबिंबैश्चेत् साध्यंते ता अतिसूक्ष्मास्तासामनियतत्वात् श्लोके अनुपनिबंधः।मध्यमास्तु यथा।"नाड्यो रामगुणा३ ३रवेरथ विधोः षड् दोः पलैर्युग्द्वयं२,२६ भौमस्याब्धिपलैर्युता नव ९,४ विदो युक्ताः पलैः खाश्विभिः। षण्नाड्यो ६,२० ऽष्टगजा ८८ गुरोरथ भृगोर्नंदाः पलैरष्टभिः९, ८ पुण्याः स्युः खनृपाः १६० शनेरुभयतो राश्यक्षयोः संक्रमे" इति ॥८॥ निरयनांशसंक्रांतिमभिधायेदानीं सायनांशसंक्रांतिं सपुण्यकालामुपजात्याह— तथेति ॥ यथा राशिसंक्रमा बहुपुण्यदास्तथा चलसंक्रमा अपीति व्यवहितस्तथाशब्दः । अयनांशाः षष्ट्या गुण्याः स्पष्टसूर्यगत्या विहृता लब्धैर्दिनाद्यैः दिनघटीपलैः कृत्वा मेषादिद्वादशसंक्रांतिकालात्प्राक् चलसंक्रमाः स्युस्ते चलसंक्रमा दाने जपादौ जपश्राद्धहोमादौ बहुपुण्यदा भवंति ।

पुलस्त्यः। "अयनांशसंस्कृतो भानुर्गोले चरति सर्वदा। अमुख्या राशिसंक्रांतिस्तुल्यः कालविधिस्तयोः ॥ स्नानदानजपश्राद्धव्रतहोमादिकर्मभिः। सुकृतं चलसंक्रांतावक्षयं पुरुषोऽश्नुते" इति। जाबालिरपि। "संक्रांतिषु यथा कालस्तदीयेऽप्ययने तथा। अयने विंशतिः पूर्वा मकरे विंशतिः परा" इति अत्र चलसंक्रमाख्ये मकरायणे पूर्वा विंशतिर्घटिकाः पुण्याः। मकरसंक्रांतौ तु परा विंशति घटिकाः पुण्यकालः। मकरव्यतिरिक्तैकादशचलसंक्रांतिषु तत्तत्संक्रमवत्पुण्यकालो ज्ञेयः। अयनांशानयनादिविचारः सिद्धांतादवगंतव्यः। ईश्वरेच्छालोकादृष्टवशात्तत्तद्राश्यादिविभागस्य सूर्यतेजःसंपर्कश्चलसंक्रमः। मंडलमध्यसंपर्कश्च राशिसंक्रम इति विषयविवेकः। तत्र निरयनगणनयैव सकलव्यवहारः साध्यः। सायनगणना तु नियतविषयैव। "अयनांशाः

समं मृदुक्षिप्रवसुश्रवोऽग्निमघात्रिपूर्वास्त्रपभं बृहत्स्यात् ॥ ध्रुवद्विदैवादितिभं जघन्यं सार्पांबुपार्द्रानिलशाक्रयाम्यम् ॥ १० ॥

जघन्यभे संक्रमणे मुहूर्ताः शरेंदवो बाणकृता बृहत्सु ॥ खरामसंख्याः समभे महर्घसमर्घसाम्यं विधुदर्शनेऽपि ॥ ११ ॥

प्रदातव्यालग्ने क्रांतौ चरागमे। वित्रिभे सत्रिभे पाते तथा दृक्कर्मपातयोः" इति। एवं द्वयोरपि मानयोरसंकीर्णो व्यवहार इति सर्वमनाकुलम्। पुण्यकालस्तु उभयविधसंक्रमेऽपि ज्ञेयः। पूर्वलिखितवाक्यस्य स्वरसात् ॥ ९ ॥ अथसंक्रांत्युपयोगित्वाज्जघन्यबृहत्समनक्षत्राण्युपजात्याह— सममिति ॥ मृदुक्षिप्रवसुश्रवोग्निमघात्रिपूर्वास्त्रपभं समम्। अस्त्रपभं मूलं एतानि पंचदश भानि समसंज्ञानि ज्ञेयानि। ध्रुवद्विदैवादितिभं बृहत्स्यात्। ध्रुवादिषड्भानि बृहत्संज्ञकानि। सार्पांबुपार्द्रानिलशाक्रयाम्यं जघन्यं स्यात्। आश्लेषादिषड्भानि जघन्यसंज्ञानि॥ १०॥ अथ संज्ञाप्रयोजनमुपेंद्रवज्रयाह— जघन्यभ इति ॥ जघन्यनक्षत्रेऽर्कसंक्रमणे पंचदश मुहूर्ता ज्ञेयाः। बृहन्नक्षत्रेऽर्कसंक्रमणे बाणकृताः पंचचत्वारिंशन्मुहूर्ता ज्ञेयाः। समनक्षत्रे

ऽर्कसंक्रमणे खरामसंख्यास्त्रिंशन्मुहूर्ता ज्ञेयाः । उक्तं च नारदेन ।"तासां प्रमाणं घटिकास्त्रिंशन्नवतिषष्टयः" इति । फलमाह । महर्घसमर्घसाम्यमिति पंचदशमुहूर्तायां संक्रांतौ सर्वमन्नं महर्घं दुष्प्रापं भवति । पंचचत्वारिंशन्मुहूर्तायां संक्रांतौ समर्घं । त्रिंशन्मुहूर्तायां संक्रांतौ समं यथास्थितं भवति । विधुदर्शनेऽपीति । चंद्रदर्शनेऽप्येवमेव फलं वाच्यम् । अयमर्थः । जघन्यभे चंद्रदर्शने महर्घम् ।बृहन्नक्षत्रे चंद्रदर्शने समर्घम् ।समभे चंद्रदर्शने साम्यम् ॥ ११ ॥ अथ प्रसंगात्कर्कसंक्रातावब्दविशोपकाननुष्टुभाह—अर्कादीति ॥ कर्कसंक्रांतौ अर्कादिवारे सति एतेऽब्दविशोपका ज्ञेयाः।यथा रविवारे कर्कसंक्रांतौ दश विशोपकाः। एवं सोमे विंशतिः भौमेऽष्टौ ज्ञे द्वादश गुरौ धृत्योऽष्टादश शुक्रेऽष्टादश शनौ पंचेत्यर्थः॥ १२॥अथ कीदृशस्य रवेः संक्रमो जातस्तत्फलमिं-

अर्कादिवारे संक्रांतौ कर्कस्याब्दविशोपकाः ॥ दिशो नखा गजाः सूर्या धृत्योऽष्टादश सायकाः ॥ १२॥ स्यात्तैतिले नागचतुष्पदे रविः सुप्तो निविष्टस्तु गरादिपंचके ॥ किंस्तुघ्न ऊर्ध्वः शकुनौ सकौलवेऽनिष्टः समःश्रेष्ठ इहार्घवर्षणे॥१३॥

द्रवज्रयाह—स्यात्तैतिल इति ॥रविस्तैतिले करणे नागकरणे चतुष्पदे च करणे सुप्तः संक्रमितः स्यात् । गरादिपंचके गरे वणिजे भद्रायां बवे बालवे च निविष्टः संक्रमितः स्यात् । किंस्तुघ्ने सकौलवे शकुनौ च ऊर्ध्वः ऊर्ध्वस्थितः संक्रमितः स्यात् । इह करणाधिकरणसंक्रांतौ रविः अर्घवर्षणे अर्घे मूल्ये वर्षणे वृष्टौ उपलक्षणत्वादन्नेऽपि क्रमादनिष्टः समः श्रेष्ठः स्यात् ।अयमर्थः । सुप्तरविसंक्रमा अर्घवर्षणधान्येष्वनिष्टाः महर्घवृष्ट्यभावधान्याभावकारकाः । एवं निविष्टः समः तथोर्ध्वः श्रेष्ठः । उक्तं च श्रीपतिना ।"धान्यार्घवृष्टिषु भवेत्क्रमशस्त्वनिष्टमध्येष्टता" इति ॥ १३ ॥

अथ रविसंक्रांतेः करणपरत्वेन वाहनवस्त्रायुधभक्ष्यलेपनजातिपुष्पाणि सफलानि शार्दूलविक्रीडितत्रयेणोपजातिकया चाह– सिंहेति । खड्गइति । यावश्चेति । स्यान्मल्लिकेति च ॥ बवतो बवमारभ्यैकादशकरणेषु क्रमेण वाहनादीनि स्युः । वाहनानि सिंहादीनि । रासभो गर्दभः वाहद्विषन्महिषः । "लुलायो महिषो वाहद्विषत्कासरसैरिभाः" इत्यमरः । अजो मेषः । चरणायुधः कुक्कुटः । नारदेन तु विशेष उक्तः ।

सिंहव्याघ्रवराहरासभगजा वाहद्विषद्घोटकाः श्वाजो गौश्चरणायुधश्च बवतो वाहा रवेः संक्रमे ॥ वस्त्रं श्वेतसुपीतहारितकपांडुारक्त-कालासितं चित्रं कंबलदिग्घनाभमथ शस्त्रं स्याद्भुशुंडी गदा॥१४॥खड्गो दंडशरासतोमरमथो कुंतश्च पाशोऽकुशोऽस्त्रं बाणस्त्वथ भक्ष्य-मन्नपरमान्नं भैक्षपक्वान्नकम्॥ दुग्धं दध्यपि चित्रितान्नगुडमध्वाज्यं तथा शर्कराऽथोलेपो मृगनाभिकुंकुममथो पाटीरमृद्रोचनम् ॥ १५ ॥ यावश्चोतुमदो निशांजनमथो कालागुरुश्चंद्रको जातिर्दैवतभूतसर्पविहगाः पश्वेणविप्रास्ततः ॥ क्षत्री वैश्यकशूद्रसंकरभवाः पुष्पं च पुन्नागकं जातीबाकुलकैतकानि च तथा बिल्वार्कदूर्वांबुजम्॥१६॥स्यान्मल्लिका पाटलिका जपा च संक्रांतिवस्त्राशनवाहनादेः॥नाश-श्च तद्वृत्त्युपजीविनां च स्थितोपविष्टस्वपतां च नाशः ॥ १७ ॥

"खशबाह्लीकवंगेषु संक्रांतेर्धिष्ण्यवाहनम् । अन्यदेशेषु तिथ्यर्धवाहनाः स्युर्बवादयः" इति ॥ अश्विन्यां यदा संक्रांतिस्तदाश्विन्याः योऽश्वस्तद्वाहनं स्यात् खशादिदेशेषु । एवं सर्व नक्षत्रेषु । अथ वस्त्रं । श्वेतादि हारितकं नीलवर्णं पांडु आरक्तमरुणवर्णम् । कालं श्यामलम्।असितं श्वेतवर्णरहितम् । कज्जलवर्णमित्यर्थः । दिक् वस्त्राभावः । घनाभं मेघवर्णम् । अथ शस्त्रम ।भुशुंड्यादीनि आयुधानि प्रसिद्धानि । अथ भक्ष्यम् । अन्नं भक्तः । परमान्नं

पायसम् । भैक्षं भिक्षासमूहः । पक्वान्नमपूपादि । चित्रितान्नं हरिद्रादिरंजितम् । अथ लेपो विलेपनम् । मृगनाभिः कस्तूरी कुंकुमं केशरं पाटीरं चंदनं मृत् प्रसिद्धा रोचनं गोरोचनमिति ॥ १४ ॥ १५ ॥ यावोऽलक्तकः ओतुमदो मार्जारधर्मः भाषया जवादिरिति । निशा हरिद्रा । अंजनं कज्जलम् । कालागुरुरगुरुविशेषः । चंद्रकः कर्पूरः । अथ जातिः । संकरभवा अनुलोमजाः प्रतिलोमजाश्च । अथ पुष्पम् । पुन्नागकं नागकेसरपुष्पं मल्लिका वेलिः जपा ओंड्रपुष्पं जासवनम् । शेषाणि प्रसिद्धानि सर्वत्र । क्वचिद्वयोऽप्युक्तम् । "शिशुः कुमारश्च गतालका युवा प्रौढा प्रगल्भा च ततश्च वृद्धा । वंध्यातिवंध्या च सुतार्थिनी च प्रव्राजिका चेति बवादिकानाम्" इति ॥ तथा क्वचिद्भोजनपात्रमप्युक्तम् । सुवर्णरौप्यताम्राणि लोहं सीसं त्रपुस्तथा । कांस्यपाषाणकाष्ठं च मृत्पात्रं वेणुपात्रकम्" इति । एवं संक्रमकाले यानि वस्त्राशनवाहनादीन्यभिहितानि आदिशब्देनायुधलेपनजातिपुष्पाणि तेषां ना-

संक्रांतिधिष्ण्याधरधिष्ण्यतस्त्रिभे स्वभे निरुक्तं गमनं ततोंऽगभे॥ सुखं त्रिभे पीडनमंगभेंऽशुकं त्रिभेऽर्थहानीरसभे धनागमः॥१८॥

शो भवेत् । च पुनस्तद्वृत्त्युपजीविनां वस्त्रादिवृत्त्युपजीविनां नाशो भवेत् । स्थितोपविष्टस्वपतां च स्याच्चैतिले इत्यादिना सुप्तत्वादीन्युक्तानि तद्गुणविशिष्टानां नाशः स्यादित्यर्थः॥ १६ ॥ १७ ॥ अथ संक्रांतिवशेन प्रतिमनुष्यं शुभाशुभमुपजात्याह–संक्रांतीति ॥ संक्रांतिर्यस्मिन्नक्षत्रे स्यात्ततोऽधरधिष्ण्यं पूर्वनक्षत्रं तस्मात्स्वजन्मनक्षत्रं गण्यं तच्चेत्प्रथमत्रिभे भवति तदा गमनं यात्रा स्यात् । ततः प्रथमत्रिकानंतरं अंगभे षण्नक्षत्रेषु यदि स्वभं तदा सुखं स्यात् । ततस्त्रिभे पीडनं शरीरपीडा । पुनरंगभे स्वभेंऽशुकं वस्त्रादिप्राप्तिः । ततस्त्रिभे स्वभेऽर्थहानिः । ततो रसभे स्वभे धनागमो धनप्राप्तिः स्यादित्यर्थः । अशुभफलदायां संक्रांतौ दानमाह नारदः । "तिलोपरि लिखेच्चक्रं त्रित्रिशूलं त्रिकोणकम् । तत्र हेम विनिक्षिप्य दद्याद्दोषापनुत्तये" इति ॥ १८ ॥

अथ कार्यविशेषे ग्रहविशेषबलं सामान्यतो ग्रहबलं चोपजात्याह– नृपेक्षणमिति ॥ रवेरिति ल्यब्लोपे पंचमी। रविवारमारभ्य एतानि कार्याणि । यथा रवेः अर्कस्य बले वारे वा नृपेक्षणं राजदर्शनं विधेयम्। एवं चंद्रादावपि व्याख्येयम्। चंद्रे सर्वकृतिः सर्वकृत्यानि। भौमे संगरो युद्धम्। बुधे शास्त्रमध्येयमध्याप्यं वा। गुरौ विवाहः। शुक्रे गमनम्। शनौ दीक्षणं यागादिदीक्षाविधेयेत्यर्थः।अथेति।ताराबलतो विधुः शुभो ज्ञेयः।यदा चंद्रसंक्रमणं स्यात्तदा ताराबलं चेत्तदा सपाददिनद्वयं चंद्रोऽशुभोऽपि शुभः तारादौष्ट्ये शुभोऽप्यशुभः।एवं विधोर्बलाद्रविः संक्रमणेऽशुभोऽपि मासपर्यंतं शुभः। शुभस्तु सुतरां समीचीन एव चंद्रदौष्ट्ये शुभोऽप्यशुभ इत्यर्थः।परे भौमादयः संक्रांतिचिकीर्षवस्तद्बलतः सूर्यबलादशुभा अपि शुभाज्ञेयाः।रविदौष्ट्ये तु शुभा अप्यशुभाः १९॥

नृपेक्षणं सर्वकृतिश्च संगरः शास्त्रं विवाहो गमदीक्षणे रवेः ॥ वीर्येऽथ ताराबलतो विधुर्विधोर्बलाद्रविस्तद्बलतः शुभाः परे ॥ १९ ॥
स्पष्टार्कसंक्रांतिविहीन उक्तो मासोऽधिमासः क्षयमासकस्तु ॥ द्विसंक्रमस्तत्र विभागयोस्तस्तिथेर्हि मासौ प्रथमांत्यसंज्ञौ ॥ २० ॥
इति मुहूर्तचिंतामणौ तृतीयं संक्रांतिप्रकरणं समाप्तम् ॥ ३ ॥

अथाधिमासक्षयमासयोर्लक्षणमुपजात्याह– स्पष्टार्केति ॥ शुक्लप्रतिपदादिदर्शांतश्चांद्रो मासः स चेत् स्पष्टसूर्यसंक्रांत्या विहीनो रहितो भवेत्तदाधिमास उक्तः। "चांद्रो मासो ह्यसंक्रांतो मलमासः प्रकीर्तितः" इति ब्रह्मसिद्धांतोक्तेः। तुर्विशेषे। कदाचित्स चांद्रमासो द्विसंक्रमः द्वौ संक्रमौ यस्मिन्नसौ द्विसंक्रमः स्पष्टसूर्यसंक्रांतिद्वययुतस्तदा क्षयमाससंज्ञक उक्तः। "आद्यंतदर्शयोर्मध्ये भानोरेव तयोर्यदा। संक्रांतिद्वितयं चेत्स्यात्क्षयमासः स उच्यते" इति वसिष्ठोक्तेः। तत्र क्षयमासे जातानां वर्धापने मृतानां श्राद्धे च तिथेर्विभागयोः पूर्वोत्तरदलयोः संबंधेन प्रथमांत्यसंज्ञौ मासौ स्तः स्याताम्।

तिथिपूर्वार्धजातानां मृतानां च पूर्वमासे वर्धापनं श्राद्धं च विधेयम् । तिथ्युत्तरार्धे जातानां मृतानां चोत्तरमासे वर्धापनं श्राद्धं च विधेयम् । "तिथ्यर्धे प्रथमे पूर्वोऽपरास्मिन्नपरस्तथा । मासाविति बुधैश्चिंत्यौ क्षयमासस्य मध्यगौ" इति ॥ मासादिलक्षणभेदविचारस्तु ग्रंथगौरवभयान्न लिखितः ॥ २० ॥ अथ ग्रंथांतरसंग्रहः । "योगिनीस्थितकाष्ठातः संक्रांतेरागमो मतः । चंद्रस्थदिशि दृष्टिः स्याद्गमनं वारदिक् स्मृतम्" इति क्वचित् । "रवौ संक्रमणे पूर्वे मुखं जीवे तु उत्तरे । प्रत्यङ्मुखं शनौ सोमे शेषे दक्षिणतो मुखम्" इति। "बवे पूर्वमुखं प्रोक्तं बालवे यमदिङ्मुखम् । कौलवे पश्चिममुखं तैतिले चोत्तरे मुखम् ॥ गरे वायव्यदिग्वक्त्रं वणिज्याग्नेयदिङ्मुखम् । भद्रायामीशदिग्वक्त्रं शकुनौ नैर्ऋतौ मुखम् ॥ चतुष्पदि च पाताले नागे चोर्ध्वमुखं भवेत् । किंस्तुघ्ने सर्वदिग्वक्त्रं संक्रांतिमुखलक्षणम् ॥" अथ दृष्टिः । "चंद्रे गुरौ दृक्कथिता कृशानौ सूर्ये सिते नैर्ऋतिकोणगा दृक् । धात्रीसुते दृक् पवने

सूर्यो रसांत्ये खयुगेऽभिनंदे शिवाक्षयोर्भौमशनी तमश्च ॥ रसांकयोर्लाभशरे गुणांत्ये चंद्रोंऽबराब्धौ गुणनंदयोश्च ॥ १ ॥

निरुक्ता बुधे शनौ रुद्रदिशीक्षणं भवेत् ।" अथगमनम् । "मंदे चंद्रे गमः सौम्ये बुधे भौमे च वारुणे । रवौ शुक्रे गमो याम्ये गुरौ प्रागगमनं स्मृतम्" इति। इति श्रीदैवज्ञानंतसुतदैवज्ञरामविरचितायां स्वकृतमुहूर्तचिंतामणिटीकायां प्रमिताक्षरायां संक्रांतिप्रकरणं समाप्तम् ॥ ३ ॥॥ अथ गोचरप्रकरणम्॥॥४॥ अथ गोचरप्रकरणं व्याख्यायते॥ तत्र जन्मराशेः सकाशाद् ग्रहाणां चारवशेन यच्छुभाशुभफलं तद्गोचरफलमित्युच्यते । तत्र रविचंद्रयोर्गोचरफलमुपजातिकयाह–सूर्य इति ॥ रसांत्य इत्यादौ समाहारद्वंद्वः । शिवाक्षयोरित्यादावितरेतरयोगः । अंबराब्धावित्यादावनित्यमागमशासनमिति नुमभावो ध्येयः। एवं सर्वत्र।स्वजन्मराशेरिति पंचमश्लोकस्थमत्राध्याहार्यम् । ततःसूर्यः क्रमाद्रसांत्ये शुभो विद्धश्च स्यात् । सूर्यो जन्मराशेः सकाशात् षष्ठस्थाने शुभः यदि

तत एव जन्मराशेर्द्वादशस्थानस्था अन्ये ग्रहाः स्युस्तदा विद्धः सूर्यः शुभोऽप्यशुभफलदाता । अत्र शनेः सूर्यपुत्रत्वात्तद्वेधोऽनांगीकृतः।यतः पितुर्जनकस्य सुतसंबंधिनं वेधं नाहुः।सुतस्यापि पितृसंबंधिनं वेधं नाहुः ।तथा खयुगे जन्मराशेर्दशमे सूर्यः शुभश्चेच्चतुर्थस्थाने शनिवर्जिता अन्ये ग्रहाः स्युस्तदा विद्ध इत्येवं श्लोकत्रयं सम्यग्व्याख्येयम् । तथाग्निनंदे तृतीयनवमयोः शिवाक्षयोरेकादशपंचमयोः क्रमाच्छुभो विद्धश्च ज्ञेयः । भौमेति । भौमशनी तमोऽगुश्च त्रयोऽपि जन्मराशितः रसांकयोः लाभशरे गुणांत्ये क्रमाच्छुभा विद्धाश्चेत्यर्थः । परंतु शनेः सूर्यवेधो नास्तीत्युक्तं प्राक् । चंद्रोंऽबराब्धौ इत्यग्रे ॥ १ ॥

अथबुधगुरुशुक्राणांगोचरफलमुपजातिकेंद्रवज्राभ्यामुपजातिकापूर्वार्धेनचाह— चंद्र इति । लाभाष्टम इति । द्व्यंत्य इति । क्रमादिति च ॥ जन्म-

लाभाष्टमे चाद्यशरे रसांत्ये नगद्वये ज्ञो द्विशरेऽब्धिरामे ॥ रसांकयोर्नागविधौ खनागे लाभव्यये देवगुरुः शराब्धौ ॥ २ ॥
द्व्यंत्ये नवांशेऽद्रिगुणे शिवाह्वौ शुक्रः कुनागे द्विनगेऽग्निरूपे ॥ वेदांबरे पंचनिधौ गजेषौ नंदेजयोर्भानुरसे शिवाग्नौ ॥ ३ ॥

भात् अंबराब्धौ गुणनंदयोः लाभाष्टमे आद्यशरे रसांत्ये नगद्वये चंद्रः क्रमाच्छुभो विद्धश्च ज्ञेयः । चंद्रस्य बुधवेधो नास्ति।अथ ज्ञ इति जन्मभात् द्विशरे अब्धिरामे रसांकयोःनागविधौ खनागे लाभव्यये ज्ञो बुधः क्रमाच्छुभो विद्धश्च ज्ञेयः अत्र चंद्रवेधो नास्ति । अथ देवगुरुरिति जन्मभात् शराब्धौ द्व्यंत्ये नवांशे अद्रिगुणे शिवाह्वौ देवगुरुर्बृहस्पतिः क्रमाच्छुभो विद्धश्च ज्ञेयः । अथ शुक्र इति जन्मराशेः सकाशात् कुनागे द्विनगे अग्निरूपे वेदांबरे पंचनिधौ गजेषौ नंदेशयोः भानुरसे शिवाग्नौ शुक्रः क्रमाच्छुभो विद्धश्च ज्ञेयः । अत्रेदं तात्पर्यम् । सूर्यो रसांत्ये इत्यादिप्राक्पठितस्थानेषु विद्यमानः स स ग्रहःशुभदः तदनंतरपठितस्थानेषु स्थितोऽशुभफलदाता । अर्थादेवानुक्तस्थानेषु न शुभो नाप्यशुभ इति ॥ २ ॥ ३ ॥

अथ वामवेधं शुक्लपक्षे चंद्रबलं चोपजात्युत्तरार्धेनाह—दुष्टोऽपीति ॥ दुष्टोऽपि स्वजन्मराशेः सकाशादनंतरपठितविरुद्धस्थानस्थितोऽपि विपरीतवेधाद्वामवेधाच्छुभः। यथा सूर्यो द्वादशेऽनिष्ट इत्युक्तं प्राक् स यदि शनिवर्जितैर्ग्रहैः षष्ठस्थानस्थितैर्विद्धः सन् शुभफलदाता एवमुत्तरस्थानस्थितो यःकश्चिद्ग्रहः प्राक्पठितस्थानस्थितैर्ग्रहैर्विद्धः शुभ इति सर्वत्र व्याख्येयम्। अयमेव वामवेध इत्युच्यते। कश्यपः। "अपविद्धोग्रहः किंचिन्न ददाति शुभं फलम्। वामवेधविधानेन त्वशुभोऽपि शुभप्रदः। द्विकोणे इति। सिते शुक्लपक्षे अब्जश्चंद्रो द्वितीयनवपंचमेषु स्थितः शुभदः। अत्रापि क्रमेण षष्ठाष्टमचतुर्थस्थानस्थितैर्बुधवर्जितैर्ग्रहैर्यदि न विद्धस्तदा शुभ इति ध्येयम्॥ नारदः। "शुक्लपक्षे शुभश्चंद्रो द्वितीयनवपंचमे। रिपुमृत्यंबुसंस्थैश्च न

क्रमाच्छुभो विद्ध इति ग्रहः स्यात्पितुः सुतस्यात्र न वेधमाहुः॥ दुष्टोऽपि खेटो विपरीतवेधाच्छुभो द्विकोणे शुभदः सितेऽब्जः॥४॥

स्वजन्मराशेरिह वेधमाहुरन्ये ग्रहाधिष्ठितराशितः सः॥ हिमाद्रिविंध्यांतर एव वेधो न सर्वदेशेष्विति काश्यपोक्तिः॥५॥

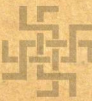
विद्धो गगनेचरैः" इति ॥ ४ ॥ अथ द्विविधमतमुपजात्याह—स्वजन्मराशेरिति ॥ इह द्विविधवेधविधौ अन्ये नारदादयःस्वजन्मराशेःसकाशात् द्विविधमपि वेधमाहुः। तथाचोभयत्रापि नारदेन जन्मत इत्युक्तम्। अन्ये कश्यपादयः स पुनर्द्विविधो ग्रहाधिष्ठितराशितः ग्रहो यस्मिन् राशौ तिष्ठति तत एव क्रमाद्वेधो वामवेधश्च भवति। यथा सूर्यो जन्मराशेः षष्ठस्थितः शुभः स सूर्यः स्वाक्रांतराशेर्द्वादशस्थानस्थितैः शनिवर्जितैर्ग्रहैर्न विद्धः। तथा सूर्यो द्वादशस्थानस्थितोऽनिष्टः स सूर्यः स्वाक्रांतराशेः षष्ठस्थानस्थितैः शनिवर्जितैर्ग्रहैर्विद्धश्चेत्तदा शुभफलद इत्यर्थः। अथ द्विविधवेधस्यैव विषयकल्पनोच्यते। हिमाद्रीति। हिमाचलविंध्याचलयोर्मध्यवर्तिन्येव देशे स वेधो ज्ञेयः न सर्वदेशेष्विति काश्यपोक्तिः। काश्यपवचनम्। यदाह। "ज्ञातव्यं

जन्मराशेस्तु निखिलं यद्बलाबलम् । हिमाद्रिविंध्ययोर्मध्ये वेधजं तद्ग्रहालयम् । " अपरे तु । सूर्यो रसांत्य इति क्रामिकवेधो जन्मराशेरेव ज्ञेयः विपरीतवेधस्तु ग्रहाधिष्ठितराशित एवेति वदंति।गुरुः।"जन्मतःक्रमवेधः स्याद्वामे वेधो ग्रहालयात्" इति । इदमपि हिमाद्रिविंध्यांतरविषयमेवेत्यन्ये । एतज्ज्ञानं दुर्घटमित्याह नारदः।"अज्ञात्वा द्विविधं वेधं यो ग्रहज्ञो बलं वदेत्।समृषावचनाभाषी हास्यं याति जने सदा"इति ॥ एवं गोचरदौष्ट्ये यात्रादि न कार्यम्। तत्र शांतिमाह नारदः । " ग्रहेषु विषमस्थेषु शांतिं यत्नात्समाचरेत् इति । " सौम्येक्षितोऽनिष्टफलः शुभदः पापवीक्षितः । निष्फलौ तौ ग्रहौ स्वेन शत्रुणा चावलोकितः ॥ नीचराशिगतः स्वस्य शत्रुक्षेत्रगतोऽपि वा।शुभाशुभफलं नैव दद्यादस्तं गतोऽपि वा" इति । एतादृशस्थले दुष्टत्वाभावा-

जन्मर्क्षे निधनं ग्रहे जनिभतो घातः क्षतिः श्रीर्व्यथा चिंता सौख्यकलत्रदौस्थ्यमृतयः स्युर्माननाशः सुखम् ॥ लाभोपाय इति
क्रमात्तदशुभध्वस्त्यै जपः स्वर्णगोदानं शांतिरथो ग्रहं त्वशुभदं नो वीक्ष्यमाहुः परे ॥ ६ ॥

देव शांत्यभाव इति फलितोऽर्थः॥ ५ ॥अथ गोचरप्रस्तावात् ग्रहणीयनक्षत्रफलं ग्रहणीयराहुगोचरफलं ग्रहणाशुभप्रतीकारं दुष्टग्रहणदर्शननिषेधं च शार्दूलविक्रीडितेनाह—जन्मर्क्षइति।।यस्य जन्मनक्षत्रे ग्रहे ग्रहणे सति तस्य निधनं मरणं स्यात् । वसिष्ठः। "यस्यैव जन्मनक्षत्रे ग्रस्येते शशिभास्करौ । तस्य व्याधिभयं घोरं जन्मराशौ धनक्षयः" इति । विशेषो भार्गवीये । "यस्य राज्यस्य नक्षत्रे स्वर्भानुरुपरज्यते । राज्यभंगं सुहृन्नाशं मरणं चात्र निर्दिशेत्"इति।राज्यनक्षत्रे राज्याभिषेकनक्षत्रे।अथ राशिफलम्। जनिभत इति।जन्मराशेरारभ्य ग्रहणे सति क्रमेण घातादिकं फलं भवति । यथा जन्मराशौ ग्रहणे सति घातः शरीरपीडा । द्वितीयराशौ क्षतिर्द्रव्यनाशः । तृतीयराशौ श्रीर्लक्ष्मीप्राप्तिः । चतुर्थराशौ व्यथा शरीरपीडा । पंचमराशौ चिंता पुत्रादीनाम् ।

षष्ठराशौ सौख्यम् ।सप्तमराशौ कलत्रदौस्थ्यं स्त्रीकष्टम् । अष्टमराशौ मृतिर्मरणम् । नवमराशौ माननाशः । दशमराशौ सुखम् । एकादशराशौ लाभः प्राप्तिः । द्वादशराशौ अपायो नाशः आत्मन इति केचित् । द्रव्यस्येत्यपरे।इदं षण्मासपर्यंतमिति ज्ञेयम् । तदनंतरं ग्रहणांतरसंभावनयोक्तं दैवज्ञमनोहरे। "घातं हानिमथ श्रियं जननभाद्ध्वस्तिं च चिंतां क्रमात्सौख्यं दारवियोजनं च कुरुते व्याधिं च मानक्षयम् । सिद्धिं लाभमपायमर्कशशिनोः षण्मासमध्ये ग्रहः" इति । अथाशुभसूचकग्रहणप्रतीकारमाह । तदशुभेति । तस्य ग्रहणाशुभस्य ध्वस्त्यै नाशाय जपः स्वर्णगोदानं जपो गायत्र्यादिमंत्राणां स्वर्णं सुवर्णं गौर्धेनुर्भूमिर्वा उपलक्षणत्वादन्येषां रूप्यादीनां यथाशक्त्या दानं कार्यमिति शेषः । "तद्दौस्थ्यप्रणुदुक्तवज्जपविधिःस्वर्णादिदानं भवेत्" इत्युक्तेः । दानं ज्योतिर्निबंधे"सुवर्णनिर्मितं नागं सतिलं ताम्रभाजनम् । सदक्षिणं सवस्त्रं च श्रोत्रियाय निवेदयेत् ।" मंत्रश्च।"तमोमय महाभीम सोमसूर्यविमर्दन।हेमनागप्रदानेन मम शांतिप्रदो भव" इति । स्कांदे।"गोदानं भूमिदानं च स्वर्णदानं विशेषतः । ग्रहणे क्लेशनाशाय दैवज्ञाय निवेदयेत्" इति। किंचात्र देशविशेषः पात्रविशेषो द्रव्यविशेषश्च नापेक्षित इत्याह व्यासः । " सर्वं गंगासमं तोयं सर्वे ब्रह्मसमा द्विजाः । सर्वं भूमिसमं दानं ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः" इति । अन्यच्च । " ग्रस्यमाने भवेत्स्नानं ग्रस्ते होमो विधीयते । मुच्यमाने भवेद्दानं मुक्ते स्नानं विधीयते " इति । तस्मिन्काले जपादिकमपि विधेयम् । "सूर्येंदुग्रहणं यावत्तावत्कुर्याज्जपादिकम्" इति शिवरहस्योक्तेः । आदिशब्दाद्देवार्चनादि कार्यम्। अथ स्थानविशेषेण ग्रहणमरिष्टजनकमित्युक्तम्।तद्दृष्टमुतादृष्टमपीति संशये निर्णयमाह। अथो इति। तुर्विशेषे।परे आचार्याः । अशुभदं ग्रहणं तु नो वीक्ष्यं न द्रष्टव्यमित्याहुः । उक्तं च । "जन्मसप्ताष्टरिःफांकदशमस्थे निशाकरे । दृष्टोऽरिष्टप्रदो राहुर्जन्मर्क्षे निधने तथा ।" जन्मर्क्षं जन्मनक्षत्रं निधनं वधतारा सप्तमी । अत्र दृष्ट इति पदश्रवणाद्दर्शनं चाक्षुषं विव-

क्षितमिति तेषामाशयश्चाक्षुषज्ञान एव । दर्शेर्मुख्यत्वमिति परेषां मतं तदसत्।"अदृश्यरूपाः कालस्य मूर्तयो भगणाश्रिताः । शीघ्रमंदोच्चपाताख्या ग्रहाणां
गतिहेतवः" इति सूर्यसिद्धांते पातानामदृश्यतोक्ता । पातो राहुश्च पर्यायः । "दक्षिणोत्तरयोरेवं पातो राहुश्च रंहसा । विक्षिपत्येष विक्षेपश्चंद्रादीनामपक्र-
मात्" इति सूर्यसिद्धांतोक्तेः । अतः पातानामदृश्यत्वात् राहोर्दर्शनमेवानुपपन्नम् । ननु ग्रहणे चंद्रसूर्ययोश्छादको राहुर्दृश्यत एव । अत एव "राहुग्र-
स्ते निशाकरे" इत्यादिपुराणोक्तिरपीति चेन्न। "भानोर्भार्धे महीछाया तत्तुल्येऽर्कसमेऽपि वा । शशांकपाते ग्रहणं कियद्भागाधिकोनके" इत्युपक्रम्य "छा-
दको भास्करस्येंदुरधःस्थो घनवद्भवेत्।भूछायां प्राङ्मुखश्चंद्रो विशत्यस्य भवेदसौ ।" असौ भूछाया अस्य चंद्रस्य छादका भवेदित्यर्थः । सूर्यसिद्धांते
छाद्यछादकभावोऽभिहितः स्पष्ट एव । पुराणविरोधपरिहारस्तु भास्करेणैव "राहुः कुभामंडलगः शशांकम्" इत्यादिनोक्तः। वराहेणापि तस्मिन्काले सा-
न्निध्यमस्यते नोपचर्यते राहुरित्युक्तस्तस्माद्राहोर्दर्शनं नास्त्येव त्वन्मते दर्शनं चाक्षुषमेव विवक्षितम् । एवं च राहोर्दर्शनं राहुदर्शनमिति तत्पुरुषोऽनुपपन्नः।
तस्माद्दर्शनशब्देनोपरागो लक्ष्यते। राहुदर्शनं राहूपरागस्तस्मिन् राहुदर्शने इति। अयमर्थः । राहुर्नाम पातस्तत्संबंधेन दर्शनमुपराग इति । न च राहुरेव
लक्षणयोपरागपरस्तस्यदर्शनमिति पूर्वपक्षाभिमतार्थसिद्धिरिति वाच्यम् ।लक्षणा तु अर्थांतरासंभवे सति वक्तव्या । "अत्यंतादर्शने राहोस्तथा चात्यंत-
दर्शने । प्रजापीडा विनिर्देश्या व्याधिदुर्भिक्षकारकैः" इति विष्णुधर्मोत्तरादिवाक्येषु पदांतरासन्निधानाद्राहुशब्देनोपरागो लक्ष्यते । इह च राहोः पा-
ताख्यं ग्रहगतिरूपमर्थांतरमस्तीत्यतो राहुदर्शनग्रहपातयोः समानार्थकतास्तीत्येवं सिद्धमिति प्रागुक्तानां सर्ववचसां ग्रहणे स्नायादित्येकवाक्यार्थः फलि-
तो भवति । केचित्तु दर्शनादर्शनविषयकयोस्तु विध्योस्तुल्यबलत्वात्सकृद्दृष्ट्वा स्नायादिति वदंति तदसत् । "जन्मसप्ताष्टरिःफांका" इत्यादिना सामान्यतो

२ तस्करे रित्यपिपाठः.

निषिद्धस्य उपरक्तदर्शनस्य ॥ "नेक्षेतोद्यंतमादित्यं नास्तं यांतं कदाचन । नोपरक्तं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम्" इति मनूक्तोपरक्तदर्शनस्य पुनर्निषेधानुपपत्तेः। प्रागुक्तदिशा राहुदर्शनपदस्य राहूपरागलक्षकत्वेन तुल्यबलत्वाभावात् । तस्मादुपरक्तयोः सूर्याचंद्रमसोर्यस्य कस्यापि दर्शननिषेधसत्वात् ग्रहणे च स्नानदानाद्युक्तेस्तज्ज्ञानं च ज्योतिःशास्त्रैकदेशगणितग्रंथेभ्यो बुद्ध्वा तस्मिन्काले दानादि विधेयमिति सिद्धांतः।अत एव मेघाद्यावृतेऽप्युपरागे स्नानादि विधेयमेव । रात्रौ सूर्योपरागे दिवा चंद्रोपरागे च स्नानादिकं तु वचनान्न भवति । तदुक्तं निगमे । "सूर्यग्रहो यदा रात्रौ दिवा चंद्रग्रहो यदि । तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्याद्दानं न च क्वचित्" इति । तादृशे ग्रहणे दुष्टेऽपि दोषो नास्तीत्यपि सूचितम् । जाबालिवचनं तु ।"संक्रांतिः पुण्यकालस्तु षोडशोभयतः कलाः । चंद्रसूर्योपरागे तु यावद्दर्शनगोचरः" इति। ग्रस्तस्यास्तमनपर्यंतं दर्शनगोचरत्वाद्यावान् कालः पुण्यकालो भवतीति व्याचख्युः । तदुक्तं विश्वरूपनिबंधे । "दिवाचंद्रग्रहो रात्रौ सूर्यपर्व न पुण्यदम्।संधिस्थं पुण्यवज्ज्ञेयं यावद्दर्शनगोचरः " इति । अन्ये तु । "सूर्यस्यादर्शनं रात्रिर्दिनं तद्दर्शनात्मकम् । भुजवृत्तादुपरि च स्थितोऽर्को दर्शनं स्मृतम्"इति वसिष्ठसिद्धांतवचनान्मेघावृतेऽनावृते चोपरागे गणितागतस्थितिघटिकाः पुण्यकाल इत्याहुः। यत्राकाशो भूम्या सह संलग्न इव दृश्यते स प्रदेशो भुजशब्दवाच्यः । अर्क इत्युपलक्षणं चंद्रादिग्रहनक्षत्राणाम् । विष्णुधर्मोत्तरे। "अहोरात्रं न भोक्तव्यं चंद्रसूर्यग्रहो यदा । मुक्तिं दृष्ट्वा तु भोक्तव्यं स्नानं कृत्वा ततः परम्" इति । ग्रस्तास्ते गुरुः । "ग्रस्तावेवास्तमानं तु रविंदू प्राप्नुतो यदि । तयोः परेद्युरुदये स्नात्वाभ्यवहरेन्नरः ॥" इत्यनयोर्वाक्ययोर्दर्शनोदयशब्दौ भुजवृत्तोपरि स्थितत्वोपलक्षकौ ।अन्यथा मेघाद्यावरणेन परदिवसेऽपि दर्शनाभावे उपवासः प्रसज्येत । तथा यत्र स्पर्शकाले ग्रहणं दृष्ट्वा स्नानं विहितं तत्रांतरे मेघावरणाद्रविचंद्रयोर्दर्शनाभावो दिवसद्वयं

त्रयं वा स्यात्तत्राप्युपवासप्रसंगः स्यात् । नच शिष्टास्तथाचरंति । तस्माद्दृशिर्दर्शनार्थ एव । तस्माच्छास्त्रीयग्रहणज्ञाने सति मेघानावृतेऽपि ग्रहणे ग्रहण-
मदृष्ट्वैव चक्षुष्मतांधेन गंतुमशक्तेन च वृद्धादिना स्नानादिकं विधेयमित्यरिष्टजनकत्वाभावेऽपि ग्रहणदर्शननिषेधः।किं पुनरयमिति तात्पर्यार्थः । अत एव
भागवते कुरुक्षेत्रे स्नानार्थं मिलितानां पांडवीयलोकानां मध्ये धृतराष्ट्रोऽपि परिगणित इति शिष्टाचारोऽप्येवमेवास्ति । एवं च सत्यरिष्टजनकत्वाभा-
वेऽपि ग्रहणदर्शननिषेधः किं पुनररिष्टजनकत्वे । तस्माज्जन्मसप्तांकेति पद्यं निर्मूलत्वादुपेक्ष्यम् । किं च प्रत्यक्षोपलब्धवसिष्ठमत्स्यपुराणादिवाक्ये दर्श-
नपदाभावाच । अत एव मूले परे इति पदं प्रयुक्तं । शांतिस्तु दर्शनाभावेऽपि विधेया। यतोऽरिष्टयोगानां स्वरूपसतामेवारिष्टजनकत्वात् । अथ ग्रहणशां-
तिः। “येषां तु विषमस्थाने राहुश्चंद्रमुपक्रमेत्। कर्मक्षयपरिक्लेशान् प्राप्नुवंति च ते जनाः॥ पितृपक्षविनाशाय सूर्यस्थाने भवेद्ग्रहः।होरायां गृह्यते यस्य नक्षत्रे
वा निशाकरः॥प्राणसंदेहमाप्नोति अथवा रणमृच्छति। यस्य त्रिजन्मनक्षत्रे ग्रहणे शशिभास्करे ॥ तज्जातानां भवेत्पीडा ये नराः शांतिवर्जिताः॥संक्रम
इनस्य येषां जन्म त्रितयेऽथवा ग्रहणम् । बहुरोगमृत्युजननोक्तदानाहुतयो जपाश्च कर्तव्याः ॥ तस्माद्दानं च होमं च देवार्चनजपौ तथा। उपरागाभि-
षेकं च कुर्याच्छांतिर्भविष्यति ॥ ” नक्षत्रदानं यथा । “ रूपं विधाय भुजगस्य तु कांचनेन पिष्टेन वा हिमकरे दिवसाधिपे च । ग्रस्ते त्रिजन्मदिवसे
तमसा प्रदद्याद्विप्राय वेदविदुषे सुपरीक्षिताय॥यस्य राशिं समासाद्य भवेद्ग्रहणसंभवः । तत्र स्नानं प्रवक्ष्यामि मंत्रौषधिसमन्वितम् ॥ चंद्रोपरागं संप्रा-
प्य कुर्याद्ब्राह्मणवाचनम् । संपूज्य चतुरो विप्रान् शुक्लमाल्यानुलेपनैः ॥ पूर्वमेवोपरागस्य समानीयौषधादिकम् । स्थापयेच्चतुरः कुंभानग्रतः सागरानिव ॥
गजाश्वरथ्यावल्मीकसंगमाद्ध्रदगोकुलात् । राजद्वारप्रवेशाच्च मृदमानीय निक्षिपेत् ॥ पंचगव्यं च कुंभेषु शुद्धमुक्ताफलानि च । रोचनं पद्मकं शंखं पंच-

रत्नसमन्वितम् ॥ स्फटिकं चंदनं श्वेतं तीर्थवारि च पल्लवान् । गजदंतं कुंकुमं च सर्षपोशीरगुग्गुलून् । तत्सर्वं निक्षिपेत्पूर्वं कुंभेष्वावाहयेत्सुरान् । सर्वे समुद्राः सरितस्तीर्थानि जलदा नदाः॥आयांतु मम शांत्यर्थं दुरितक्षयकारकाः।तिलहोमं व्याहृतिभिः सहस्रं चाष्टसंयुतम् ॥ एवं कृत्वा प्रयत्नेन स्नानकर्म समारभेत् । आमंत्र्य नवभिर्मंत्रैः कुंभान्संकल्पपूर्वकम् ॥ योऽसौ वज्रधरो देवो ह्यादित्यानां प्रभुर्मतः । सहस्रनयनः शक्रो ग्रहपीडां व्यपोहतु॥मुखं यः सर्वदेवानां सप्तार्चिरमितद्युतिः । चंद्रोपरागसंभूतामग्निः पीडां व्यपोहतु ॥ यः कर्मसाक्षी लोकानां धर्मो महिषवाहनः ॥ यमश्चंद्रोपरागोत्थां ग्रहपीडां व्यपोहतु ॥ निर्ऋतिः कौणपो देवः प्रलयानलसन्निभः । खड्गव्यग्रोऽतिभीमश्च रक्षःपीडां व्यपोहतु ॥ नागपाशधरो देवः सदा मकरवाहनः । सजलाधिपतिश्चन्द्रोग्रहपीडां व्यपोहतु॥प्राणरूपो हि लोकानां सदा कृष्णमृगप्रियः।वायुश्चंद्रोपरागोत्थां ग्रहपीडां व्यपोहतु॥योऽसौ निधिपतिर्देवः खड्गशूलगदाधरः । चंद्रोपरागकलुषं धनक्षेत्रं व्यपोहतु ॥ योसाविंदुयुतो देवो भवानीपतिरीश्वरः।चंद्रोपरागजां पीडां स नाशयतु शंकरः ॥ त्रैलोक्ये यानि भूतानि स्थावराणि चराणि च । ब्रह्मविष्णवर्कयुक्तानि तानि पापं दहंतु मे॥अभिषिच्य ततो मंत्रान्विलिख्य कनकान्वितान् । वस्त्रे पट्टेऽथवा भूर्जे परंरत्नसमन्वितान् ॥ यजमानस्य शिरसि निदध्युस्ते द्विजोत्तमाः । ततोऽतिवाहयेद्वेलामुपरागानुमानिनीम्॥प्राङ्मुखं पूजयित्वा ते नत्वा चाभीष्टदेवते। चंद्रग्रहे विनिवृत्ते कृतशौचात्ममंगलः॥कृतस्नानश्च तत्सर्वं ब्राह्मणाय निवेदयेत् । अनेन विधिना यस्तु ग्रहस्नानं समाचरेत्॥न तस्य ग्रहपीडा स्यान्न च बंधुधनक्षयः।सूर्यग्रहे सूर्यनाम सदा मंत्रेषु कीर्तयेत्॥य इदं शृणुयान्नित्यं श्रावयेद्वापि वा नरः । सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वत्र सुखवान् भवेत्॥"इति मत्स्यपुराणोक्ता ग्रहणशांतिः ॥ अथौषधीभिर्ग्रहणशांतिः॥ "रोचनं पद्मकं शंखं कुंकुमं रक्तचंदनम्।शुक्तिस्फटिकतीर्थांबुसितसर्षपगुग्गुलून्॥मधुकं देवदारुं च विष्णुक्रांतां शतावरीम् ।

एलां च सहदेवीं च निशाद्वितयमेव च॥ दूर्वांकुरोशीरशमीशिलाजित्सवार्थसर्वौषधिपंचमृद्भिः। स्नानं विदध्याद्ग्रहणे रवींद्वोः पीडाकरं शांतिवहं च यस्य" इति ॥ ६ ॥ अथ चंद्रबले विशेषमनुष्टुप्छंदसाह–पापांत इति ॥ शुभफलदोऽपि चंद्रः पापांतः पापद्वयमध्यवर्ती पापयुक् पापग्रहयुक्तः पापात् द्यूने सप्तमे वर्तमानस्तदा शुभोऽपि असन् अशुभ एव। यदा त्वशुभोऽपि चंद्रः शुभांशे शुभग्रहनवांशे अथवाधिमित्रनवांशे तथा गुरुणा दृष्टः सन् शुभफलदाता भवेत् ॥ ७ ॥ अन्यदप्यनुष्टुभाह–सितेति ॥ शुक्लपक्षादौ प्रतिपदि समीचीनचंद्रे सति संपूर्णः शुक्लः शुभः। असितादौ कृष्णपक्षप्रतिपदि दुष्टे चंद्रे सति संपूर्णः कृष्णः शुभः। व्यत्यासे च पूर्वोक्तादर्थाद्वैपरीत्ये द्वावपि पक्षावनिष्टौ। यदाशुक्लप्रतिपदि चंद्रो दुष्टश्चेत्तदा सकलपक्षोऽनिष्टः। कृष्णप्रतिपदि

पापांतः पापयुग्द्यूने पापाच्चंद्रः शुभोऽप्यसन् ॥ शुभांशे वाधिमित्रांशे गुरुदृष्टोऽशुभोऽपि सन् ॥ ७ ॥ सितासितादौ सद्दुष्टे चंद्रे पक्षौ शुभावुभौ ॥ व्यत्यासे चाशुभौ प्रोक्तौ संकटेऽब्जबलं त्विदम् ॥ ८ ॥ वज्रं शुक्रेऽब्जे सुमुक्ताप्रवालं भौमेऽगौ गोमेदमार्कौ सुनीलम् ॥ केतौ वैदूर्यं गुरौ पुष्पकं ज्ञे पाचिः प्राङ्माणिक्यमर्के तु मध्ये ॥ ९ ॥

चंद्रः शुभश्चेत्तदा संपूर्णः कृष्णपक्षोऽनिष्टः। इदमेतावत् अब्जबलं चंद्रबलं संकटे विवाहयात्रादौ अवश्यकर्तव्ये तात्कालिकचंद्रबलाभावे च ग्राह्यम्। नान्यथेत्यर्थः ॥ ८ ॥ अथ ग्रहदौष्ट्यपरिहारपूर्वकं तुष्टिसंपादनार्थं नवरत्नसमुदायधारणं शालिन्याह–वज्रमिति ॥ अत्र सुवर्णमुद्रिकायां नवधा भक्तायां प्रागादिक्रमेण नवरत्नानि निधेयानि। तत्र प्रागिति पंचम्यंतमव्ययम्। पंचमी चेयं ल्यब्लोपे। तेन प्रागादिदिक्क इत्ययमर्थो जातः। तत्र शुक्रप्रीतये पूर्वस्यां दिशि वज्रं श्वेतहीरकं निधेयम्। एवं चंद्रप्रीतये सुमुक्ता शोभनमुक्ताफलमाग्नेय्याम्। भौमप्रीत्यर्थं दक्षिणस्यां प्रवालम्। अगौ राहौ नैर्ऋत्यां

गोमेदम्।आर्कौ शनौ पश्चिमायां शोभनं नीलम्।केतौ वायव्यां वैदूर्यम्।गुरौ उत्तरस्यां पुष्पकं पुष्पराजम्।बुधे ईशान्यां पाचिः।मध्ये मध्यमकोष्ठे अर्कप्रीत्यै माणिक्यं निधेयम् ॥ ९ ॥ अथ सति सामर्थ्ये नवरत्नसमुदायधारणमुक्तं इदानीमसति सामर्थ्ये यद्ग्रहकृतदौष्ट्यं तद्ग्रहरत्नधारणमिंद्रवज्रयाह—माणिक्येति॥ सूर्यप्रीत्यर्थं माणिक्यं धार्यम् । एवं चंद्रस्य मुक्ताफलम् । भौमस्य विद्रुमं प्रवालम्।बुधस्य गारुत्मकं गरुडः पाचिः।गुरोः पुष्पराजः । शुक्रस्य वज्रं हीरकः शनेर्नीलं लहसुणिया । राहोर्गोमेदम्।केतोर्वैदूर्यमित्येवमर्कतोऽर्कादीनां ग्रहाणां रत्नानि धार्याणि स्युः।तत्र यद्ग्रहकृतदौष्ट्यं तस्य ग्रहस्य तुष्टयै तद्रत्नमेव

माणिक्यमुक्ताफलविद्रुमाणि गारुत्मकं पुष्पकवज्रनीलम् ॥ गोमेदवैदूर्यकमर्कतः स्यू रत्नान्यथो ज्ञस्य मुदे सुवर्णम् ॥ १० ॥

धार्यं लाजावर्तकं राहुकेत्वो रौप्यं शुक्रेंद्वोश्च मुक्ता गुरोस्तु ॥ लोहं मंदस्यारभान्वोः प्रवालं ताराजन्मर्क्षात्त्रिरावृत्तितः स्यात् ॥ ११ ॥

धार्यमित्यर्थः।अथो ज्ञस्य मुदेसुवर्णमित्यग्रिमश्लोकेन संबंधः॥ १० ॥ अथ महामूल्यरत्नधारणस्यासामर्थ्येऽल्पमूल्यानि रत्नानि तारावलं च शालिन्याह— धार्यमिति॥अथो ज्ञस्य बुधस्य मुदे संतोषार्थं सुवर्णं यथाशक्ति धार्यम्।राहुकेत्वोस्तुष्टयै लाजावर्तकं मणिविशेषो धार्यः।शुक्रेंद्वोस्तुष्टयै रूप्यम्।गुरोस्तुष्टयै मुक्ताफलम्।शनेस्तुष्टयै लोहम् । आरभान्वोस्तुष्टयै प्रवालं धार्यम् । तारेति । यद्दिने तारावलं चिकीर्षितं तद्दिने या तारा सा जन्मनक्षत्रात् त्रिरावृत्तितः पुनःपुनरावृत्तित्रयेण गणनीया स्यात्।त्रिरिति सुजंतमव्ययम्।जन्मनक्षत्राद्दिननक्षत्रे गणिते नवभिर्भक्ते तिस्र आवृत्तयो भवंति।अवशिष्टतारायाः शुभमशुभं

च व्याख्यातमिति फलितोऽर्थः॥ ११ ॥ अथ शेषक्रमेण सकलास्तारासंज्ञा अनुष्टुभाह—जन्माख्येति ॥ स्पष्टोऽर्थः ॥ १२ ॥ अथावश्यकृत्ये दुष्टताराणां प्रकारद्वयेन परिहारं शार्दूलविक्रीडितेनाह—मृत्यौ स्वर्णतिलानिति॥मृत्यौ वधतारायां स्वर्णतिलान् यथाशक्ति ब्राह्मणाय दद्यात्।विपदि विपत्तारायां गुडमिक्षुविकारं दद्यात् । त्रिजन्मसु तिसृषु जन्मतारासु शाकं वृंताकादि दद्यात् । अथो प्रत्यरितारकासु पंचमतारायां लवणं दद्यात् । नारदः । "जन्मत्रिपंचसप्ताख्या तारानिष्टफला स्मृता । शाकं गुडं च लवणं सतिलान् कांचनं क्रमात् ॥ अनिष्टपरिहाराय दद्याद्दानं द्विजातये" इति।अथ द्वितीयः परिहारः । तत्रादिमपर्यये प्रथमावृत्तौ विपत्प्रत्यरिर्मृत्युश्च तृतीयपंचमीसप्तम्यस्ताराः सर्वा अपि सामान्यतः षष्टिघटिकात्मिका न शुभदाः स्युः । अथ

जन्माख्यसंपद्विपदः क्षेमप्रत्यरिसाधकाः ॥ वधमैत्रातिमैत्राः स्युस्तारा नामसदृक्फलाः ॥ १२ ॥ मृत्यौ स्वर्णतिलान्विपद्यपि गुडं शाकं त्रिजन्मस्वथो दद्यात्प्रत्यरितारकासु लवणं सर्वो विपत्प्रत्यरिः॥ मृत्युश्चादिमपर्यये न शुभदोऽथैषां द्वितीयेंशका-नादिप्रांत्यतृतीयका अथ शुभाः सर्वे तृतीये स्मृताः ॥ १३ ॥

द्वितीये पर्यये द्वितीयावृत्तौ विपत्प्रत्यरिमृत्यूनां आदिप्रांत्यतृतीयका अंशा न शुभदाः । विपत्तारायामाद्यांशः प्रथमचरणो निषिद्धः । प्रत्यरितारायां प्रांत्योंऽशश्चतुर्थचरणस्त्याज्यः । मृत्युतारायां तृतीयोंऽशस्तृतीयचरणस्त्याज्य इति । अथ तृतीयावृत्तौ विपत्प्रत्यरिर्मृत्युश्चैते सर्वे षष्टिघटिकात्मिका अपि शुभाः।उक्तं च दीपिकायाम् । "पर्यये प्रथमे वर्ज्या विपत्प्रत्यरिनैधनाः" इति ॥ १३ ॥ अथ चंद्रावस्थागणनोपायमनुष्टुभाह—षष्टिघ्नमिति ॥ अश्विनीमारभ्य गतभानि षष्ट्या गुण्यानि । वर्तमाननक्षत्रभुक्तघटीयुतानि तानि पुनर्युगैश्चतुर्भिराहतानि । शराब्धिहृत पंचच-

त्वारिंशता भाज्यानि यल्लब्धमागतं गतावस्थास्ताः । शेषं वर्तमानावस्थायाः।तत्र लब्धांकस्यापि द्वादशाधिक्ये द्वादशभिर्भागशेषं प्रवासाद्यवस्थाश्चंद्रस्य गताः स्युः।ता अवस्था मेषराशेः पुंसः प्रवासादिसंज्ञाः। वृषराशेर्नष्टादिसंज्ञाः।एवं मिथुनादिदशराशिषु मृतादिसंज्ञा ह्यवस्थाः क्रमेण भवंतीत्यर्थः॥ १४॥ अथ द्वादशावस्थानामानि सफलान्याह–प्रवासनाशाविति ॥ स्पष्टार्थम् ॥ १५ ॥ अथ ग्रहाणां वैकृतपरिहारार्थं सौषधजलस्नानं दक्षिणाश्च शार्दूलविक्रीडितेनाह-लाजाकुष्ठेति ॥ लाजा भ्रष्टशालय इति केचित् । वस्तुतस्तु औषधीसाहचर्याल्लाजाशब्देन लज्जावती गृह्यते । कुष्ठं प्रसिद्धम्।बला वरिया

षष्टिघ्नं गतभं भुक्तघटीयुक्तं युगाहतम् ॥ शराब्धिहृल्लब्धतोऽर्कशेषेऽवस्थाः क्रियादिभाः ॥ १४ ॥ प्रवासनाशो मरणं जयश्च हास्यारतिः क्रीडितसुप्तभुक्ताः ॥ ज्वराख्यकंपस्थिरता अवस्था मेषात्क्रमान्नामसदृक्फलाः स्युः ॥ १५ ॥ लाजाकुष्ठबलाप्रियंगुघनसिद्धार्थैर्निशादारुभिः पुंखालोध्रयुतैर्जलैर्निगदितं स्नानं ग्रहोत्थाघहृत् ॥ धेनुः कंब्वरुणो वृषश्च कनकं पीतांबरं घोटकः श्वेतो गौरसितामहासिरज इत्येता रवेर्दक्षिणाः ॥ १६ ॥

प्रियंगुः फलिनी घनो मुस्तः सिद्धार्थाः सर्षपाः निशा हरिद्रा दारुः देवदारुः पुंखा शरपुंखा लोध्रं प्रसिद्धं एतैरोषधैर्युतैर्जलैःस्नानं ग्रहोत्थाघहृत् दुष्टग्रहसूचित रिष्टनाशकं स्यात् । "सप्रियंगुरजनीद्वयमांसीकुष्ठलाजातिलसर्षपखंडैः । वारिभिः सहवचैः सह लोध्रैः स्नानमत्ति निखिलग्रहपीडाम्" इत्युक्तः । अथ रवेः रविमारभ्यदक्षिणा उच्यंते । सूर्याय धेनुः चंद्राय कंबुः शंखः । " शंखः स्यात्कंबुरस्त्रियाम्" इत्यमरः । भौमायारुणो वृषः । बुधाय सुवर्णम् । गुरवे पीतांबरं । तच्च यथाविभवं कार्पासं कोशजं वा । शुक्राय श्वेतो घोटकः । शनये श्यामवर्णा गौः । राहवे महासिर्महामूल्यः खड्गः । केतवे छागा मेषः ।

१'राळे' इति भाषायाम्.

एताः दक्षिणाः॥ १६ ॥ अथ ग्रहाः गंतव्यराशेः प्राक् कियद्भिर्दिनैःफलं दद्युरित्येतदुपजात्याह—सूर्यारेति ॥ सूर्यादयो ग्रहाः जिगमिषितराशेः पुरस्तात्पूर्वं तत्तत्संख्यघटीदिवसमासान् शुभाशुभफलदाः स्युः।यथा सूर्यो गंतव्यराशेः प्राक् पंच दिनानि फलप्रदः भौमोऽष्ट दिवसान् बुधः सप्त दिवसान् शुक्रोऽपि सप्त दिवसान् चंद्रोऽग्निनाडीर्नाडीत्रयं राहुर्गंतव्यराशेः पूर्वं त्रिमासान् शनिःषण्मासान् गुरुर्मासद्वयम् पूर्वं फलद इत्यर्थः॥ १७॥ अथावश्यकृत्ये दुष्टे तिथ्यादौ दानं शालिन्याह-दुष्टे योग इति॥राजा दुष्टे व्यतीपातादियोगे तथा नाड्यां घटिकायां दुर्मुहूर्तादिदुष्टायां सुवर्णं यथाशक्ति दद्यात्।एवं सर्वत्र।शेषं स्पष्टम्॥ १८॥

सूर्यारसौम्यास्फुजितोक्षनागसप्ताद्रिघस्रान् विधुरग्निनाडीः ॥ तमोयमेज्यास्त्रिरसाश्विमासान् गंतव्यराशेः फलदाः पुरस्तात् ॥१७॥
दुष्टे योगे हेम चंद्रे च शंखं धान्यं तिथ्यर्धे तिथौ तंडुलांश्च ॥ वारे रत्नं भे च गां हेम नाड्यां दद्यात्सिंधूत्थं च तारासु राजा॥१८॥
राश्यादिगौ रविकुजौ फलदौ सितेज्यौ मध्ये सदा शशिसुतश्चरमेऽब्जमंदौ ॥ अध्वान्नवह्निभयसन्मतिवस्त्रसौख्यदुःखानि मासि जनिभे रविवासरादौ ॥ १९ ॥ इति मुहूर्तचिंतामणौ चतुर्थं गोचरप्रकरणं समाप्तम् ॥ ४ ॥

अथ वसंततिलकयान्यदाह—राश्यादीति॥पूर्वार्धं स्पष्टम्।अध्वान्नेति । यस्मिन्मासे स्वजन्मनक्षत्रप्रवेशे सूर्यादिवाराश्चेत्स्युस्तस्मिन्मासेऽध्वादीनि फलानि वाच्यानि।यत्र मासि रविवारे जन्मनक्षत्रे सति अध्वा मार्गो भवति एवं चंद्रवारे अन्नं भक्ष्यप्राप्तिरित्यादि ॥ १९ ॥ इति श्रीदैवज्ञानंतसुतदैवज्ञरामविरचितायां स्वकृतमुहूर्तचिंतामणिटीकायां प्रमिताक्षरायां चतुर्थं गोचरप्रकरणं समाप्तम् ॥ ४ ॥ अथ संस्कारप्रकरणं प्रारभ्यते ॥ अथ संस्कारप्रकरणं व्याख्यायते ॥ तत्र

संस्क्रियतेऽनेन श्रौतस्मार्तेन वा कर्मणा पुरुष इति संस्कारः।स्वीयस्वीयजातौ सामान्यविशेषविहितवैदिक स्मार्तकर्मानुष्ठानद्वारा दृष्टविशेषाधायक इति यावत्। लक्षणया तदर्थोक्तदिनशुद्धचादि संस्कारशब्देनोच्यते। तस्य प्रकरणमुपक्रमः। ते च संस्कारा गर्भाधानादयोऽष्टचत्वारिंशत् । तत्र गर्भाधानं प्रथमसंस्कारः । स च रजस्वलाह्यधीनः । ततो रजोदर्शनाच्छुभाशुभफलमुक्तं वसिष्ठेन। "प्रथमरजोदर्शनतःशुभाशुभं भवति सर्वलोकानाम्" इति।तत्र शुभसूचकरजोदर्शनमनुष्टुभाह—आद्यमिति।। राधो वैशाखः।इष आश्विनः।अन्ये प्रसिद्धाः।एषु मासेषु आद्यं रजः प्रथमोद्भवं रजोदर्शनं स्त्रीधर्मः शुभं भविष्यच्छुभसूचकम्। तथा शुक्ले शुक्लपक्षे कृष्णपक्षे तु दशमीपर्यंतं मध्यमं ज्ञेयम् । "कृष्णपक्षस्य दशमी मध्यमं फलमादिशेत्" इति । यावदिति शेषः । सद्वारे सतां चंद्रबुध-

आद्यं रजः शुभं माघमार्गराधेषफाल्गुने ॥ ज्येष्ठश्रावणयोः शुक्ले सद्वारे सत्तनौ दिवा ॥ १ ॥ श्रुतित्रयमृदुक्षिप्रध्रुवस्वातौ सितांबरे ॥ मध्यं च मूलादितिभे पितृमिश्रेपरेष्वसत् ॥ २ ॥

गुरुशुक्राणां वारे सत्तनौ समीचीनलग्ने शुभस्वामिकलग्ने दिवा दिवसे आद्यं रजोदर्शनं शुभमित्यर्थः । अत्राशुभफलापवादमाह वसिष्ठः। "अशुभमपि समस्तं चार्तवं संप्रभूतं सुरगुरुसितयुक्ते वीक्षिते वाथ लग्ने । तिमिरमिव कठोरज्योतिरुत्पत्तिकाले क्षयमथ समुपैति प्राप्नुयादीप्सितानि॥ "कठोरज्योतिःसूर्यः॥ १ ॥ अथात्र शुभमध्याशुभनक्षत्राण्यनुष्टुभाह—श्रुतित्रयेति ॥ श्रवणत्रयमृदुक्षिप्रध्रुवस्वातीनक्षत्रेषु सितांबरे श्वेतवस्त्रे चाद्यं रजः शुभमिति पूर्वेण संबंधः। मूले दितिभं पुनर्वसुः पितरो मघा मिश्रे कृत्तिकाविशाखे एतेषु नक्षत्रेषु मध्यमम् । परेषु भरणीज्येष्ठार्द्राश्लेषापूर्वात्रयेषु असत् अनिष्टम् । अत्र विशाखामूलयोर्मध्यमत्वाभिधानं वसिष्ठवाक्ये दुष्टफलश्रवणात् । "द्विदैवभे पुष्पवती प्रमत्ता कृत्यैव मोघामयवैरिसंघा । मूले प्रकामाधिकहीनसत्वा स्यात्सर्व-

भक्षोद्धतदोषचित्ता" इति ॥ २ ॥ अथ निंद्यरजोदर्शनं शालिन्याह—भद्रेति ॥ भद्रा प्रसिद्धा । निद्रा निद्रावस्थायाम् । संध्या प्रातर्मध्याह्नसायंसंध्या । उपरागे ग्रहणे । पाते व्यतीपाते महापाते च । शेषं स्पष्टम् । आद्यं रजोदर्शनं नो सत् अनिष्टफलमित्यर्थः ॥ ३ ॥ अथ रजस्वलास्नानमुहूर्तं वसंततिलकयाह—हस्तानिलेति ॥ एषु एकादश नक्षत्रेषु शुभतिथौ रिक्तामारहिततिथौ शुभवारे चंद्रबुधगुरुशुक्रवारे । आर्तववती ऋतुमती स्त्री स्नायात् । अथ विशेषमाह । मृगेति । मृगरेवतीस्वातीहस्ताश्विनीरोहिणीनक्षत्रैः स्नाता ऋतुमती अरं शीघ्रं गर्भं लभते । "लघुक्षिप्रमरं द्रुतम्" इत्यमरोक्तेः । दाक्षिणात्यास्तु चतुर्थदिवस एव स्नानं कुर्वंति अन्ये विहितदिने कुर्वंति । तत्र देशाचारतो व्यवस्थेति ॥ ४ ॥ अथ गर्भाधानं शार्दूलविक्रीडितशालिनीभ्यामाह—

भद्रानिद्रासंक्रमे दर्शरिक्तासंध्याषष्ठीद्वादशीवैधृतेषु । रोगेऽष्टम्यां चंद्रसूर्योपरागे पाते चाद्यं नो रजोदर्शनं सत् ॥ ३ ॥ हस्तानिलाश्विमृगमैत्रवसुध्रुवाख्यैः शक्रान्वितैः शुभतिथौ शुभवासरे च ॥ स्नायादथार्तववती मृगपौष्णवायुहस्ताश्विधातृभिररं लभते च गर्भम् ॥ ४ ॥ गंडांतं त्रिविधं त्यजेन्निधनजन्मर्क्षे च मूलांतकं दास्रं पौष्णमघोपरागदिवसान् पातं तथा वैधृतिम् । पित्रोः श्राद्धदिनं दिवा च परिघाद्यर्धं स्वपत्नीगमे भान्युत्पातहतानि मृत्युभवनं जन्मर्क्षतः पापभम् ॥ ५ ॥

गंडांतमिति ॥ अत्र स्वपत्नीगमे गर्भाधाने एतान् दोषांस्त्यजेदिति संबंधः । एतान्कान्कान् त्रिविधं तिथिनक्षत्रलग्नानां गंडांतं । श्रीपतिः । "नक्षत्रतिथिलग्नानां गंडांतं त्रिविधं स्मृतम् । नवपंचचतुर्थानां द्व्येकार्धघटिकामितम्" इति । निधनजन्मर्क्षे निधनतारां जन्मतारां च मूलमंतकं भरणीं दास्रमश्विनीं पौष्णं रेवतीं मघां उपरागदिवसं ग्रहणदिनं पातं व्यतीपातं महापातं च वैधृतिं पित्रोः मातापित्रोः श्राद्धदिनं दिवा दिवसे परिघयोगस्याद्यार्धं उत्पातहतानि दिव्यभौमांतरिक्षत्रिविधोत्पातैर्हतानि दूषितानि भानि जन्मर्क्षतः जन्मराशेर्जन्मलग्नाद्वा मृत्युभवनमष्टमलग्नं पापयुतं भं नक्षत्रं लग्नं वा ॥ ५ ॥

भद्रा षष्ठीति ॥ पर्वाणि विष्णुपुराणे । "चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा । पर्वाण्येतानि राजेंद्र रविसंक्रांतिरेव च" इति । स्कांदे तु । "कृष्णाष्टमीचतुर्दश्यौ पूर्णिमा दर्शसंक्रमः" इति । संध्याद्वयं भौमसूर्यशनिवारान् आद्यरात्रीः रजोदर्शनमारभ्य दिनचतुष्टयं त्यजेत् । कालविधाने । "षष्ठ्यष्टमीं पंचदशीं चतुर्थीं चतुर्दशीमप्युभयत्र हित्वा । शेषाः शुभाः स्युस्तिथयो निषेके वाराः शशांकार्यसितेंदुजानाम्" इति । गर्भाधानमिति । त्र्युत्तराः इंदुर्मृगः अर्को हस्तः मैत्रमनुराधा रोहिणी स्वाती श्रवणधनिष्ठाशततारकासु गर्भाधानं सत् शुभम् । गुरुः । "हरिहस्तानुराधाश्च स्वाती-

भद्रा षष्ठी पर्वरिक्ताश्च संध्या भौमार्कार्की नाद्यरात्रीश्चतस्रः ॥ गर्भाधानं त्र्युत्तरेंद्वर्कमैत्रब्रह्मस्वातीविष्णुवस्वंबुपे सत् ॥ ६ ॥ केंद्र-त्रिकोणेषु शुभैश्च पापैस्त्र्यायारिगैः पुंग्रहदृष्टलग्ने ॥ ओजांशगेऽब्जेऽपिचयुग्मरात्रौचित्रादितीज्याश्विषु मध्यमं स्यात्॥ ७ ॥

वारुणवासवम् । उत्तरात्रितयं सौम्यं रोहिणी च शुभाः स्मृताः ॥ आधाने मूलसार्पांत्यमशुभं सममन्यभम्" इति ॥ ६ ॥ अथ गर्भाधाने लग्नमिंद्रवज्रयाह—केंद्रेति ॥ शुभैः सद्भिः केंद्रत्रिकोणेषु पापैः पापग्रहैस्त्र्यायारिगैः सद्भिः पुंग्रहैः रविभौमगुरुभिर्दृष्टे लग्ने सति तथाऽब्जे चंद्रे ओजांशगे विषमराशीनां नवांशगे सति अपिशब्दाल्लग्नेऽपि विषमांशगे युग्मरात्रौ समरात्रौ गर्भाधानं कार्यम्।मध्यमभान्याह । चित्रादितीज्याश्विषु तद्गर्भाधानं मध्यमं स्यात् । गुरुः । "चित्रादित्ये तथातिष्यतुरगौ चेति मध्यमाः । शेषाण्यृक्षाणि दुष्टानि स्युर्निषेकाख्यकर्मणि" इति । एवं गर्भाधानं विधाय पुंसा किं कार्यमित्याह ।

विष्णुः । "निद्रासमयमासाद्य तांबूलं वदनात्त्यजेत् । पर्यंकात्प्रमदां भालात्पुण्ड्रं पुष्पाणि मस्तकात्" इति गर्भाधानम् ॥ ७ ॥ अथ सीमंतोन्नयनं शार्दूलविक्रीडितेनाह--जीवार्केति।।गुरुरविभौमवारे निर्ऋतिर्मूलं ब्रध्नभं हस्तः एतैर्नक्षत्रे रिक्ता ४, ९, १४ अमा ३० अर्को १२ रसाः ६ अष्ट अष्टमी आभिर्वर्ज्यतिथिभिः उपलक्षिते दिने मासाधिपे पीवरे पुष्टे सतीत्यर्थः ।एतादृशसमये अष्टमषष्ठमासि अष्टममासे षष्ठमासे वा सीमंतः सीमंतकर्माख्यो गर्भसंस्कारः कार्यः । तत्र शुभग्रहैः केंद्रत्रिकोणे सद्भिः खलैः पापैर्लाभारित्रिषु सद्भिः पुंभांशके लग्ने पुरुषराशौ विषमराशौ लग्ने नवांशे च विषमराशौ सति तदा सीमंतः शुभः । अत्र विशेषमाह कश्यपः । "चंद्रोऽपि शुभदो ज्ञेयस्त्यक्त्वा षष्ठाष्टमव्ययान् । सीमंतलग्नादेकोऽपि क्रूरः पंचाष्टरिःफगः ॥ हंति सीमंतिनीं सोऽपि तद्गर्भं वा न संशयः । न नैधने तयोर्लग्ने नैधने शुद्धिसंयुते ॥ "तयोः स्त्रीपुंसयोः । अस्यापवादः । "लग्नादष्टमराशीशः केंद्रगः शुभवीक्षितः।

जीवार्कारदिने मृगेज्यनिर्ऋतिश्रोत्रादितिब्रध्नभैरिक्तामार्करसाष्टवर्ज्यतिथिभिर्मासाधिपे पीवरे ॥ सीमंतोऽष्टमषष्ठमासि शुभदैः केंद्रत्रिकोणे खलैर्लाभारित्रिषु वा ध्रुवांत्यसदहे लग्ने च पुंभांशके ॥ ८ ॥

यद्यप्यष्टमभस्योक्तं दोषमाशु व्यपोहति । " गर्गः । "सीमंतोन्नयनं कार्यं शुभांशे शुभलग्नगे । कुलीरमृगकन्याश्च वर्ज्याः शेषाश्च शोभनाः"इति । अत्र ग्रहबलेसति।कुलीरमिथुनकन्या अपिग्राह्याइतिज्ञेयम्।अतएव मूले लग्नविचारो न कृतः।कारिकायाम्।"पुन्नक्षत्राणि चैतानि तिष्यो हस्तः पुनर्वसुः।अभिजित्प्रोष्ठपाचैव अनुराधाश्वियुक् तथा॥ ऋक्षस्य मध्यमे पादे द्वये सीमंत इष्यते"।इत्युक्तम् । अथ मतांतरं वा ध्रुवांत्यसदहे ध्रुवाणि रोहिण्युत्तरात्रयम् अंत्यं रेवती एषु तथा सतां शुभग्रहाणां चंद्रज्ञगुरुशुक्राणां वारे वा कार्यम् । गुरुः "रोहिण्यैंदवमादित्यं पुष्यहस्तोत्तरात्रयम् । पौष्णं वैष्णवभं चैव सीमंतादिषु संमतम्" इति ॥ श्रीधरः। "सौम्यानां वारवर्गाः स्युः सीमंतादिषु शोभनाः" इति । जन्मभं सीमंते निषिद्धमाह वसिष्ठः । "बालान्नभुक्तौ व्रतबंधने च

राजाभिषेके खलु जन्मधिष्ण्यम् । शुभं त्वनिष्टं सततं विवाहसीमंतयात्रादिषु मंगलेषु॥" गुरुः । "मासप्रयुक्तकार्येषु मूढत्वं गुरुशुक्रयोः । न दोषकृन्मलो मासो गुर्वादित्यादिकं तथा ॥ " यद्यपि पुंसवनस्य प्रथमकर्तव्यत्वात्तस्य पूर्वं निरूपणमावश्यकं तथापि क्वचित् सीमंतेन सहैव विधानात् बहुषु देशेषु तथैवाचारदर्शनात् सीमंतमुहूर्त एव प्रथममुक्तः । नृसिंहः । "सीमंतोन्नयनस्योक्ततिथिवारभराशिषु । पुंसवं कारयेद्विद्वान्सहैवैकदिनेऽथवा" इति ॥८॥ अथ मासेश्वरान् स्त्रीणां चंद्रबलं च वसंततिलकयाह— मासेश्वरा इति॥अष्टममासतनुपः आधानलग्नाधिपः। स्त्रीणामिति।विवाहे गर्भसंस्कारे गर्भाधानपुंसवनसीमंतादिरूपे स्त्रीणामपि चंद्रबलं ग्राह्यम् । इतरकर्मसु वस्त्रालंकारादिधारणादिषु भर्तुरेव चंद्रबलं ग्राह्यम् । यदा भर्तामृतस्तदा पुनः

मासेश्वराः सितकुजेज्यरवींदुसौरिचंद्रात्मजास्तनुपचंद्रदिवाकराः स्युः ॥ स्त्रीणां विधोर्बलमुशंति विवाहगर्भसंस्कारयोरितरकर्मसु भर्तुरेव॥९॥पूर्वोदितैः पुंसवनं विधेयं मासे तृतीये त्वथ विष्णुपूजा॥मासेऽष्टमे विष्णुविधातृजीवैर्लग्ने शुभे मृत्युगृहे च शुद्धे ॥ १०॥

स्त्रीणामेव । राजमार्तंडः । " विवाहकार्यं कुसुमप्रतिष्ठागर्भप्रतिष्ठावनिताविशुद्धौ । अन्यानि कार्याणि धवस्य शुद्धौ पत्यौ विहीने प्रमदात्मशुद्ध्या " ॥ ९ ॥ अथ येषां पृथगेव पुंसवनमित्याचारस्तदर्थं पुंसवनमुहूर्तं विष्णुपूजामुहूर्तं चेंद्रवज्रयाह— पूर्वोदितैरिति ॥ पूर्वोदितैः सीमंतकर्मण्युदितैस्तिथ्यादिभिरुपलक्षिते तृतीये मासि पुंसवनाख्यं कर्म विधेयम् । पुमान् सूयतेऽनेन कर्मणेति पुंसवनं । कर्मणा पुंस्त्वहेतुना । अथेति । सीमंतानंतरमष्टमे मासि विष्णुविधातृजीवैः श्रवणरोहिणीपुष्यैरुपलक्षितदिने तथा लग्ने शुभे शुभस्वामिके शुभयुते दृष्टे वा मृत्युगृहे अष्टमस्थाने शुद्धे सर्वग्रहरहिते

च सति विष्णुपूजा कार्या॥१०॥अथ जातकर्मनामकरणयोर्मुहूर्तमुपजात्याह– तज्जातकर्मादीति ॥ जातकर्म यद्यपि जन्मनोऽनंतरमेव विहितं तथापि संक्रांतिव्यतीपातादिदुष्टदिवसतया पित्राद्यसन्निधाने च तन्न कृतं तदा मुहूर्तविचारेण कार्यम्। गर्गः। "व्यतीपाते च संक्रांतौ ग्रहणे वैधृतावपि। श्राद्धं विना शुभं कर्म प्राप्तकालेऽपि नाचरेत्"इति॥ अत एव कालविकल्प उक्तो नारदेन। "तस्मिन् जन्ममुहूर्ते तु सूतकांते तथा शिशोः। जातकर्म च कर्तव्यं पितृपूजनपूर्वकम्" इति ॥ अत एव जातकर्मादीनि शिशोर्जातकर्म आदिशब्दान्नामकर्मोच्यते। पर्वाणि चतुर्दश्यष्टमीकृष्णेत्यादिपूर्वोक्तानि तैः रिक्ताभिश्च ऊनतिथौ वर्जिततिथौ शुभेऽह्नि शुभवारे तथा एकादशे द्वादशे वा घस्रे दिवसे तथा मृदुध्रुवक्षिप्रचरनक्षत्रेषु तदतिक्रांतं जातकर्मादि विधेयं कर्तव्यं स्यात्। तच्च श्रवणानंतरं सचैलं स्नानं कृत्वा कार्यम्। वसिष्ठः। "श्रुत्वा जातं पिता पुत्रं सचैलं स्नानमाचरेत्। उत्तराभिमुखो

तज्जातकर्मादि शिशोर्विधेयं पर्वाख्यरिक्तोनतिथौ शुभेऽह्नि ॥ एकादशे द्वादशकेऽपि घस्रे मृदुध्रुवक्षिप्रचरोडुषु स्यात् ॥ ११ ॥

भूत्वा नद्यां वा देवखातके ॥" तच्च शीतोदकेन। "कुर्यान्नैमित्तकं स्नानं शीताद्भिः काम्यमेव च" इति। रात्रावपि कार्यम्। वसिष्ठः। "पुत्रजन्मनि यज्ञे च तथा संक्रमणे रवेः।राहोश्च दर्शने स्नानं प्रशस्तं नान्यथा निशि"इति॥ "सूतके तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत्। कर्तुस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशौचेन शुद्ध्यति ॥ "रात्रौ जलाशये गमनाशक्तौ सांख्यायनः। " दिवा यदाहृतं तोयं कृत्वा स्वर्णयुतं तु तत्।रात्रिस्नाने तु संप्राप्ते स्नायादनलसन्निधौ" इति॥ जातकर्मप्रयोजनमाह गुरुः।"जातकर्मक्रियां कुर्यात्पुत्रायुःश्रीविवृद्धये।ग्रहदोषविनाशाय सूतकाशुभविच्छिदे ॥ कुमारग्रहनाशाय पुंसां सत्वविवृद्धये" इति ॥ वसिष्ठः।"एकादशेऽह्नि विप्राणां क्षत्रियाणां त्रयोदशे। वैश्यानां षोडशे नाम मासांते शूद्रजन्मनः" इति। वसिष्ठेन मासनामान्युक्तानि।

"चैत्रादिमासनामानि वैकुंठोऽथ जनार्दनः । उपेंद्रो यज्ञपुरुषो वासुदेवस्त्रिविक्रमः ॥ योगीशः पुंडरीकाक्षः कृष्णोऽनंतोऽच्युतस्तथा। चक्रधारीति चैतानि क्रमादाहुर्मनीषिणः" इति॥ ११॥ अथ सूतिकास्नानमुहूर्तं वसंततिलकयाह—पौष्णेति ॥ हयोऽश्विनी एषु रेवत्यादिनक्षत्रेषु समित्रभरवीज्यकुजेषु अनुराधानक्षत्रसूर्यगुरुभौमवारसहितेषु सूत्याः प्रसूतायाः स्त्रियाः स्नानं शस्तम्॥ आर्द्रात्रयश्रवणमघाभरणीमिश्रमूलचित्रासु न शस्तम्। बुधवारे शनिवारेवसुरष्टमी षट् षष्ठी रविर्द्वादशी रिक्ताश्चासु तिथिषु च न शस्तम्।स्तन्यपानमुहूर्तं दैवज्ञवल्लभे। "रिक्तां भौमं परित्यज्य विष्टिं पातं सवैधृतिम्। मृदुध्रुवक्षिप्रभेषु स्तनपानं हितं शिशोः"इति॥ १२॥ अथ प्रसंगात्प्रथमादिमासोत्पन्नदंतफलं शार्दूलविक्रीडितेनाह--मासे चेदिति॥बालश्चेज्जन्मानंतरं प्रथमे मासे सद-

पौष्णध्रुवेंदुकरवातहयेषु सूतीस्नानं समित्रभरवीज्यकुजेषु शस्तम् ॥नार्द्रात्रयश्रुतिमघांतकमिश्रमूलत्वाष्ट्रे ज्ञसौरिवसुषड्विरिक्ततिथ्याम् ॥ १२ ॥ मासे चेत्प्रथमे भवेत्सदशनो बालो विनश्येत्स्वयं हन्यात्सक्रमतोऽनुजातभगिनीमात्रग्रजान् व्द्यादिके ॥ षष्ठादौ लभते हि भोगमतुलं तातात्सुखं पुष्टतां लक्ष्मीं सौख्यमथो जनौ सदशनो वोर्ध्वे स्वपित्रादिहा ॥ १३ ॥

शनो दंतयुक्तो भवेत् तदा स्वयं बालो नश्येत्।ततो द्व्यादिके द्वितीयादिमासे अनुजातभगिनीमात्रग्रजान् क्रमाद्धंति।द्वितीये मासि यदि दंतोत्पत्तिस्तदाऽनुजातं कनिष्ठभ्रातरं हंति।एवं तृतीये भगिनीं चतुर्थे मातरं पंचमे ज्येष्ठभ्रातरं षष्ठादिमासेषु अतुलं भोगं लभते।सप्तमे तातात् पितुः सुखम्।अष्टमे पुष्टताम्। नवमे लक्ष्मीम्।दशमे सौख्यम्। अग्रेऽपि सुखाधिक्यमेव। अथो इति। अथो जनौ जन्मकाल एव सदशनः दंतयुक्तः स्वपित्रादिहा स्वमात्मानं पितरं च आदिशब्दान्मातरमपि नाशयतीति स्वपित्रादिहा। वोर्ध्वमिति। वा अथवा ऊर्ध्वे ऊर्ध्वपंक्तौ जन्मानंतरमविहिते निषिद्धेऽपि वा काले सदशनश्चेत्स्यात्

तदापि स्वपित्रादिहा आत्मपितृमातृनाशक इति । उक्तं च विष्णुधर्मोत्तरे "उपरि प्रथमं यस्य जायंते च शिशोर्द्विजाः । तैर्वा सह च यस्य स्याज्जन्म भार्गवसत्तम ॥ मातरं पितरं चाथ स्वदेहात्मानमेव च" इति । तत्रैव शांतिरपि । "गजपृष्ठगतं बालं नौस्थं वा स्नापयेद्द्विजः । तदभावे तु धर्मज्ञ कांचने तु वरासने ॥ सर्वौषधैः सर्वगंधैर्बीजैः पुष्पैः फलैस्तथा । पंचगव्येन रत्नैश्च मृत्तिकाभिश्च भार्गव ॥ स्थालीपाकेन धातारं पूजयेत्तदनंतरम् । सप्ताहं चात्र कर्तव्यं तथा ब्राह्मणभोजनम् ॥ अष्टमेऽहनि विप्राणां तथा देया च दक्षिणा ॥ कांचनं रजतं गाश्च भुवं वासनमेव च" इति ॥ १३ ॥ अथ दोलाचक्रमनुष्टुभाह—दोलेति ॥ तत्र बालस्य दोलायां रोहे दोलायां स्थापने अर्कभात् सूर्याक्रांतनक्षत्रात् पंच नक्षत्रैर्नैरुज्यं नीरोगता । तदग्रिमपंचनक्षत्रैर्मरणम् । तद-

दोलारोहेऽर्कभात्पंचशरपंचेषुसप्तभैः ॥ नैरुज्यं मरणं कार्श्यं व्याधिः सौख्यं क्रमाच्छिशोः ॥ १४ ॥ दंतार्कभूपधृतिदिङ्मितवासरे स्याद्वारे शुभेमृदुलघुध्रुवभैः शिशूनाम् ॥ दोलाधिरूढिरथ निष्क्रमणं चतुर्थमासे गमोक्तसमयेऽर्कमितेऽह्नि वा स्यात् ॥ १५ ॥

ग्रिमपंचनक्षत्रैर्देहे कार्श्यं कृशत्वं स्यात् । तदग्रिमैरिषुभिः पंचनक्षत्रैर्व्याधिः रोगः । ततः सप्त नक्षत्रैः सौख्यम् । शिशोरेवेदं फलं संस्कार्यत्वात् । उक्तं च । "सूर्यभाच्चंद्रभं यावत् पंचपंच चतुर्दिशम् । मध्ये तु सप्त देयानि दोलिकाचक्र उत्तमे ॥ पूर्वभागे निरोगत्वं दक्षिणे मरणं ध्रुवम् । पश्चिमे तु कृशो बाल उत्तरे व्याधिसंभवः ॥ शेषेषु सप्त धिष्ण्येषु बालकः शयने सुखी" ॥ १४ ॥ अथ दोलारोहणमुहूर्तं वसंततिलकापूर्वार्धेनोत्तरार्धेन निष्क्रमणमुहूर्तं चाह—दंतार्केति ॥ दंता द्वात्रिंशत् अर्का द्वादश भूपाः षोडश धृतयोऽष्टादश दिशो दश एतन्मितदिवसे तथा शुभवारे मृदुलघुध्रुवनक्षत्रैरुपलक्षिते बालानां दोलाधिरूढिः दोलायामधिरूढिरारोहः स्यात् । अथ चतुर्थमासे गमोक्तसमये यात्राप्रकरणोक्तसमीचीनकाले शिशूनां निष्क्रमणाख्यसंस्कारपूर्वकं गृहाद्-

हिर्गमनं स्यात् । वा अथवा अर्कमितेऽह्नि द्वादशदिवसे कुर्यात् । "गृहान्निष्क्रमणं सूनोश्चतुर्थे मासि कारयेत् । यात्रोक्ते समये मासि तृतीये द्वादशेऽह्नि वा" इति गुरुवचनात् ॥ १५ ॥ अथ जलपूजामुहूर्तं भुजंगप्रयातेनाह— कवीज्यास्तेति ॥ शुक्रगुर्वोरस्ते चैत्रे अधिमासे पौषे मासस्समाप्तौ सूतिका प्रसूता स्त्री जलं न पूजयेत् । एतद्व्यतिरिक्तकाले तथा बुधचंद्रगुरुवारे रिक्तावर्जिततिथौ हि निश्चितं श्रवणपुष्यपुनर्वसुमृगहस्तमूलानुराधा एभिर्नक्षत्रैः सहिते दिने जलं पूजयेत् । अथ क्वचिद्दुग्धपानमुहूर्तः । "एकत्रिंशे वासरे वा द्वितीये जन्मर्क्षे वा शुद्धलग्नेऽनुकूले । शंखे क्षीरं सन्निदध्याच्छिशूनां वक्रे धात्री पूज्यपूजां विधाय" ॥ १६ ॥ अथान्नप्राशनं स्रग्धरयाह— रिक्तानंदेति ॥ अथो निष्क्रमणानंतरमेवंविधे काले बालकानामन्नप्रा-

कवीज्यास्तचैत्राधिमासे न पौषे जलं पूजयेत्सूतिकामासपूर्तौ ॥ बुधेंद्वीज्यवारे विरिक्ते तिथौ हि श्रुतीज्यादितींद्वर्कनैर्ऋत्यमैत्रैः ॥ १६ ॥
रिक्तानंदाष्टदर्शं हरिदिवसमथो सौरिभौमार्कवारान् लग्नं जन्मर्क्षलग्नाष्टमगृहलवगं मीनमेषालिकं च ॥ हित्वा षष्ठात्समे मास्यथ हि मृगदृशां पंचमादोजमासे नक्षत्रैः स्यात्स्थिराख्यैः समृदुलघुचरैर्बालकान्नाशनं सत् ॥ १७ ॥

शनं सत् शुभं स्यात् । तत्रैते वर्ज्याः । रिक्तानंदाष्टदर्शाः ४, ९, १४, १,६, ११, ८, ३० हरिदिवसं द्वादशी एतास्तिथीर्हित्वा उपलक्षणत्वात्तिथिक्षयं च हित्वा शनिभौमरविवारांश्च हित्वा जन्मर्क्षलग्नाष्टमगृहलवगं लग्नं च हित्वा जन्मराशिजन्मलग्ने ताभ्यामष्टमगृहं अष्टमलवोऽष्टमनवांशस्तौ गच्छति प्राप्नोत्येवंविधं लग्नं त्यजेदित्यर्थः । "जन्मराशिविलग्नाभ्यां नैधनेंऽशे च वर्जयेत्" इति कश्यपोक्तेः । तथा मीनमेषालिकं च । अलिर्वृश्चिकः एतानि लग्नानि हित्वा । "गोश्वकुंभतुलाकन्यासिंहकर्कनृयुग्मृगाः । शुभदा राशयश्चैते न मेषझषवृश्चिकाः" इति कश्यपोक्तेः । षष्ठादिति । षष्ठमासमारभ्य

सप्तमासे षष्ठाष्टमदशमद्वादशमासेषु बालानामन्नप्राशनं कार्यम् । पुंबालविषयमेतत् । अथानंतरं हि निश्चयेन मृगदृशां कन्यानां पंचमादोजमासे पंचमसप्तमनवमैकादशेषु अन्नप्राशनं सत् । तथा च वसिष्ठः । "युग्मेषु मासेषु च षष्ठमासात्संवत्सरे वा नियतं शिशूनाम् । अयुग्ममासेषु च कन्यकानां नवान्नसंप्राशनमिष्टमेतत्" इति। अत्रानेककालाभिधानेऽपि स्वगृह्योक्तकालो मुख्यस्तत्र शुक्रास्तादिविचारो नास्ति । इतरेषु गौणकालेषु शुक्रास्तविचार आवश्यक एवेति। नक्षत्रैरिति। मृदुलघुचरसहितैः स्थिरनक्षत्रैः कुर्यात् ॥ १७॥ लग्नबलं वसंततिलकयाह—केंद्रत्रिकोण इति।। लग्ने खशुद्धे दशमे शुद्धिसहिते सर्वग्रहरहिते दशमे इत्यर्थः । केंद्रत्रिकोणसहजेषु शुभैः सद्भिः त्रिलाभरिपुगैः पापैरसद्भिः लग्नाष्टषष्ठस्थानरहितं चंद्रं च अन्नप्राशने प्रशस्तं वदंति ।

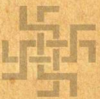
केंद्रत्रिकोणसहजेषु शुभैः खशुद्धे लग्ने त्रिलाभरिपुगैश्च वदंति पापैः ॥ लग्नाष्टषष्ठरहितं शशिनं प्रशस्तं मैत्रांबुपानिलजनुर्भमसच्च केचित् ॥ १८ ॥

नारदः । " दशमे शुद्धिसंयुक्ते शुभलग्ने शुभांशके । शुक्लपक्षे च पूर्वाह्णे सौम्ययुक्तनिरीक्षिते ॥ त्रिषष्ठलाभगैः पापैः केंद्रधीधर्मगैः शुभैः । व्यंत्यारिनिधनस्थेन चंद्रेण प्राशनं शुभम् ॥" विशेषमाह गुरुः । "शुक्रारज्ञाः क्रमायाताः सप्तमाष्टमधर्मगाः । भोज्यभोक्तुर्नवत्वे तु सर्वदा मरणप्रदाः " इति । भोज्यमन्नं गोधूमादि तस्य नवत्वेन भक्षणीयत्वे सति भोक्तुरन्नप्राशनकर्तुर्बालस्य नवत्वे सति वा शुक्रः सप्तमः भौमोऽष्टमः बुधो नवमः एते ग्रहाः मरणप्रदा इत्यर्थः । मैत्रेति । अनुराधाशततारकास्वातीजन्मनक्षत्राणि केचिद् असद्वदंति । श्रीपतिना अनुक्तत्वादिति भावः । जन्मनक्षत्रनिषेधो गुरुणोक्तः । "जन्मर्क्षे कर्मनक्षत्रे आधानर्क्षे च वर्जयेत्। कर्णवेधं तथा मानं क्षुरकर्मान्नभोजनम्" इति॥ तत्रान्नस्य भोजनमन्नभोजनमिति व्युत्पत्त्या वार्षि-

कनवान्नभोजनविषयमेतत् न पुनर्बालान्नप्राशनपरम्। तत्र नारदेनातिप्राशस्त्याभिधानात् । तथा च नारदः । " पट्टबंधनचौलान्नप्राशने चोपनायने । शुभदं जन्मनक्षत्रमशुभं त्वन्यकर्मणि" इति॥ १८॥ अथ ग्रहाणां स्थानवशात्फलान्यनुष्टुब्द्वयेनाह–क्षीणेंद्विति। भिक्षाशीति।।त्रिकोणे९,५व्ययं १२केंद्राणि दशमरहितानि १,४,७ अष्टौ८ एषु स्थितैः क्षीणेंद्वादिभिः अष्टभिर्भिक्षाशीत्यादिकं फलं यथासंख्येनोक्तं मुनिभिरिति शेषः । यथा एषु स्थानेषु स्थितः क्षीणचंद्रश्चेत्तदान्नप्राशनकृत् बालो भिक्षाशी दरिद्रः स्यात् । पूर्णचंद्रश्चेत्तदा ज्योतिष्टोमादियज्ञकृत् । गुरुश्चेद्दीर्घजीवी बुधश्चेत् ज्ञानी भौमश्चेत् पित्तरुक् पित्तकृता रुग्यस्यासौ पित्तरुक् अर्कश्चेत्कुष्ठी आर्किः शनिश्चेदन्नाभावसंबंधी क्लेशोऽन्नक्लेशः वातप्रधानो व्याधिर्वातव्याधिः एतौ विद्येते यस्य

क्षीणेंदुपूर्णचंद्रेज्यज्ञभौमार्कार्किभार्गवैः ।। त्रिकोणव्ययकेंद्राष्टस्थितैरुक्तं फलं ग्रहैः ॥ १९ ॥ भिक्षाशी यज्ञकृद्दीर्घजीवी ज्ञानी च पित्तरुक्।।कुष्ठी चान्नक्लेशवातव्याधिमान् भोगभागिति ॥२०॥ पृथ्वीं वराहमभिपूज्य कुजे विशुद्धे रिक्ते तिथौ व्रजति पंचममासि बालम् ॥ बद्धा शुभेऽह्नि कटिसूत्रमथ ध्रुवेंदुज्येष्ठर्क्षमैत्रलघुभैरुपवेशयेत्कौ ॥ २१ ॥

सोऽन्नक्लेशवातव्याधिमान् स्यात्। राहुकेत्वोरप्येतदेव फलम् । शुक्रश्चेद्भोगभाक् स्यात् । क्षीणचंद्रपूर्णचंद्रयोर्लक्षणमाह वसिष्ठः । "संपूर्णेंदूभयाष्टम्योर्मध्येंदुः पूर्णसंज्ञकः।विनष्टेंदूभयाष्टम्योर्मध्येऽसौ क्षीणसंज्ञकः" इति॥ १९॥ २०॥ अथभूम्युपवेशनं वसंततिलकयाह–पृथ्वीमिति।।कुजे विशुद्धे भौमबले सति रिक्तावर्जिते तिथौ पंचममासि व्रजति लग्ने सति शुभेऽह्नि शुभग्रहवारे तथा ध्रुवमृगे ज्येष्ठानुराधालघुनक्षत्रैरुपलक्षिते काले कटिसूत्रं पट्टसूत्रादिनिर्मितं कटिस्थले बद्धा कौ पृथिव्यां बालमुपवेशयेत् मंत्रपाठपुरःसरं उपवेशनाख्यं संस्कारं कुर्यात्। मंत्राश्च पद्मपुराणे । " रक्षैनं वसुधे देवि

सदा सर्वगतं शुभे । आयुःप्रमाणं सकलं निक्षिपस्व हरिप्रिये ॥ अचिरादायुषस्तस्य ये केचित्परिपंथिनः । जीवितारोग्यवित्तेषु निर्दहस्वाचिरेण तान् ॥ धारिण्यशेषभूतानां मातस्त्वमधिका ह्यसि । कुमारं पाहि मातस्त्वं ब्रह्मा तदनुमन्यताम् ॥ तस्योपवेशनं कृत्वा भूमौ ब्राह्मणभोजनम् । ततः कृत्वा ततः कुर्यादुत्सवं पूर्ववद्द्विजः" इति । उत्सवो नीराजनादिः । इदं कन्यापुत्रयोः साधारणम् । विशेषाभावात् ॥ इति भूम्युपवेशनम् ॥ २१ ॥ अथ जीविकापरीक्षां भूम्युपवेशनकाल एव शालिन्याह– तस्मिन्काल इति ॥ स्पष्टार्थम्। आजीवैर्जीविकाभिः । "आजीवो जीविका वार्ता" इत्यभिधानात्

तस्मिन्काले स्थापयेत्तत्पुरस्ताद्वस्त्रं शस्त्रं पुस्तकं लेखनीं च ॥ स्वर्णं रौप्यं यच्च गृह्णाति बालस्तैराजीवैस्तस्य वृत्तिः प्रदिष्टा ॥ २२ ॥ वारे भौमार्किहीने ध्रुवमृदुलघुभैर्विष्णुमूलादितींद्रस्वातीवस्वभ्युपेतैर्मिथुनमृगसुताकुंभगोमीनलग्ने ॥ सौम्यैः केंद्रत्रिकोणैरशुभगगनगैः शत्रुलाभत्रिसंस्थैस्तांबूलं सार्धमासद्वयमितसमये प्रोक्तमन्नाशने वा ॥२३॥ हित्वैतांश्चैत्रपौषावथ हरिशयनं जन्ममासं च रिक्तां युग्माब्दं जन्मतारामृतुमुनिवसुभिः संमिते मास्यथो वा ॥ जन्माहात्सूर्यभूपैः परिमितदिवसे ज्ञेज्यशुक्रेंदुवारेऽथोजाब्दे विष्णुयुग्मादितिमृदुलघुभैः कर्णवेधः प्रशस्तः ॥ २४ ॥

॥ २२ ॥ अथ शिशोस्तांबूलभक्षणमुहूर्तं स्रग्धरयाह– वारे भौमार्किहीन इति ॥ भौमशनिवर्जिते वारे श्रवणमूलपुनर्वसुज्येष्ठास्वातीधनिष्ठासहितैः ध्रुवमृदुलघुनक्षत्रैरुपलक्षिते काले मिथुनमकरकन्याकुंभवृषमीनानामन्यतमे लग्ने सौम्यग्रहैः केंद्रत्रिकोणगतैः अशुभगगनगैः पापग्रहैः षष्ठैकादशतृतीयगैः सार्धमासद्वये समये बालकस्य तांबूलदानं प्रोक्तम्। वा अथवा अन्नाशने अन्नप्राशनसमये प्रोक्तम् ॥ २३ ॥ अथ कर्णवेधमुहूर्तं स्रग्धरयाह– हित्वैतानिति ॥ एतान् पदार्थान् हित्वा कर्णवेधः प्रशस्त इत्यन्वयः । हरिशयनमाषाढशुक्लैकादशीमारभ्य कार्तिकशुक्लैकादशीपर्यंतम् । जन्ममासं यस्मिन्

चांद्रमासे चैत्रादौ जन्म स जन्ममासः। केचित् । "आरभ्य जन्मदिवसं यावत्त्रिंशद्दिनं भवेत् । जन्ममासः स विज्ञेयो वर्जितः सर्वकर्मसु "
इति लक्षणलक्षितं वर्जयंति । रिक्ताम् ४, ९, १४ युग्माब्दं समवर्षं द्वितीयचतुर्थादिकम् ।जन्मतारां प्रथमदशमैकोनविंशात्मिकां च हित्वा । ऋतिविति ।
ऋतुमुनिवसुभिः संमिते मासि षष्ठसप्तमाष्टममासेषु। अथो वा जन्माहात्सूर्यैः द्वादशभिः भूपैः षोडशभिः परिगणिते दिवसे सौरसावने बुधगुरुशुक्रचंद्रवारे
ओजाब्दे विषमवर्षे विष्णुयुग्मं श्रवणधनिष्ठे पुनर्वसुर्मृदूनि मृगरेवतीचित्रानुराधाः लघूनि हस्ताश्विपुष्याभिजितः एतैर्नक्षत्रैः कर्णवेधः प्रशस्तः ॥ २४ ॥
अथ कर्णवेधे लग्नशुद्धिं प्रहर्षिण्याह—संशुद्ध इति॥मृतिभवनेऽष्टमस्थाने संशुद्धे सर्वग्रहरहिते सति शुभग्रहैः त्रिकोणकेंद्रत्र्याय९,५,१,४,७,१०,३,११

संशुद्धे मृतिभवने त्रिकोणकेंद्रत्र्यायस्थैः शुभखचरैः कवीज्यलग्ने ॥पापाख्यैररिसहजायगेहसंस्थैर्लग्नस्थे त्रिदशगुरौ शुभावहः स्यात्२५
गीर्वाणांबुप्रतिष्ठापरिणयदहनाधानगेहप्रवेशाश्चौलं राजाभिषेको व्रतमपि शुभदं नैव याम्यायने स्यात् ॥ नो वा बाल्यास्तवार्धे
सुरगुरुसितयोर्नैव केतूदये स्यात्पक्षं वार्धं च केचिज्जहति तमपरे यावदीक्षां तदुग्रे ॥ २६ ॥

स्थैः सद्भिः कवीज्यलग्ने शुक्रगुर्वोर्लग्ने वृषतुलाधनुर्मीनाख्ये पापाख्यैर्ग्रहैः तृतीयषष्ठैकादशस्थानस्थैः गुरौ लग्नस्थे सति कर्णवेधः शुभावहः शुभजनकः
स्यात्।अथाब्दपूर्तिमुहूर्तः प्रसंगात् विधिरत्ने । "अब्देन सौरेण शिशोः समांते बालं सुसंस्नाप्य च जन्मधिष्ण्ये । कृत्वायुषो वृद्धिकरं च कर्म तं
धारयेद्वस्त्रसुवर्णसूत्रम्॥" अत्र खंडनक्षत्रे निर्णयमाह।वृद्धगर्गः।"उदयव्यापि जन्मर्क्षं तस्माद्ग्राह्यं तु जन्मतः ।संगवव्यापि खंडर्क्षे तत्र जन्मकरं शुभम् ॥"
दाक्षिणात्यास्तु जन्ममासीयजन्मतिथावब्दपूर्तिं कुर्वंतीति॥ २५॥ अथ चूडाकर्ममुहूर्तं विवक्षुस्तन्निषेधकं प्रसंगतोऽन्यकर्मनिषेधकं च कालं स्रग्धरयाह—

गीर्वाणेति ॥ गीर्वाणाः देवाः अंबु जलं जलाशयः तयोः प्रतिष्ठा उत्सर्गः परिणयो विवाहः दहनाधानमग्न्याधानम् । गेहप्रवेशो गृहप्रवेशः चौलराजाभिषेकौ प्रसिद्धौ व्रतमुपनयनं इदं सर्वं याम्यायने दक्षिणायने शुभदं न स्यात् । तथा गुरुशुक्रयोर्बाल्ये अस्ते वार्धक्ये च पूर्वोक्तं न शुभदं स्यात् । अथ केतूदये धूमकेतोरुदयेऽपि पूर्वोक्तं न शुभं स्यात् । चंडेश्वरः । "केतोरस्तदिनादूर्ध्वं सप्ताहं मंगलं त्यजेत् । यावत्केतूदयस्तावदशुद्धः समयो हि सः॥" अत्र केचित्केतूदये जाते सति पक्षं पंचदश दिनानि जहति वर्जयंति । वराहः ।" दृष्टः षोडशवासरान्न शुभदः कैश्चित्प्रदिष्टः शिखी " इति । केचित्तु पक्षांतरे अर्धं पक्षार्धं सप्त दिनानि केतूदयानंतरं जहति। इदमपि तत्रैव ।"केतूदये सप्तदिनानि चोर्ध्वं विहाय यात्रादिषु गर्हितानि । दिनानि शेषाणि शुभानि नूनं वदंति रैभ्यप्रमुखा मुनींद्राः ॥ " तमिति । अपरे आचार्याः तं केतुं यावदीक्षां यावद्दर्शनं यज्जहति तदुग्रे केतौ द्वित्रिचूडे तामसकीलकादावतिदुष्टफलं

पुरः पश्चाद्भृगोर्बाल्यं त्रिदशाहं च वार्धकम् ॥ पक्षं पंचदिनं ते द्वे गुरोः पक्षमुदाहृते ॥ २७॥

द्रष्टव्यम् । तेषां लक्षणमाह गर्गः । "त्रिशिखाश्च त्रिताराश्च रक्तलोहितरश्मयः । प्रायशस्तूत्तरामाशां सेवंते नित्यमेव हि" इति । यत्तु यावद्दर्शनं केतूदये निषिद्धमित्युक्तं तदुग्रे ब्रह्मपुत्राख्ये केतौ ज्ञेयम् । ज्योतिर्निबंधे ।"केतोरस्तदिनादूर्ध्वं सप्त रात्राणि वर्जयेत् । ब्रह्मपुत्रोद्गमे वर्ज्यं व्रतयात्रा च मंगलम् ॥ " तल्लक्षणमाह वराहः । "ब्रह्मसुत एक एव त्रिशिखो वर्णैस्त्रिभिर्युगांतकरः । अनियतदिक्संप्रभवो विज्ञेयो ब्रह्मदंडाख्यः" इति ॥ २६ ॥

अथ शुक्रगुर्वोर्बाल्यवार्धक्ययोर्दिनसंख्यामनुष्टुभाह-पुरः पश्चादिति॥भृगोः शुक्रस्य पुरः पूर्वस्यां दिश्युदितस्य पश्चिमदिश्युदितस्य च यथासंख्यं त्रिदशाहं बालत्वं स्यात् । पूर्वस्यां त्रिदिनं पश्चाद्दश दिनमित्यर्थः।च पुनः भृगोर्वार्धकं पूर्वस्यामस्ते पक्षं पंचदश दिनानि पश्चादस्ते पंचदिनानि।गुरोस्ते द्वे बाल्यवार्ध-

के पक्षं पंचदश दिनानिउदाहृतेकथिते॥ २७॥ अथापरमतेन बाल्यवार्धकं चानुष्टुभाह-ते दशाहमिति।।दिङ्नियमं त्यक्त्वा द्वयोर्गुरुशुक्रयोः ते बाल्यवार्धके दशाहं दशदिनं प्रोक्ते कैश्चित् । अपरैस्तु सप्तदिनं बाल्यवार्धके प्रोक्ते अन्यैस्त्र्यहं त्रिदिवसं ते बाल्यवार्धके प्रोक्ते परंतु आत्ययिके कार्यस्यावश्यंभावोऽत्ययः स प्रयोजनमस्येति आत्ययिकं तस्मिन् लग्नांतराभावे सति अतिकालस्य बटोः अवश्यदेयायाः कन्याया वा यथासंभवं दश सप्त त्रिदिनानि वर्ज्यानि नान्यथेत्यर्थः । अथ देशभेदेन वा व्यवस्था । गर्गः । "शुक्रो गुरुः प्राक् परतश्च बालो विंध्ये दशावंतिषु सप्तरात्रम् । वंगेषु हूणेषु च षट्

ते दशाहं द्वयोः प्रोक्ते कैश्चित्सप्तदिनं परैः ॥ त्र्यहं त्वात्ययिकेऽप्यन्यैरर्धाहं च त्र्यहं विधोः ॥ २८ ॥ चूडावर्षाचृतीयात्प्रभवति विषमेऽष्टार्करिक्ताद्यषष्ठीपर्वोनाहे विचैत्रोदगयनसमये ज्ञेंदुशुक्रेज्यकानाम् ॥ वारे लग्नांशयोश्चास्वभनिधनतनौ नैधने शुद्धियुक्तेशाक्रोपेतैर्विमैत्रैर्मृदुचरलघुभैरायषट्त्रिस्थपापैः ॥ २९॥

च पंच शेषे तु देशे त्रिदिनं वदंति ।" चंद्रस्य विशेषमाह । अर्धाहमिति ।विधोस्ते बाल्यवार्धके क्रमेणार्धाहं त्र्यहं च भवतः । बाल्यमर्धदिनं वार्धकं त्रिदिनं चंद्रस्येत्यर्थः । उक्तं च वसिष्ठेन । "वृद्धत्वमिंदोस्त्रिदिनं दिनार्धं बालत्वमस्तत्वमहर्द्वयं च । येनोक्तमेकं दिवसं शिशुत्वमित्येतदिंदोस्तदयुक्तमेव" इति । कश्यपेन बालोऽपींदुः शुभ एवोक्तः । "वृद्धचंद्रः स्त्रियं हंति पतिं हंत्यस्तमागतः । यतस्त्वमृतरश्मित्वाद्बालोऽपि शुभदः शशी"इति । अत एव संपूर्णायामपि शुक्लप्रतिपदि द्वितीयादिने द्वितीयायां प्रातर्यज्ञोपवीतादिकं शिष्टाः कुर्वंति ॥ २८ ॥ अथ चौलमुहूर्तं स्रग्धरारथोद्धताभ्यामाह—

चूडावर्षादिति । क्षीणचंद्रेति ॥ तृतीयाद्वर्षादिति ल्यब्लोपे पंचमी।तेन गर्भाधानकालाज्जन्मकालाद्वा तृतीये वर्षे पंचमे वा चूडाकरणं प्रभवति। कृतं शुभोदर्कं भवतीत्यर्थः । "तृतीयेऽब्दे शिशोर्गर्भाज्जन्मतो वा विशेषतः।पंचमे सप्तमे वापि स्त्रियाः पुंसोऽपि वा समम्" इति । मनुना प्रथमे वर्षेऽप्युक्तम् । "चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः । प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्तव्यं श्रुतिचोदनात्" इति । अत्र बहुकालोक्तौ यथागृह्यं व्यवस्था। स्वगृह्ये विशेषकालानुक्तौ तु समबलत्वात्सर्वेषां विकल्पः । अष्टमी अर्को द्वादशी रिक्ताः आद्या प्रतिपत् षष्ठी पर्वाणि पूर्वोक्तानि चतुर्दश्यष्टमीत्यादीनि एतैरूने रहितेऽह्नि । गुरुणा गलग्रहोऽपि निषिद्धः । "विद्यारंभव्रतोद्देशक्षौरं चैव विशेषतः। गलग्रहे न कर्तव्यं यदीच्छेत्पुत्रजीवितम्" इति । विचैत्र-इति चैत्ररहिते उत्तरायणे चूडा स्यात् । शुभाशुभप्रकरणोक्तो जन्ममासनिषेधोऽत्रापि ध्येयः । तथा ज्ञेंदुशुक्रेज्यकानां वारे लग्नांशयोश्चेति । सौ-

क्षीणचंद्रकुजसौरिभास्करैर्मृत्युशस्त्रमृतिपंग्युताज्वराः ॥ स्युः क्रमेण बुधजीवभार्गवैः केंद्रगैश्च शुभमिष्टतारया ॥ ३० ॥

म्यग्रहाणां वारे सौम्यग्रहाणां लग्ने तेषामेव नवांशे चूडा स्यात् । "पापग्रहाणां वारेऽपि विप्राणां तु शुभो रविः । क्षत्रियाणां तु भूसूनुर्विट्शूद्राणां शनिः शुभः" इति प्रयोगपारिजातोक्तेः । तथा स्वभनिधनतनौ भं लग्नं राशिश्च स्वस्य भे स्वभे स्वभाभ्यां निधनं अष्टमं लग्नं तन्न विद्यते यस्मिंस्तनौ स्वजन्मलग्नजन्मराशिभ्यामष्टमलग्नरहिते लग्ने चूडा स्यात् । तथा नैधने अष्टमस्थाने शुद्धियुक्ते शुक्रव्यतिरिक्तसर्वग्रहरहिते लग्ने चूडा स्यात् । "अष्टमस्था ग्रहाः सर्वे नेष्टाः शुक्रविवर्जिताः । शुक्रस्तु निधने चौले सर्वसंपत्करः शिशोः" इति पराशरोक्तेः । ज्येष्ठायुक्तैरनूराधारहितैर्मृदुचरलघुभैर्द्वादशनक्षत्रैरुपलक्षिते काले चूडा स्यात् । अथ लग्नबलम् । एकादशषष्ठतृतीयस्थानस्थैः पापग्रहैरसद्भिः तथा क्षीणचंद्रभौमशनिसूर्यैः केंद्रगतैः क्रमेण यथासं-

रुयं मृत्युः शस्त्रान्मृतिः पंगुता खंजत्वं ज्वरः एतानि फलानि स्युः । बुधजीवभार्गवैस्तु केंद्रस्थैः शुभं कल्याणं स्यात्।वसिष्ठेन लग्नादिविषये विशेष उक्तः। "मेषे दुःखी मृगेंद्रे च वृश्चिके व्यसनं भवेत्। राजा बौधे च धनुषि शुभयुक्ते न दुष्यति ॥ विषशस्त्रजलैर्घोरैः पीड्यते मरणान्वितः । क्षौरे मृत्युर्घटे लग्ने शुभयुक्तेऽपि सक्षतः ॥ जामित्रे भास्करे क्षौरे मृत्युः स्याद्भूमिजे तथा। शुक्रे सौख्यविनाशः स्यान्मंदभाग्यं शनैश्चरे" इति। नक्षत्रेषु विशेषमाह गुरुः।"हस्ताश्विविष्णुपौष्णानि श्रविष्ठादित्यपुष्यभम् । सौम्यचित्रे तथा क्षौरे उत्तमा नव तारकाः ॥ त्रीण्युत्तराणि वायव्यं रोहिणी वारुणं तथा । क्षौरे षण्मध्यमाः प्रोक्ताः शेषा द्वादश गर्हिताः" इति । क्षौरादिषु जन्मलग्नं शुभमाह भृगुः।"कृषिः प्रयाणं क्षौरं च विवाहः प्राशनं तथा। शिशोर्वस्त्रं च पानं च जन्म-

पंचमासाधिके मातुर्गर्भे चौलं शिशोर्न सत् ॥ पंचवर्षाधिकस्येष्टं गर्भिण्यामपि मातरि ॥ ३१ ॥

राशौ शुभं भवेत् ॥ जन्मलग्ने शुभं क्षौरं मध्ये वर्ज्यं व्ययेऽष्टमे" इति।गर्गस्तु । "आत्मराश्युदये षष्ठे द्वादशे निधने तथा । शत्रुक्षेत्रे च नीचे च क्षौरं नैव प्रशस्यते ॥" जन्मलग्नं सति संभवे वर्ज्यमित्यनयोर्व्यवस्था । च पुनरिष्टतारया गोचरप्रकरणोक्तया शुभफलदया तारया चूडा स्यात् । "केशवमानर्तपुरं पाटलिपुत्रं पुरीमहिच्छत्रम्।दितिमदितिं च स्मरतां क्षौरविधौ भवति कल्याणम्" इति ॥ २९ ॥ ३० ॥ अथ सगर्भायां संस्कार्यमातरि विशेषमनुष्टुभाह—पंचमासाधिक इति ॥ संस्कार्यमातुर्गर्भे पंचमासेभ्योऽधिके सति चौलं शुभं न स्यात्।पंचमासेभ्यः पूर्वं चौलं शुभमित्यर्थः। "गर्भे मातुः कुमारस्य न कुर्याच्चौलकर्म च । पंचमासादधः कुर्यादत ऊर्ध्वं न कारयेत्" इति वसिष्ठोक्तेः । अस्यापवादमाह । पंचवर्षाधिकस्येति। उल्लंघितपंचवर्षस्य

शिशोर्मातरि गर्भिण्यामपि सत्यां पंचमासादूर्ध्वमपि चौलमिष्टम् ।नारदः।“सूनोर्मातरि गर्भिण्यां चूडाकर्म न कारयेत्। पंचमाब्दात्प्रागथोर्ध्वं गर्भिण्यामपि कारयेत् ॥ सहोपनीत्या कुर्याच्चेत्तदा दोषो न विद्यते” इति । अत्र तु पंचवर्षाणां न्यूनाधिकभावो नापेक्षितः सर्वापवादकत्वात् ॥ ३१ ॥ अथ चौले ताराबलमावश्यकमित्युक्तं तत्र दुष्टतारापवादं शालिन्याह—तारादौष्ट्य इति॥दुष्टतारायामपि सत्यां अब्जे चंद्रे त्रिकोणोच्चगे त्रिकोणगे उच्चगे वा सति क्षौरं सत् शुभं स्यात् । वा अथवा सौम्यमित्रस्ववर्गे सौम्यानां बुधगुरुशुक्राणां षड्वर्गे चंद्रे सति अथवा स्वस्यैव षड्वर्गे सति क्षौरं सत्स्यात् । सौम्य इति । सौम्ये भे शुभग्रहराशौ चंद्रे सति स्वस्य गोचरेण शोभने सति दुष्टतारापि क्षौरयात्रादिकृत्ये शोभना समीचीना ज्ञेया॥ ३२॥अथविशेषमनुष्टुभाह—

तारादौष्ट्येऽब्जे त्रिकोणोच्चगे वा क्षौरं सत्स्यात्सौम्यमित्रस्ववर्गे॥सौम्ये भेऽब्जे शोभने दुष्टतारा शस्ता ज्ञेया क्षौरयात्रादिकृत्ये॥३२॥
ऋतुमत्याः सूतिकायाः सूनोश्चौलादि नाचरेत् ॥ ज्येष्ठापत्यस्य न ज्येष्ठे कैश्चिन्मार्गेऽपि नेष्यते ॥ ३३ ॥

ऋतुमत्या इति ॥ ऋतुमत्या रजस्वलायाः तथा सूतिकाया जातापत्यायाश्च सूनोश्चौलोपनयनविवाहादिकृत्यं बालस्य बालिकायाश्च वा नाचरेन्न कुर्यात् । उक्तं च प्रचेतसा । “यस्य मांगलिकं कृत्यं तस्य माता रजस्वला । तदा स मृत्युमाप्नोति पंचमं दिवसं विना” इति । विवाहोत्सवकार्येषु माता चैव रजस्वला । वैधव्यं जायते तत्र नूनार्योः पाणिपीडने” इति । ज्येष्ठापत्यस्याद्यगर्भसुतस्य कन्याया वा शुभकृत्यं चौलादिकं ज्येष्ठे मासि न भवति । कैश्चिदिति। मार्गशीर्षेपि कैश्चिदाचार्यैराद्यगर्भसुतकन्ययोर्मंगलकृत्यं नेष्यते । भरद्वाजः । “ मार्गशीर्षे तथा ज्येष्ठे क्षौरं परिणयं व्रतम् । आद्य-

गर्भदुहित्रोश्च यत्नेन परिवर्जयेत्" इति ॥ ३३ ॥ अथ सामान्यतः क्षौरमुहूर्तं तन्निषिद्धं कालं च शार्दूलविक्रीडितेनाह–दंतक्षौरेति ॥ चौलोदिते वारे नक्षत्रे दंतक्रिया घर्षणादिका क्षौरक्रिया नखक्रिया विहिता उक्ता । निषिद्धकालमाह । पातंगीति । पतंगस्य सूर्यस्यापत्यं पातंगिः शनिः भौमरवी तेषां वारान् त्यक्त्वा नवमं घस्रं यद्दिने क्षौरं कृतं ततो नवमदिने पुनः क्षौरं न कार्यम्। तथा संध्यां प्रातःसायंकालौ विहाय तथा रिक्ताम् पर्वाणि पूर्वोक्तानि निशां रात्रिं च विहाय । अथाधिकारिणो निरूप्यंते । हितप्रेप्सुभिः स्वशुभमिच्छद्भिः एतादृशैर्हि निश्चयेन क्षौरक्रिया न कार्या । कैर्निरासनैः आसनरहितैः रणः संग्रामः ग्रामप्रयाणमर्थयात्रा एतदर्थमुद्यतैः कृतोद्योगैः स्नातैः कृतस्नानैः अभ्यक्तैः कृततैलाभ्यंगैः कृताशनैः कृतभोजनैः सुवर्णाद्यलंकारभूषितैरि-

दंतक्षौरनखक्रियात्र विहिता चौलोदिते वारभे पातंग्याररवीन्विहाय नवमं घस्रं च संध्यां तथा॥ रिक्तां पर्व निशां निरासन-
रणग्रामप्रयाणोद्यतस्नाताभ्यक्तकृताशनैर्नहि पुनः कार्या हितप्रेप्सुभिः ॥ ३४ ॥ ऋतुपाणिपीडमृतिबंधमोक्षणे क्षुरकर्म च
द्विजनृपाज्ञया चरेत् ॥ शववाहतीर्थगमसिंधुमज्जनक्षुरमाचरेन्न खलु गर्भिणीपतिः॥ ३५ ॥

त्यपि ध्येयम् ॥ ३४ ॥ अथ मंजुभाषिण्याविशेषमाह– ऋतुपाणिपीडेति ॥ ऋतौ यज्ञे तथा पाणिपीडो विवाहस्तत्र श्मश्रुकर्मादौ मृतौ मातापित्रोर्मरणे बंधमोक्षणे कारागृहे बद्धस्य मोक्षणे द्विजाज्ञया ब्राह्मणाज्ञया राजाज्ञया च दुष्टेऽपि वारनक्षत्रादौ क्षौरं चरेत् कुर्यात् । अन्यच्च । " गंगायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्मृतेऽहनि । आधाने सोमपाने च षट्सु क्षौरं विधीयते ॥ " अन्यच्च । " राजकार्यनियुक्तानां नटानां रूपजीविनाम् । श्मश्रुरोमनखच्छेदे नास्ति कालविशोधनम्" इति । अथ शवेति। गर्भिणी गर्भवती तस्याः भर्ता शववाहं मृतकवहनम्। तीर्थगमं तीर्थयात्राम्। उपलक्षणत्वाद्दि-

देशगमनमपि । सिंधुमज्जनं समुद्रस्नानं क्षुरं क्षुरकर्म एतानि कर्माणि नाचरेत् न कुर्यात् । उक्तं च । " सिंधुस्नानं द्रुमच्छेदं वपनं प्रेतवाहनम् । विदेशगमनं चैव न कुर्याद्गर्भिणीपतिः ॥ राजा योगी पुरंध्री च मातापित्रोस्तु जीवतोः।मुंडनं सर्वतीर्थेषु न कुर्याद्गर्भिणीपतिः ॥" नारदः । " वपनं मैथुनं तीर्थं वर्जयेद्गर्भिणीपतिः । श्राद्धं च सप्तमान्मासादूर्ध्वं नान्यत्र वेदवित्" ॥ ३५ ॥ अथ राज्ञां क्षौरे विशेषं सर्वथा वर्ज्यनक्षत्राणि च भुजंगप्रयातेनाह– नृपाणामिति ॥ नृपाणां पंचमे पंचमे दिने क्षौरनक्षत्रे श्मश्रुकर्म हितं स्यात् । पंचमे दिने यदि क्षौरनक्षत्राभावस्तदर्थमाह । अस्योदये वेति। अथवाऽस्य क्षौरभस्य उदये श्मश्रुकर्म कार्यम् । उदयशब्देन तन्नक्षत्रस्य स्वामिनो मुहूर्तः । तथा च गर्गः । " क्षौरकर्ममहीशानां पंचमे पंचमेऽहनि । कर्तव्यं क्षौरनक्षत्रेऽप्यथवा तन्मुहूर्तके" इति । उत्पलेन तु वाराहपद्यव्याख्यानावसरे अस्य उदये अस्य क्षौरभस्य उदये लग्ने इति व्याख्यातम् । तथा

नृपाणां हितं क्षौरभे श्मश्रुकर्म दिने पंचमे पंचमेऽस्योदये वा ॥षडग्निस्त्रिमैत्रोऽष्टकः पंचपित्र्योऽब्दतोऽध्ध्यर्यमा क्षौरकृन्मृत्युमेति॥३६॥

मेषलग्नं त्रिंशद्भागात्मकं तत्राद्यास्त्रयोदश भागा विंशतिकलाधिका यावता कालेन मेषलग्ने उदयं यांति तावदश्विनीनक्षत्रमुदयं यातीति। तदनंतरं तावंत एवांशा यावता कालेनोदयं यांति तावद्भरण्युदय इत्यनेन न्यायेन सर्वेषां नक्षत्राणामुदया ज्ञेयाः । भ्रातरस्तु एवं व्याकुर्वते । यस्मिन् काले अश्विन्या उदयः क्षितिजसंबंधः संपद्यते तं समयमारभ्य यावद्भरण्या उदयः क्षितिजसंबंधस्तदंतरे यावान्कालः सोऽश्विन्या उदय उच्यते ।एवं सत्युदयलग्नद्वयांशांतरालात् गणितमार्गेण यावानिष्टकाल आगच्छेत् स एव तन्नक्षत्रोदय इति निष्कृष्टोऽर्थः । षडग्निरिति । अग्निः कृत्तिका क्षौरावृत्त्या षड्वारं कृत्तिकायस्य सः । एवं त्रीणि मैत्राण्यनुराधा यस्य अष्टौ का रोहिण्यो यस्य पंच पित्र्याणि मघा यस्य अब्धयश्चत्वारोऽर्यमण उत्तराफाल्गुन्यो यस्य स एतादृशः क्षौर-